

**T.C.
SAKARYA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ**

**AĞLEBİLER DEVRİNDE
SOSYAL, EKONOMİK ve KÜLTÜREL HAYAT
(184-296/800-909)**

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Mehmet DEMİRALAY

**Enstitü Anabilim Dalı : Tarih
Enstitü Bilim Dalı : Ortaçağ Tarihi**

Tez Danışmanı: Prof. Dr. Haşim ŞAHİN

Temmuz–2018

T.C.
SAKARYA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

AĞLEBİLER DEVRİNDE
SOSYAL, EKONOMİK ve KÜLTÜREL HAYAT
(184-296/800-909)

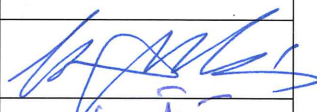
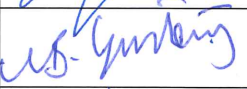

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Mehmet DEMİRALAY

Enstitü Anabilim Dalı : Tarih

Enstitü Bilim Dalı : Ortaçağ Tarihi

Bu tez 04/ 07/2018 tarihinde aşağıdaki jüri tarafından Oybirliği ile Kabul edilmiştir.

JÜRİ ÜYESİ	KANAATI	İMZA
Prof.-Dr. Hasim Sahin	Başarılı	
Doc. Dr. Meyem Gürböz	BAŞARILI	
Dr. Öğr. Üyesi Mahmut Kırkpınar	BAŞARILI	

SAKARYA
ÜNİVERSİTESİ

T.C.
SAKARYA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TEZ SAVUNULABİLİRLİK VE ORJİNALLİK BEYAN FORMU

Sayfa : 1/1

Öğrencinin

Adı Soyadı	:	Mehmet DEMİRALAY
Öğrenci Numarası	:	Y126012005
Enstitü Anabilim Dalı	:	TARİH
Enstitü Bilim Dalı	:	ORTAÇAĞ TARİHİ
Programı	:	☒ YÜKSEK LİSANS ☐ DOKTORA
Tezin Başlığı	:	Ağlebiler Devrinde Sosyal, Ekonomik ve Kültürel Hayat (184- 296/ 800-909)
Benzerlik Oranı	:	% 2

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜNE,

Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Enstitüsü Lisansüstü Tez Çalışması Benzerlik Raporu Uygulama Esaslarını inceledim. Enstitünüz tarafından Uygulama Esasları çerçevesinde alınan Benzerlik Raporuna göre yukarıda bilgileri verilen tez çalışmasının benzerlik oranının herhangi bir intihal içermediğini; aksinin tespit edileceği muhtemel durumda doğabilecek her türlü hukuki sorumluluğu kabul ettiğimi beyan ederim.

05/07/2018
Öğrenci İmza

Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Lisansüstü Tez Çalışması Benzerlik Raporu Uygulama Esaslarını inceledim. Enstitünüz tarafından Uygulama Esasları çerçevesinde alınan Benzerlik Raporuna göre yukarıda bilgileri verilen öğrenciye ait tez çalışması ile ilgili gerekli düzenleme tarafımda yapılmış olup, yeniden değerlendirilmek üzere sbtezler@sakarya.edu.tr adresine yüklenmiştir.

Bilgilerinize arz ederim.

05/07/2018
Öğrenci İmza

Uygundur

Danışman
Unvanı / Adı-Soyadı: Prof. Dr. Haşim ŞAHİN

Tarih: 05.07.2018

İmza:

KABUL EDİLMİŞTİR

REDDEDİLMİŞTİR

EYK Tarih ve No:

Enstitü Birim Sorumlusu Onayı

İÇİNDEKİLER

KISALTMALAR	iv
RESİMLER LİSTESİ	v
ÖZET	vi
SUMMARY	vii
GİRİŞ	1
I. Kaynak ve Araştırma Eserler	3
I.I. Kaynak Eserler	3
I. II. Araştırma Eserler	7
BÖLÜM I: AĞLEBÎ HÂKİMİYETİ ÖNCESİ MAĞRÎB'İN DURUMUNA GENEL BİR BAKIŞ	9
1.1. Mağrîb ve İfrîkiye	9
1.2. İfrîkiye Halkı	11
1.3. İslâm Fetihlerinin Başlaması.....	13
1.4. Mağrib'in Arap Müslümanlarca Fethinin Sonuçları	17
BÖLÜM II: AĞLEBÎLER'İN KURULUŞU, AĞLEBÎ EMİRLERİ VE FAALİYETLERİ	20
2.1. Ağlebîler'in Ortaya Çıkışı.....	21
2.2. Ağlebî Emirliği'nin Kuruluş Nedenleri (184-286/800-909).....	24
2.3. İbrahim b. Ağleb (800-812)	28
2.4. Ebu'l-Abbâs Abdullah I (812-816)	28
2.5. I. Ziyâdetullah (817-838)	29
2.6. Ebû Ukal el-Ağleb b. İbrahim b. Ağleb (838-841)	41
2.7. Ebu'l-Abbâs Muhammed I (841-856).....	41
2.8. Ebû İbrahim Ahmed b. Muhammed (856-862).....	43
2.9. II. Ziyâdetullah (863-864).....	44
2.10. Ebu'l-Garânik Muhammed b. Ahmed b. Ağleb (864-875).....	44

2.11. İbrahim b. Ağleb (875-902)	46
2.12. Ebu'l-Abbas Abdullah II (902-903).....	50
2.13. Ebû Mudar Ziyâdetullah III (903-909)	51
2.14. Emirliğin Yıkılışı	52
BÖLÜM III: AĞLEBÎLER DEVLETİ'NDE İLMÎ HAYAT	55
3.1. Sosyal Hayat	55
3.2. Eğitim Faaliyetleri.....	59
3.3. Naklî Bilimler	70
3.4. Dil ve Edebiyat.....	84
3.5. Aklî Bilimler	102
3.6. Beytülhikme	109
BÖLÜM IV: AĞLEBÎLER DEVLETİ'NDE DİNİ, SOSYAL VE EKONOMİK HAYAT	117
4.1. Nüfus	117
4.2. Giyim	118
4.3. Yemek	119
4.4. Eğlence ve Törenler	120
4.5. Temizlik ve Sağlık	120
4.6. Güven ve Emniyet.....	123
4.7. Nebiz Meclisleri.....	126
4.8. Musiki Meclisleri	130
4.9. Ekonomik Hayat.....	131
4.10. Tarım, Sanayi ve Pazarlar	136
4.11. Dinî Hayat	157
BÖLÜM V: AĞLEBÎLER'DE SANAT VE MİMARİ	164
5.1. Abbâsiye Şehri	166
5.2. Rakkâde Şehri	168
5.3. Safâkus Şehri.....	170
5.4. Sûse Şehri.....	173
5.5. Askerî Yapılar	173

5.6. Sivil Yapılar	176
5.7. Ağlebîler Devrinde Sanat	179
5.8. Dinî Yapılar	180
SONUÇ	191
KAYNAKÇA	195
ÖZGEÇMİŞ	202

KISALTMALAR

Ar.	: Arapça
b.	: Bin, İbn
bkz.	: Bakınız
c.	: Cilt
çev.	: Çeviri
h.	: Hicri
haz.	: Hazırlayan
m.	: Milâdi
s.	: Sayfa
trc.	: Tercüme
thk.	: Tahkik
y.y.	: Yüzyıl
yay.	: Yayınları

RESİMLER LİSTESİ

Resim 1: Ağlebilerin en geniş sınırları.....	11
Resim 2: Manastır Ribatı.....	17
Resim 3: Ağlebî Şehirleri.....	24
Resim 4: Mavi Kur'ân-ı Kerîm.....	69
Resim 5: Yunka Kasrı	172
Resim 6: Manastır Ribatı.....	174
Resim 7: Sûse Ribâtı duvarları.....	175
Resim 8: Burc-u Hatîce'nin günümüzdeki hali.....	176
Resim 9: Kayrevan Havuzları	178
Resim 10: Ağlebî dönemi porselen testi.....	180
Resim 11: Kayrevan Camii Mihrabı	181
Resim 12: Kayrevan Camii içi	182
Resim 13: Kayrevan Camii iç avlusu ve girişi	182
Resim 14: Bû Fatata Meccidi.....	183
Resim 15: Sûse Ulucamii	184
Resim 16: Zeytûne Camii.....	186
Resim 17: Üç Kapılı Mescid	187
Resim 18: Safâkus Camii avlusu.....	188
Resim 19: Ağlebîler dönemi 883 tarihli ağaç üzeri deri kaplama Kur'ân-ı Kerîm muhafazası	188
Resim 20: Vaaz kürsüsünün ahşap oyma parçalarından biri.....	189
Resim 21: Rakkâde kasırlarının duvarlarından mermer kabartması	190

Tezin Başlığı: Ağlebîler Devrinde Sosyal, Ekonomik ve Kültürel Hayat (184-296/800-909)

Tezin Yazarı: Mehmet DEMİRALAY

Danışman: Prof. Dr. Haşim ŞAHİN

Kabul Tarihi: 04 Temmuz 2018

Sayfa Sayısı: vii (ön kısım) + 202 (tez)

Anabilimdalı: Tarih

Bilimdalı: Ortaçağ Tarihi

Ağlebîler Devleti İbrahim b. Ağleb tarafından M. 800 yılında İfrîkiye’de kurulmuştur. Emir İbrahim Zâb valisiyken İfrîkiye valisi olmuş sonra da Abbâsî Halifesi Hârûn Reşid tarafından, babadan oğula geçecek şekilde emirlik kurmasına izin verilmiştir. İbrahim, Ağlebî emirliğini kurmuş ve oğulları da emirliği devam ettirmiştir. 109 yıl süren emirlik 11 emir tarafından idare edilmiştir. 909 yılında Fâtımî dâîsi Ebû Abdullah eş-Şîî’nin isyanıyla son emir III. Ziyâdetullah başkenti bırakıp doğuya kaçmıştır. Halife Ubeydullah el-Mehdî’nin de başkent Rakkâde’yi ele geçirmesiyle emirlik fiilen yıkılmıştır.

İfrîkiye, İslâm fetihlerinin başladığı 660’lardan itibaren bir türlü güven ve istikrara sahip olamamış aksine Hâricî, Berberî ve Arap askerlerinin isyan ve savaş meydanı olmuştur. Bir buçuk asır süren bu karışıklık ortamı Emevî ve Abbâsîler’in vâlilerinin bölge halkından kopuk, zulüm ve yanlış uygulamalarıyla daha da alevlenmiştir. İki devlet de bölgede tam hâkimiyet kuramamıştır. Hârûn Reşid yerel bir hânedânla kendisine bağlı bir emirlik kurarak bunu çözmek istemiş ve bu nedenle onun müsadeseyle İbrahim, Ağlebî emirliğini kurmuştur.

Emirliğin kurulmasıyla bölgede istikrar ve güven ortamı oluşmuş, ardından ticaret ve sosyal hayatın gelişmesi halkın refâhını arttırmıştır. Ekonomik ve zirâî kalkınma devlet politikası olarak başarıyla uygulanmış, aklî ve dinî bilimler çalışılmış ve mimari eserlerle de şehirler imar edilmiştir. Etkileri bir taraftan Endülüs’e diğer taraftan fethettikleri Sicilya üzerinden Avrupa’ya ulaşmıştır. Bölgede Sünnî İslâm devleti olmaları açısından ilk tecrübe olan Ağlebîler, bir asır süren varlıklarıyla İslâm tarihinde seçkin bir yere sahip olmuşlardır.

Anahtar Kelimeler: Ağlebîler, İfrîkiye, Berberîler, İslâm Kültür ve Medeniyeti,

Tezin Başlığı: Social, Economic and Cultural Life in the Era of Aghlabid (184-296/800-909)

Author: Mehmet DEMİRALAY **Supervisor:** Prof. Dr. Haşim ŞAHİN

Date: 04 Temmuz 2018 **Nu: Of pages:** vii (pre text) + 202 (mainbody)

Department: History

Subfield: Middle Ages History

State of Aghlabid was founded in 800 B.C. in Ifriqiye. When Emir İbrahim was the governor of Zâb, he became the governor of Ifriqiye and then he was allowed, by Hârûn Reşid the Khalifa of Abbâsîd, to found an emirate to be transferred from father to son. İbrahim founded the emirate and his sons maintained it. The emirate, which lasted for 109 years, was governed by 11 emirs. In 909, with the riot of the Fâtîmîd dai of Abû Abdullah eş-Şîî, the last emir III. Ziyâdetullah escaped to the east leaving the capital behind. When Khalifa el-Mehdi took hold of the capital Rakkâde, the emirate virtually fell.

Aghlabid could not have the reliance and stability since 661 when conquests of Islam started; on the contrary the area became a field for riot and battle of Hârîci, Berberî and Arabian soldiers. This chaos atmosphere, which had lasted for half of a century, grew violent with the disconnected implementations from the local community, wrong enforcements, cruelty of Emevi and Abbâsîd governors. Neither of the two could gain dominance in the area. Hârûn Reşid wanted to solve this by founding an emirate that is up to him with a local dynasty, that's why İbrahim founded the Aghlabid emirate.

With the foundation of the emirate, a stable and reliance atmosphere was formed, and then progress of the trade and social life enhanced the welfare of the community. Economic and agricultural reconstruction was got off the ground as a government policy, rational and religious sciences were studied and the cities were built with architectural works. Their effect reached to Europe over Andalusia on one side and on the other side over Sicily that they conquered. On the other hand, since they were the first to be a Sunni Islamic state in the area, they have an outstanding place in the Islamic history with their existence that had lasted for a century.

Key Words: Aghlabids, Ifriqiye, Berbers, İslâmîc Culture and Civilization, Kairouan

GİRİŞ

Önemi

Mağrib ve Endülüs tarihi hem genelde hem özelde İslâm tarihi çalışmalarında büyük öneme sahiptir. Mağrib ve Endülüs çalışmaları tarihi bağlamda birbirine sınımsız bağlıdır. Endülüs'teki bir ses Mağrib'te, Mağrib'teki bir ses Endülüs'te yankılanır.

Endülüs ve Mağrib'teki İslâm devletleri doğudaki büyük İslâm Devleti'ne bağlıdır. Ancak Mağrib'teki devletlerin onlardan ayırt edici bir karakteri vardır. Büyük İslâm devleti ikiye ayrılır: Gelenekleri, sistemi ve medeniyeti ile doğu İslâm devletleri ile kendine has bileşenleri ve kültürü ile Batı İslâm devletleri. Doğu tarafı İslâm tarihinde büyük bir rol oynamıştır. Ancak Mağrib'teki Ağlebîler, Rüstemîler, İdrîsîler de ayrı bir tecrübe olarak İslâm tarihindeki yerini almıştır. Özellikle Fâtımî Devleti batıda kurulmuş ve tarihi tecrübesini doğuya yani Mısır'a Şam'a Hicâz'a ve Yemen'e aktarmıştır.

Genel tarih açısından Mağrib ve Endülüs tarihi çalışmalarının önemi ortadadır. İslâm medeniyeti, tarihi macerasına doğuda başlamış ve ana hatlarıyla orada gelişmiştir. Bu tecrübe zamanla Mağrib'e ve Endülüs'e aktarılmıştır. Arap kültürü, bilim ve sanatı Endülüs ve Sicilya'ya ulaşmış, bu yolla Avrupa'ya taşınmıştır. Bu bakımdan, Endülüs ve Mağrib insanlık tarihinin gelişiminde büyük bir role sahip olmuştur, denilebilir.

Amaç

Arap yarımadasının merkezi Mekke olduğundan İslâmiyet on yıl içinde yarımadanın tamamına, otuz yıl içinde Mısır, Suriye ve Irak bölgelerine ve yüz yıl içinde de Endülüs'ten Horasan'a kadar uzanan coğrafyada etkisini sürdürmüş ve altı asır sonra Türklerin güneye ve batıya ilerleyişleri ile daha da güçlenip genişlemiştir.

İslâm tarihi denildiğinde akla gelen genellikle Doğu İslâm devletleridir. Baştan itibaren Medine Şehir Devleti, sırasıyla Râşid Halifeler devri, Emevîler ve Abbâsîler Devletleri ile diğerleridir. Ancak Endülüs Emevi Devleti'ni saymazsak pek fazla konuşulmayan Batı İslâm devletleri de İslâm tecrübesi içinde oldukça önemli bir yere sahiptir. Özellikle İdrîsîler, Rüstemîler gibi merkezden dışlanmış Şîf veya Hâricî düşüncedeki grupların kurduğu bu devletler diğerleri kadar rağbet görmemiştir.

Ağlebîler ilk dönem Batı İslâm devletleri içinde Sünnî inanca sahip tek devlettir. Abbâsî Devleti'nin bölgedeki siyâsî ortağıdır. Arap dünyasında Ağlebîler ile ilgili birkaç müstakil çalışma varsa da daha çok Mağrib İslâm devletleri bağlamında çalışılmıştır. Müstakil çalışmalar sadece siyasi tarih, paralar, dış siyaset, gibi konularda olup kültürel ve sosyal hayatı anlatan müstakil bir çalışma yoktur. Aynı şekilde Türkiye'de yapılmış çalışmalarda Ağlebîler'e dair makale ve ansiklopedi maddesi vardır. Son dönemde Muhittin Kapanşahin'in *AĞLEBÎLER* adındaki müstakil çalışması Türkçe tek kitap olma özelliğine sahiptir. Ancak bu kitap sadece siyasi ve askerî tarihten bahsetmekte olup sosyo-ekonomik yapıya, kültür ve uygarlık konularına eğilmemiştir.

Hazırladığımız bu tez sınırlı kaynaklara rağmen Ağlebîler döneminin sosyo-kültürel hayatını, sanat ve mimarisini, gündelik hayatını, dinî ve ekonomik hayatını, eğitim ve bilimsel çalışmalarını ortaya koyma amacı taşıyan konuya mütevazı bir katkı olarak değerlendirilmelidir.

Yöntem

Bu tez giriş, 5 bölüm ve sonuçtan meydana gelmektedir. Tezin hazırlanması aşamasında şu noktalar üzerinde durulmuştur: İlk bölümde Mağrib çalışmalarının önemi, ilk İslâm fetihleri ve bölgenin İslâmlaşma süreci, Emevî ve Abbâsîler'in bölge valileri ve kendi dönemlerindeki önemli olayları kısaca anlatılmıştır. İkinci bölümde Ağlebî öncesi Mağrib'in durumuna, emirliğin kurulmasının nedenlerine ve yıkılışının sebeplerine, Ağlebî emirlerine ve dönemlerindeki önemli olaylara değinilmiştir. Üçüncü bölümde kültür ve medeniyetten, dinî hayat, din bilimlerin çalışmaları ve eğitim faaliyetlerinden, dil ve edebiyattan bahsedilmiştir. Dördüncü bölümde sosyo-ekonomik hayat ve son bölümde de sanat ve mimari anlatılmıştır. Sonuç bölümünde Ağlebîlerle ilgili genel değerlendirme yapılmış ve özellikle Ağlebîler'in İslâm tarihindeki yeri ve etkisi üzerinde durulmuştur.

Sınırlılıklar

Kaynakların sınırlı oluşu konunun zorluğunu kısmen de olsa arttırmaktadır. Konuya dair Türkçe kaynak bulunmamaktadır. Arapça kaynaklardan da konuyla doğrudan ilişkili kaynak yoktur. Araştırma eserler olan *Târîhu'l-Mağrib* kitaplarının içindeki Ağlebîler kısmından parça parça konuyla ilgili bölümlerden faydalanılmıştır. Kaynak kitaplardan

da konuyla doğrudan ilişkili bölümler olmadığından Rihle, Coğrafya ve Seyahat kitaplarındaki bilgilerden faydalanılmıştır.

I. Kaynak ve Araştırma Eserler

Bu çalışmada kullanılan kaynakları üç kısımda toplamak mümkündür. Birinci kısım kaynaklar araştırma eserleri olup Arap İslâm ülkelerinde yazılmış *Târîhu'l-Mağrib* kitaplarıdır. Bu kitapların içerikleri genel olarak Mağrib coğrafyası, nüfus, bölgenin İslâmlaşma süreci, Emevi ve Abbâsî valileri ve döneminin önemli olayları, İdrîsîler, Rüstemîler, Ağlebîler, Fâtımîler gibi ilk dönemde kurulan Batı İslâm devletleridir. İkinci kısım kaynaklar da yine araştırma eseri olup Kayrevan tarihine dair yazılmış şehir tarihi ve Sicilya tarihine dair yazılmış tarih kitaplarıdır. Bunlarda özellikle doğrudan konumuzla ilgili doyurucu bilgiler vardır. Üçüncü kısım kaynaklar ise döneminde yazılmış coğrafya, seyahat ve tabakat kitapları olup konumuzla doğrudan ilgili olmasa da birinci el kaynaklar olması bakımından önem arz eder. Bunlardaki bilgiler çok ayrıntılı olmamakla birlikte fikir vermesi bakımından önemlidir.

I.I. Kaynak Eserler

Ağlebîler dönemi Mağrib tarihi ile ilgili kaynak eserler ve müellifleri şunlardır:

H. III. asır müellifleri, İbni Abdü'l-Hakem, Belâzurî, el-Ya'kûbî ve İbn Rüste'dir. IV. asır müellifleri, Taberî, Ebu'l-Arab, Makdîsî, İstahrî ve İbn Havkal'dır. V. asır müellifleri Rakîk el-Kayrevanî, el-Bekrî ve el-Mâlikî'dir. VI. asır müellifi eş-Şerîf el-İdrîsî'dir. VII. asır müellifleri, Yâkût el-Hamevî, İbnü'l-Esîr, İbnü'l-Ebbâr, İbn Hallikân ve İbn Debbâğ'dır. VIII. asır müellifleri İbn İzârî ve Ebu'l-Fidâ'dır.

Bu müelliflerden Yakûbî ve Ebu'l-Arab, Ağlebîlerle çağdaştır. Belazurî ve İbn Rüste de çağdaş olmakla birlikte onlar İfrîkiye'yi dolaşmamışlardır. el-Ya'kûbî ise Ağlebî coğrafyasını dolaşmıştır. Diğer kaynaklar sonraki asırlara aittir.

el-Ya'kûbî: (ö. 905'den sonra) Ağlebî Coğrafyasını dolaşmış Fas'a kadar gitmiş, geçtiği yerlere dair tarihi ve coğrafi bilgiler vermiştir. Özellikle şehirlere dair, diğer şehirlerle olan uzaklıkları, adet ve kültürleri önemli kişileri gibi birçok konuda bilgi verir. *el-*

*Buldân*¹ adlı eseri dönemini yansıtan çok önemli eserdir. El-Kazvîni ve İbn Havkal onun eserinden alıntı yapmıştır. M. 904'de vefat etmiştir.

Belâzürî (ö. 892): Nesep âlimi, şair olmasının yanı sıra tarihçi ve coğrafyacı'dır. 892'de ölmüştür. Kitabı *Fütûhu'l-Buldân*²'da Ağlebî şehirlerini, sosyal hayat ve zirâî-sanai üretimi gibi konulara bilgi vermiştir.

İbn Rüste (ö. 912): Fârisî asıllı astronom ve coğrafyacı olup İshafan'lıdır. *el-'Alâku'n-Nefise*³ adlı eseri vardır. Mağrib ülkesi şehirlerine dair bilgi verir.

Ebu'l-Arab (864-944): Kayrevan'da doğmuştur. *Tabakâtu Ulemâ-i İfrîkiye ve Tunus*⁴ adlı kitabın yazarıdır. Diğer kitabı da *Kitâbu'l-Mihan*⁵'dir. Ağlebîler döneminde Kayrevan'da yaşamış ve devletin yıkılışına şahit olmuş, oğlu ile birlikte hapsedilmiştir. O dönemde yaşadığı için kitabı önem arz eder.

Makdîsî (947-999): Kudüs'te doğmuştur. Ona nispetle el-Mukaddîsi yahut el-Makdîsî denilmiştir. Belh coğrafya okulundandır. Eserinde Ağlebî şehirlerini anlatır. Kitabı, *Ahsenü't-Tekâsim fî Marifeti'l-Akâlîm*⁶'dir. Sicistân bölgesi hariç Endülüs'e kadar bütün İslâm dünyasını gezmiş ve beşerî coğrafya dediğimiz alanda çok çeşitli bilgiler vermiştir. Uzun yıllar yaşamıştır. İyi bir gözlem yeteneği ve merakı vardır. Ortaçağ İslâm coğrafyasının en orijinal ve en önemli eserlerinden birini yazmıştır.

İstahrî (ö. 957): Fârisî asıllıdır. Belh coğrafya okuluna mensuptur. İbni Havkal'la çağdaştır. Mesâlik kitaplarının kurucusu sayılır. Eseri *Kitâbu'l-Mesâlik ve'l-Memâlik*⁷'tir.

¹ el-Ya'kûbî, **el-Buldân**, Leiden: Brill, 1860.

² Belâzürî, Ebü'l-Abbas Ahmed b. Yahya b. Cabîr, (279/892), **Fütûhu'l-Buldân**, Thk. Abdullah Enis et-Tabbâ', Beyrut: Müessesetu'l- Maarif, 1987.

³ İbn Rüste, **Kitâbu'l-'Alâku'n-Nefise**, Leiden: Brill Yayınevi, 1892.

⁴ Ebu'l-Arab, **Tabakâtu İfrîkiye ve Tunus**, Lübnan: Dâru'l-Küttâbi'l-Lübnânî, 2012.

⁵ Ebu'l-Arab, **Kitâbu'l-Mihen**, Beyrut: Dâru'l-Garbi'l-İslâm, 2006.

⁶ el-El-El-Makdisî, **Ahsenü't-Tekâsim fî Ma'rifeti'l-Akâlîm**, Leiden: Brill yayınevi, 1906.

⁷ İstahrî, **Kitâbu'l-Memâlik ve'l-Mesâlik**, Leiden: Brill Yayınevi, 1870.

Rakîk el-Kayrevanî (ö. 1034'den sonra): Zîrîler döneminde Kayrevan'da yaşamıştır. Kitabı, *Târîhu'l-Mağrib ve'l-İfrîkiye*⁸, bölgenin ilk dönem fetihlerinden itibaren Emevî ve Abbâsî valileri ve son olarak da Ağlebî emirliğini kurucusu İbrahim b. Ağleb'e dair bilgi vererek bitirir.

El-Bekrî (ö. 1094): İşbiliye'de doğmuş Endülüs'lü coğrafyacısıdır. Kitaplara olan aşırı düşkünlüğü ile tanınır. Coğrafyacı olmasına rağmen Endülüs'ten dışarı çıkmamıştır. Ancak okuduğu birçok kitaptan tetkik ederek yazdığı coğrafya eseri önemli bir coğrafya kitabıdır. Adı *el-Mağrib fî Zikri bilâd-i İfrîkiye ve'l-Mağrib min kitâbi'l-Mesâlik ve'l-Memâlik*⁹'tir.

el-Mâlikî (1097): Sanhâcîler döneminde Kayrevan'da yaşamıştır. Yaşadığı dönem İfrîkiye İslâm tarihinin kültürel olarak altın çağıdır. Sanhâcîler, Fâtımîlerle bağıni kopartıp Sünnîliğe dönmüşlerdir. Kitabı *Riyâdu'n-Nufûs fî Tabakâti Ulemâ-i Kayrevan ve'l-İfrîkiye*¹⁰'dir. Onun kitabını yazdığı yıl Normanlar Sicilya adasını ele geçirmişlerdir (1091).

İdrîsî (1099-1166): Mağrib ve Endülüs bölgelerinin en büyük coğrafyacılarından. Septe'de doğmuştur. Kurtuba'da ilim tahsilini yaptıktan sonra Endülüs, Kuzey İfrîkiye, Mısır, Şâm ve Ön Asya'yı dolaşmış, daha sonra Sicilya'ya yerleşmiştir. Norman kralı II. Roger'ın isteği ile *Kitâbu Nüzhetü'l-Müştâk fî İhtirâki'l-Âfâk*¹¹ adlı eseri yazmıştır. Ayrıca Roger'in halefi II. William'ın isteği ile de *Kitâbu'l-Mesâlik ve'l-Memâlik* adlı eseri telif etmiştir.

Yâkût el-Hamevî (ö. 1229): Tarihçi, coğrafyacı, edebiyat ve dil âlimidir. Aslen Rum olup küçük yaşta esir düşmüştür. Bağdatlı bir tüccâr onu satın almış ve yetiştirmiştir. Tüccârın adı Asker b. İbrahim el-Hamevî'dir. Mevlasının adına nispetle Hamevî lakabıyla tanınmıştır. Önceleri kitap istinsâh etmiş sonra ticaretle meşgul olmuştur. Askerî onu azat

⁸ Rakîk el-Kayrevanî, *Târîhu İfrîkiye ve'l-Mağrib*, Thk, Azab, Muhammed Zaynham Muhammed, Trablus: Dâru'l-Fercânî, 1994.

⁹ el-Bekrî, *el-Mağrib fî Zikri bilâd-i İfrîkiye ve'l-Mağrib min kitâbi'l-Mesâlik ve'l-Memâlik*, Mektebeti'l-Müsennâ, Bağdat, Tarihsiz.

¹⁰ el-Mâlikî, Ebî Bekr B. Abdullâh B. Muhammed, *Riyâdu'n-Nufûs*, thk. Beşîr el-Bekkûş, Beyrut: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 1994.

¹¹ İdrîsî eş-Şerîfî, Ebû Abdullâh, *Nüzhetü'l Müştâk fî İhtirâki'l-Âfâk*, Leiden: Brill Yayınevi, 1863.

etmiş ve işlerinin başına getirmiştir. O ölünce Hamevî işleri tek başına yürütmüşse de Horasan taraflarında çıkan bir savaşta mallarını kaybetmiş ve Musul'a kaçmıştır. Oradan Haleb'e geçmiş ve orada vefat etmiştir. İki eseri vardır: *Mu'cemü'l-Buldân*¹² ve *Mu'cemu'l-Üdebâ*. Bu iki eser tarih, coğrafya ve edebiyatla ilgilidir.

İbnü'l-Ebbâr (1199-1260): Tarihçi ve şâirdir. Endülüslü olup Belensiye'de doğmuştur. Orada eğitimini tamamlayıp Hafsîler hâkimiyetindeki İfrîkiye'ye geçmiştir. Endülüs'ün en büyük âlimlerindendir. *El-Hulletü's-Siyerâ*¹³ adlı eseri VII. asır ile XIII. asır arasında yaşamış emir, vezir, şair ve önemli 217 kişi hakkında bilgi vermiştir.

İbn Hallikân (ö. 1282): Şâir ve tarihçidir. Erbil'de doğmuştur (1211). Mısır'a geçmiş sonra Dimaşk'a dönmüştür. Şam'da kadılık yapmış tekrar Mısır'a geçmiştir. Tekrar Şam'a geçip kadılık yapmış ve orada vefat etmiştir (1282). Meşhur eseri *Vefâyâtu'l-Âyân ve Ebnâu Ebnâi'z-Zamân*¹⁴'dir.

İbn Debbâğ (1206-1300): Kayrevanlı tarihçi ve fakihdir. Eseri *Me'âlimu'l-İmân fi Ma'rifeti Ehli Kayrevan*¹⁵'dir.

İbni İzârî (ö. 1312'den sonra): Doğumu ve ölümüne dair yeterli bilgi yoktur. Ailesi Endülüs'ten Fâs'a göç etmiş biridir. Eseri *el-Beyânu'l-Mağrib fi İhtisâri Ahbâri Mülûkü Endülüs ve'l-Mağrib*¹⁶'tir. Eseri 3 bölümden oluşur. İlk bölümde İfrîkiye tarihinden özellikle Ağlebîler'den bahseder. İkinci kısımda Endülüs tarihinden ve üçüncü kısımda Muvahhidler ile Murabitler'den bahseder.

Ebu'l-Fidâ (1273-1331): Memlûkler dönemi Hama'da valilik yapmıştır. Tarih ve coğrafya bilginidir. *Takvîmü'l-Buldân*¹⁷ adlı kısa ama çok değerli bir coğrafya eseri vardır.

¹²el-Hamevî, Yâkût, Şahabuddîn Ebi Abdîllah, **Mu'cemu'l-Buldân**, Beyrut: Dâru Sâdır, 1977.

¹³İbnü'l-Ebbâr, **el-Hilyetu's-Siyerâ**, tahkik. Hüseyin Mu'nis, Kâhire: Dâru'l-Ma'ârif, 1985.

¹⁴İbn Hallikân, **Vefâyâtu'l-Âyân ve Ebnâu Ebnâi'z-Zamân**, Thk. İhsân Abbâs, Dâru Sâdır, Beyrut, 1972.

¹⁵İbni Debbâğ, Ebû Zeyd Abdurrahman b. Muhammed el-Ensârî, **Me'âlimu'l-İmân fi Ma'rifeti Ehli Kayrevan**, c. 2, Tunus Mektebetü'l-Atîka, Tarihsiz.

¹⁶İbnü'l İzârî, Muhammed el-Merâkeşî, 695/1295), **Kitâbu'l-Beyâni'l-Muğrib fi Ahbâri Endelüs ve'l-Mağrib**, I-II, (thk. G.S. Colin-I. Lewi Propençal), Leiden: Brill, 1948.

¹⁷Ebu'l-Fidâ', **Takvîmü'l-Buldân**, Paris: Dâru't-Tabâ'ati's-Sultâniye, 1840.

I.II. Araştırma Eserler

Araştırma eserler büyük ölçüde yararlanılan temel kaynaklar olmuştur. Bunlardan Türkçe sadece iki kaynak vardır: Bunlar Muhittin Kapaşahin'in *Ağlebîler*¹⁸ kitabı ve Nadir Özkuyumcu'nun *Mısır ve Kuzey Afrika'nın Müslümanlarca Fethi*¹⁹ isimli eserleridir. Bu çalışmada Muhittin Kapaşahin'in *AĞLEBÎLER* adlı kitabından emirler ve dönemlerindeki önemli olaylara dair alıntılar yapılmıştır. Nadir Özkuyumcu'nun kitabından da Mağrib'in fethi, ilk İslâm fetihleri, Emevî valileri dönemi ile ilgili alıntılar yapılmıştır. Diğerleri Arapça olan kaynaklar ise Mağrip tarihleridir.

Abdülazîz Sâlim'in *Târîhu'l-Mağrib fi Asri'l-İslâm*²⁰ eseri bunlardan birisidir. Bu kitapta Arap fetihleri Emevî ve Abbâsî valileri dönemi anlatılmış ve özellikle Ağlebîler dönemine ait ayrı bir bölüm yazılmıştır. Bu bölümde Ağlebî emirleri, Ağlebîler dönemindeki iktisadi gelişmeler, nüfus, dinî, askerî yapılar, sivil mimari ve Ağlebî şehirleri anlatılmıştır.

Sa'd Zağlûl Abdülhamîd'in *Târîhu'l-Mağribi'l-Arabî*²¹ adlı eserinin 2. cildi Ağlebîler'in ortaya çıkışından başlamış sırasıyla Ağlebî emirlerini ve dönemlerindeki önemli olayları ayrıntılı şekilde anlatmıştır. Son kısmında da Sicilya'nın fethi, neden ve sonuçları, adadaki Ağlebî idaresi ve kadıları gibi konularda da ayrıntılı bilgi verilmiştir.

Abdülhamîd Hüseyin Hammûde'nin *Târîhu'l-Mağrib fi Asri'l-İslâmî Münzü'l-Feth'il-İslâmî ve Hattâ Kıyâmi Devleti'l-Fâtımîye*²² adlı eseri yararlandığımız en önemli kaynaktır. Bu kitapta Mağrib coğrafyasından nüfusa, ilk fetihlerden vâliler dönemine kadar yaşanan hadiseler ayrıntılı şekilde anlatılmıştır. Ayrıca Ağlebîler ile ilgili genişçe bir bölüm olup çalışmamız için sosyal ve özellikle ekonomik hayata dair ilgili bölümlerin önemli bir kısmı bu kitaptan istifade edilerek yazılmıştır. Süleyman Mustafa Zabîs'in *el-Fünûnu'l-İslâmîye fi Bilâdi't-Tûnusiye min Kıyâmi'd- Devleti'l-Ağlebîye ilâ Kıyâmi'd-*

¹⁸ Muhittin Kapaşahin, *Ağlebîler (800-909)*, İstanbul: Yalın yayıncılık, 2013.

¹⁹ NâdirÖzkuyumcu, *Mısır ve Kuzey Afrika'nın Müslümanlar Tarafından Fethi*, İstanbul: Marmara Üniversitesi Yayınları, 1993.

²⁰ Doktor Es-Seyyid Abdulazîz Sâlim, *el-Mağribu fi Asri'l-İslâmî*, İskenderiye: Müessesetü Şebâbi'l-Câmia, 1999.

²¹ Sa'd Zağlûl, Abdülhamîd, *Târîhu'l-Mağribi'l-Arab 2*, İskenderiye: Münşe'âtu'l-Ma'ârif, 1979.

²² Doktor Abdülhamîd Hüseyin Hammûde, *Târîhu'l-Mağribi fi'l-Asri'l-İslâmî Münzü Fethi'l-İslâmî ve Hattâ Kıyâmi Devleti'l-Fâtımîye*, Kâhire: Dâru's-Sekâfeti'n-Neşr, 2007.

*Devleti'l-Muvahhidiye*²³ adlı eseri, mimari eserler konusunda temel kaynak olarak kullanılmıştır.

Muhammed 'Alîlî'nin *el-İş'âu'l-Fikrî fî 'Ahdî'l-Ağâlîbe ve'r-Rüstemiyyîn*²⁴ adlı eserinden Ağlebîler dönemi entelektüel hayata ve bilimsel çalışmalara, eğitim faaliyetlerine dair bilgiler elde edilmiştir.

Muhammed Muhammed Zaytûn'un *el-Kayrevan ve Devruhâ'l-Hadâreti'l-İslâmiye*²⁵ adlı eseri sosyal hayata ve özellikle dinî hayata dair faydalanılan temel kaynaktır.

Ahmed et-Tavîlî'nin *Mülûkü'l-Kayrevan ve Şuarâ*²⁶ adlı eseri, Tâhâ Alî Halifetü'l-Hicâzî'nin *Edebü'l-Kayrevan fî Ahdî'l-Ağâlîbe ve'l-Fâtımîyyîn*²⁷ ile Muhammed el-Muhtâr el-Ubeydî'nin *el-Hayâtü'l-Edebiye fî Ahdî'l-Ağâlîbe*²⁸ adlı eseri şiir ve edebiyat konusunda faydalanılan temel kaynaktır. Son olarak da Brill yayınevinden *The Aghlabid and their Neighbors*²⁹ adıyla müstakil bir çalışma yayınlanmıştır. Bu kitap da Ağlebî hanedanlığının İslâm tarihinde önemli bir yeri olduğundan ancak yeterince önem verilmediğinden bahseder. 2017 yılında Ağlebîlerle ilgili yapılan sempozyumda sunulan bildiriler makale olarak kitapta toplanmıştır. Bunların dışında birçok kitap ve makale kullanılmış olup kaynakça bölümünde belirtilmiştir.

²³ Süleyman Mustafa Zabîs, *el-Fünûnu'l-İslâmiye fî Bilâdi't-Tûnusiye min Kıyâmi'd- Devleti'l-Ağlebîye ilâ Kıyâmi'd-Devleti'l-Muvahhidiye*, Tunus: el-Ma'hadi'l-Kavmî lil-âsâri ve'l-Fünûn, Cilt 2, 1976.

²⁴ Muhammed Alîlî, *İş'â'u'l-Fikrî Fî Ahdî'l-Ağâlîbe ve'r-Rüstemiyyîn*, Cezair: Câmî'atü Ebi Bekr Belkâid, 2008.

²⁵ Muhammed Muhammed Zeytûn, *el-Kayrevan ve Devruhâ fî'l-Hadâreti'l-İslâmiye*, Kâhire: Dâru'l-Menâr, 1988.

²⁶ et-Tavîlî Ahmed, *Mülûkü'l-Kayrevani's-Şuarâ*, Tunus: Mip, 2011

²⁷ el-Hicâzî Tâhâ Ali Halife, *Edebü'l-Kayrevan fî Ahdî'l-Ağâlîbe ve'l-Fâtımîyyîn*, Mısır: Camiatu Cenûbi'l-Vâdî, 2012.

²⁸ el-Ubeydî Muhammed Muhtar, *El-Hayâtü'l-Edebiyye bi'l-Kayrevan fî Ahdî'l-Ağâlîbe*, Kayrevan: Merkez-i Dirâseti'l-İslâmiye, 1994.

²⁹ Fenwick, Corisande; Anderson, Glaire ve Rosser-Owen, Mariam, *The Aghlabid and their Neighbors*, Leiden: Brill, 2017.

BÖLÜM 1: AĞLEBÎ HÂKİMİYETİ ÖNCESİ MAĞRÎB'İN DURUMUNA GENEL BİR BAKIŞ

1.1. Mağrîb ve İfrîkiye

Mağrîb bölgeleri asırlar boyunca farklı isimlerle anılmıştır. Yunanlılar kuzey taraflarına beyaz insanlar için *Libyu* ya da *Libya*, sahradakiler için de *Ahbeşi es-Sud* (Zenci Habeşiler) adını vermiştir. Romalılar Mağrîb için bugün Tunus'un kuzey doğu tarafına denk gelen bölümü ve Kartaca bölgesi ile Batı Nümidya bölgelerini içine alan kısma İfrîkiye konsolosluğu vilayeti adını vermişlerdir. Araplar da önce Trablusgarb sonra da Kayrevan'ı merkeze alan Trablus'tan Bâce'ye uzanan bölge için İfrîkiye adını kullanmışlardır.³⁰

Mağrîb, batıda Atlas Dağlarına kadar birçok şehri ve Kayrevan'ı ortalamıştır. İfrîkiye kelimesine sonradan yeni bir anlam kazandırılmış ve Abbâsî hilâfet merkezine yakınlığı ve uzaklığına nispetle 3 büyük kısma ayrılmıştır.³¹

Mağrîb-i Ednâ: İfrîkiye denildiğinde kastedilen bölgedir. Tunus, bazı doğu şehirleri ve Ağlebîler döneminde merkez olan Kayrevan, Fâtımîler döneminde merkez olan Mehdiye bölgelerini kapsamaktadır.³²

*Mağrîb'i Evsat*³³: Cezair bölgesini kapsar. Tâhert'tan Malaviya Vadisi, batıda Taza Dağı'na ve Tilmisan'a kadar uzanan bölgelerdir.

*Mağrîb-i Aksâ*³⁴: Mağrîb-i Aksa'nın başkenti Fas ve Marakeş'tir. Burası İdrîsîler Devleti'nin (kuruluş h. 789) hüküm sürdüğü coğrafyadır. İdrîsîler'e başkentlik yapan Fas daha sonra Murâbitler Devleti'nin (kuruluş 1056) Marakeş merkezli yurdu olmuştur. Günümüzde bu bölge Rabat başkent olarak Mağribiye ismiyle söylenmektedir.³⁵

³⁰ Ayrıntılı bilgi için bakınız, İbn Verdân, *Târîhi Memleketi'l-Ağâlîbe*, Thk. Azab, Muhammed Zaynham Muhammed, Kahire: Mektebe Medbûlî, 1977.

³¹ Hammûde, s.12.

³² el-Fakî Doktor Assâmuddîn Abdarraûf, *Târîhu'l-Mağrîb ve'l-Endülüs*, Kâhire: Mektebetü Nühzeti's-Şark, 1984, s. 11.

³³ el-Fakî, s.12.

³⁴ el-Fakî, s.12.

³⁵ Muhammedu'l-Emîn, Muhammed ve Muhammed Aliyyü'r-Rahmânî, *el-Müfid fi Târîhi'l-Mağrîb*, Dâru'l-Kitâb-Rabat: Dâru'l-Beyzâ, Tarihsiz, s.7.

İfrîkiye kelimesi *Afri* kelimesinden türemiştir. Bu ismi Fenikeliler *Utika* ve Kartacana halkı için söylemişlerdir. Sonra Yunanlılar tarafından tüm dünyaya yayılmıştır. Sonra da Mısır'ın batısından Atlas dağlarına kadar uzanan bölgeler için bu isim söylenir olmuştur.³⁶

Bizim konumuz için Mağrib kelimesi Meşrik (Doğu) kelimesinin mukâbili olarak kullanılmıştır. Müslüman tarihçi ve coğrafyacıları Mağrib'in sınırlarını belirlemede görüş birliğine varamamıştır. Bazıları Endülüs'e nispetle Kuzey İfrîkiye ve Sicilya, Güney İtalya, Sardunya ile Korsika adaları, Balyar ve doğu adaları gibi, Orta Akdeniz'deki bütün bu bölgelere Mağrib demişlerdir.³⁷ Bazıları da İslâmiyet'in ilk dönemlerinde Mağrib bölgesi için kültürel askerî ve siyasi üs olmasına itibarla Mağrib bölgelerindeki şehirler için Mağrib demişlerdir. Çünkü Halife Hişam b. Abdülmelik, Abdullah b. Habhâb'ı Mısır, Mağrib ve Endülüs bölgesine komutan tayin etmiştir.

Abbâsîler döneminde Mağrib kelimesinin anlamı genişlemiştir. Abbâsîler ülkelerini iki kısma ayırmıştır.³⁸ Şam, Mısır, İfrîkiye ve doğu tarafını içine alan yerlere Mağrib; Fars ve civardaki bölgeleri içine alan yerlere de Şark (Meşrik) demişlerdir. Müslüman Arap tarihçileri ve coğrafyacıları, Mağrib ile kastedilenin, Mısır'ın doğusundan Atlas dağlarına kadar uzanan bölge olduğu konusunda hemfikirdirler. Farklı olarak Mağrib bölgesini, *Mağrib-i İfrîkî* ve *Mağrib-i Endülûsî* olarak ikiye ayırmışlardır. İskenderiye şehri Mağrib ile Meşrik'ı birbirinden ayıran sınır şehridir. Bu ecilden İskenderiye'nin doğusuna Meşrik, batısına da Mağrib denilmiştir. Onun için bu şehrin diğer adı Babü'l-Mağrib (Mağribin kapısı)'dır. Ayrıca İskenderiye, Hac ibadetini yerine getirmek, ilim tahsil etmek ve ticaret yapmak için ister deniz yolu ister kara yolu ile olsun, Mağrib'e giden yahut Mağrib'ten dönenler için bir geçit konumunda olmuştur.

Mağrib-i İfrîkiye ise Batı Berka'dan başlayıp Doğu Atlas bölgesine kadar uzanır. Kuzeyden, Orta Akdenizle sınırlanıp, Tel bölgesini kapsayan dar bir mıntıkayla tamamlanır. Güneyinde de her tarafı kaplayan Büyük Sahrâ vardır. Mısır'dan Güney Sahrâ'ya kadar uzanan alan Berka'yla ayrılmıştır. Bu alan Marekeşten Tunus'a kadar uzanan yüksek dağ silsilesinden geçer. Geniş vadileriyle bölgenin geri kalanından dar

³⁶ İfrîkiye'nin İslam öncesi dönemlerine dair ayrıntılı bilgi için bakınız, JULIAN, Charles Andre, **Târîhi Şimâli İfrîkiye**, cilt 1, Ar. Trc. Muhammed Mezali ve el-Beşir b. Sellâme, Libya: Tawalt, 2011.

³⁷ Hammûde, s.13.

³⁸ MU'NİS, Doktor Hüseyin **Me'âlim Târîhü'l-Mağrib ve'l-Endülûs**, Kâhire: Dâru'r-Reşâd, 2000, s.26.

kıyı şeridi düzlüğü ile doğuyu batıdan ayıran yerdir. Ülke coğrafi şartları nedeniyle oldukça engebeli olup bu durum askerî saldırılar için kolay savunmaya imkân verir.³⁹

Resim 1: Ağlebilerin en geniş sınırları⁴⁰

1.2. İfrîkiye Halkı

İslâm fetihleri başladığında ahali, Bizanslı denilen Rumlar ve İfrîkiye'nin yerlileri olan Berberîler'den oluşuyordu.⁴¹ Ayrıca bölgeye Fenikeliler döneminde gelmiş Afârîka denilen gruplar da vardır.⁴²

Mağrib'in asıl sahipleri ve yerlileri Berberîler'di. Yerli halka *Berberî* ismi Romalılar tarafından verilmişti.⁴³ Berberîler'in kendilerine verdikleri isim ise *Amazingh* (özgür insan) idi.⁴⁴

Ülkenin asıl sakinleri olan Berberîler, hürriyetlerine düşkün olup, kabile halinde yaşıyor ve hayvancılıkla uğraşıyorlardı. Yakub el-Hamevî'ye göre Berberîler: *Allah'ın yarattığı en sert, şiddetli, fitneye süratle mütemâyil, dalâlete sevkedici dâilere itaat edici, cahalete*

³⁹ el-Fakî, s.12.

⁴⁰ et-Temîmî, s.67.

⁴¹ Ayrıntılı bilgi için bakınız, Camps, Gabriel, *el-Berber*, Ar. Terc. Abdurrahim Hazal, Paris: İfrîkiye eş-Şark, 2007; Berberîlerin kökenine dair bakınız, Gullâb, Abdulkerîm, *Kırâatün Cedîde fî Târîhi'l-Mağribi'l-Arabî*, Beyrut: Dâru'l-Garbi'l-İslâm, 2005, s. 33-42.

⁴² el-Fakî, s.13.

⁴³ Mu'nîs, s.26.

⁴⁴ Julian, s.53.

*gömülmüş bir kavimdir. Onların nesilleri de fitneden ve kan dökmeden geri kalmamışlardır. Nübüvvet iddiasında bulunan herkesin iddiasını kabul, Mehdilik iddiasında bulunan herkesin davetine icabet veya müslüman olduktan sonra, Hârici mezhebine dönme gibi bir karektere sahiptirler.*⁴⁵

Berberîler toplumsal olarak iyi büyük gruba ayrılıyordu. Şehirli Berberîler, verimli ovalarda ve şehirlerde veya büyük tarım arazilerinde yaşıyor, ziraat ve zanaatla uğraşıyorlardı. Bunlar Bizans medeniyetinin etkisinde kalmışlardı. Diğer Berberîler ise göçebe hayatı sürmekte olup otlaklarda yaşıyorlar, şehirlere yakın yaşayan yerleşik halka ise sık sık baskın yapıyorlardı.⁴⁶

Berberîler nesepl olarak da Berânîs ve Beter adıyla iki gruba ayrılıyorlardı. Berânîsler, Bernes b. Berr'e nisbet edilmekte olup şehirlerde yaşamış ve Bizans kültürünün etkisinde kalmıştı. Beter Berberîler'i ise bedevi olarak yaşamış, su ve otlakların bol olduğu geniş arazilere yayılmıştı.⁴⁷

Berânîs kabileleri⁴⁸ Evrebe, Sanhâce, Kûtâme, Masmûde Evrîfe, Ezdüvâce isimlerini taşıyan büyük kabilelere ayrılmıştı. Bunların da en büyüğü Sanhâceli'lerdir. İkinci da Kûtâme kabilesiydi. Bunlar Mağrib tarihinde önemli siyasi rol oynamıştı. Bazı Kûtâme toplulukları İfrîkiye ortalarından Nijer nehrine, Senegal ağzına kadar ilerlerlemişti.⁴⁹

Göçebe olan Beter Berberîler'i 4 büyük kabileye ayrılmıştı. Bunlar, Darime, Nüfûse, Edâse ve Levvate kabileleriydi. Bu kabileler yüksek ya da alçak ova ve düzlüklere, Atlas dağlarından Taza'ya uzanan platolara yayılmışlardı.

Berânîs ve Beter Berberîler'i arasında çok eskiden beri gelen bir düşmanlık vardı. Beter Berberîler'inin en büyük kabilesi olan Zenâtîlerle Berânîs Berberîler'inin en büyük kabilesi Sanhâceler arasında özellikle bu düşmanlık daha belirgindi. Bunun temel nedeni birinin yerleşik diğerinin bedevi olmasıydı. Berânîslerin yaşadıkları verimli ova ve

---

⁴⁵ el-Hamevî, s.104

⁴⁶ Alîlî, s.119.

⁴⁷ el-Fakî, s.14.

⁴⁸ Lekbâl, Musa, **el-Mağribu'l-İslâmî**, eş-Şirketü'l-Vataniye, Cezair, 1951, s. 17.

⁴⁹ Hammûde, s.16

arazilere Beter Berberîler'i yağma akınları düzenliyordu. İslâm akınları başladığında Beter Berberîler'i, Bizans dostu Beranisler'e karşı müslümanları desteklemişlerdi.⁵⁰

1.3. İslâm Fetihlerinin Başlaması

İslâm fetihlerine geçmeden önce bu fetihlerin ve valilerce yönetilen bölgenin durumuna dair bilgi vermek, Ağlebîler'in kuruluşunu ve öncesindeki sosyo-kültürel birikimi anlamak bakımından çok önemlidir. Ağlebîler kurulana dek geçen yaklaşık 120 yıllık süreçte yaşanan her olay, bölgede ilk istikrar anlamına gelen Ağlebî hâkimiyetinin kuruluşu da dahil her bir olayı etkilemiştir. Onun için bu dönemdeki olaylarının etkileri sadece kendi dönemiyle sınırlı kalmamış bölgede bir devletin kuruluşunu zorunlu kılacak, dinî isyanlara ve Berberî-Arap isyanlarına kadar birçok olayı da etkileyecek süreci başlatmıştır.⁵¹

İfrîkiye Amr b. As tarafından Hz. Ömer devrinde fethedilmiştir.⁵² Mısır, Şam'ın güvenliğini sağlamak ve bu bölgeden gelecek Bizans tehlikesinden korunmak için zorunlu olarak fethedilmişti. Mısır fethedilince bu defa da Mısır'ın güvenliği için Bizans'ın hâkim olduğu batı bölgesinin fethi gerekti. Böylece Mağrib'in fethine başlandı.⁵³

Abdullah b. Sa'd b. Ebî Serh, Amr b. As'tan sonra Mısır valisi olunca⁵⁴ halefi gibi İfrîkiye'ye sefere çıkmış ve Berka'ya ulaşmıştır. Bu dönemde fetihçi Araplar ile bölge halkı arasında sert mücadeleler yaşandı.⁵⁵ Kartaca'nın eski kalıntılarının yakınında kurulmuş Sübeytula o dönemde İfrîkiye'nin Rumlarca yönetim merkezidiydi. Yapılan mücâdelelerde Bizans komutanı Gregorios ağır yenilgiye uğratıldı ve öldürüldü. (648). Abdullah b. Sa'd, Sübeytula'yı ele geçirdi.

654 yılında Ebî Serh, ikinci İfrîkiye seferinde Bizans'la Likya açıklarında *Zâtu's-Savâri* savaşını yapmış ve bu savaş İslâm tarihinde ilk deniz zaferi olarak tarihe geçmiştir.

---

⁵⁰ Hammûde, s.20.

⁵¹ Ayrıntılı bilgi için bakınız, Fâtima Abdulkâdir Rıdvân, *el-Mağrib fi Asri'l-Velâti'l-Emeviyyîn*, Mekke: Câmia Ummu'l-Kurâ, 1984.

⁵² Hammûde, s.27-28.

⁵³ Hammûde, s.30.

⁵⁴ Belâzürî, s.228.

⁵⁵ Özkuyumcu, s.134.

Dört halife devrinin sonlarına doğru başlayan siyasi karışıklıklar nedeniyle bölgedeki fetihler bir süre dursa da Muâviye'nin halifeliği ele geçirmesiyle (661) fetihler tekrar başlamıştı. Muâviye b. Hudeyc komutasındaki İslâm ordusu Sûse ile Celûla'yı ele geçirip Kayrevan eteklerine karargâhlarını kurdular.⁵⁶

Muâviye b. Hudeyc, İfrîkiye fetihlerinin devam etmesi için Ukbe b. Nâfi el-Fihri'yi 670'de İfrîkiye'ye vâli tayin edip bölgenin fethi için görevlendirdi. Bu bölgeye yapılan İslâm fetihlerinde bilhassa Ukbe b. Nâfi'nin ismi öne çıkmıştır. O iki defa İfrîkiye valiliği yapmış ve meşhur Kayrevan (670) şehrini kurmuştur.

Bulunduğu bölge ağaçlık olan Kayrevan, merkezinde büyük bir mescit, Dâru'l-imâre (yönetim binası), asker ve halkın kurdukları evlerle beş yıl gibi kısa bir zaman içinde inşa edilmiştir. Yeni kurulan şehir, bölgede küçük bir *Medine* olmuştur. Berberîler zamanla şehir etrafına yerleşmiş ve müslümanlığı daha iyi öğrenip özümsemiştir. Gaza niyetiyle İslâm askeri olarak Ukbe ile birlikte savaşmışlardır. Bu yıllarda Ukbe fetihleri bırakmış şehrin imarıyla ve Berberîler'in müslüman olmasıyla uğraşmıştır.

Ukbe beş sene İfrîkiye valiliği yaptıktan sonra 675'de Mısır valisi Mesleme ibn Muhalled tarafından azledilmiştir. Yerine Ebu'l-Muhâcir Dinar getirilmiştir (675-682). Onun dönemi de bölgedeki Rumlar ile mücadele içinde geçmiştir.

Daha sonra bölgeye vali tayin edilen Hassân b. el-Nu'mân el-Gassânî önemli icraatlar yapmış, Berberîler'in İslâmlaştırması ve yerleşik hayata geçirilmesi, Kayrevan Camii'nin yenilenmesi, Kartaca'da yeni bir cami inşası, divan defterlerinin tutulması, Müslüman olmayanların haraç ve cizyeye tabi tutulmaları, Tunus'ta bir tersane inşası, Tunus şehrinin kurulması gibi faaliyetlerde bulunmuştur.

Ondan sonra bölgeye vali tayin edilen Musa b. Nusayr devrinin en büyük icraatı Mağrib ve İfrîkiye'nin fethinin tamamlanıp Endülüs'e geçilmesidir. Onun Tanca'ya vali olarak bıraktığı Berberî komutan Tarık b. Ziyâd karşı kıyıya geçerek (711) Endülüs'ün fethine (712) başlamıştı.⁵⁷ Bundan sonraki süreçte İfrîkiye, Emevi vâlileri tarafından yönetilmiştir. Başlıca valiler şunlardır:

---

⁵⁶ Özkuyumcu, s.144.

⁵⁷ Hammûde, s.100.

Muhammed b. Yezid el-Kureşî (716-719), İsmâil b. Ubeydullah b. Ebi'l-Muhâcir (718-720), Yezid b. Ebî Müslim (719-720), Bişr el-Safvân el-Kelbî (721-727), Ubeyde b. Abdurrahman el-Kaysî (727-732), Ubeydullah b. el-Habhâb (734-740), Gülsüm b. İyâz el-Kuşerî (741), Hanzala b. Safvân el-Kelbî (742-745), Abdurrahman b. Habîb el-Fihri (745-750).

Bilhassa Ubeydullâh b. Habhâb'ın vâililiği döneminden itibaren bölgede çok sayıda iç isyan çıkmıştır. Bu dönemde çıkan isyanlardan en önemlisi el-Fihri isyanıdır.

Ukbe b. Nâfi'in torunlarından olan Abdurrahman, ilk Berberî isyanları başladığında Endülüs'e geçmişti. Oradan da gizlice Tunus'a geçerek (745) halktan biat alıp Hanzala b. Safvân ile savaşma sözü aldı. Dedesinin sevilen biri olması bu biati almasında etkili olmuştur. Kayrevan üzerine yürüyen Abdurrahman'a karşı Hanzala b. Safvân müslüman kanı dökülmesin diye savaşmayıp valilikten çekildi. Halife de Abdurrahman'ın valiliğini onaylamak zorunda kaldı. Onun döneminde isyanlar tekrar başlamış birçok şehirde Berberîler ve Araplar isyan etmiştir.⁵⁸

Abbâsîler Emevîler'den halifeliği alınca Abdurrahman valilik yapmaya devam etti. İlk iki halife Abdurrahman'ın valiliğini onaylamıştır. Ancak o Abbâsîler'in zayıf olduğunu düşünüp kendisini güçlü hissetmiş ve Mansûr'un gönderdiği Abbâsî alâmeti siyah elbiseyi giymeyi reddedip bağımsızlığını ilân etmiştir. Halife Mansûr da Abdurrahman'ın kardeşine İfrîkiye valiliğini vadederek el-Fihri'yi kardeşine öldürtmüştür. Ancak o ölünce bölge Abbâsî hâkimiyetine girmediği gibi daha da karışmıştır. Bu durum 761 yılına kadar devam etmiştir.

Bölgede el-Fihri ile başlayan Abbâsî hâkimiyeti⁵⁹ onun ölümünden sonra valiler tarafından devam ettirildi.

Bölgede Ağleb b. Sâlim'in valilik dönemi hayli önemlidir. Ağleb b. Sâlim et-Temîmî, Ebû Cafer Mansûr'un emriyle bölge vâlisi olmuştur (765-767). Sâlim, Ebû Müslim Horasânî'nin komutanlarından olup Horasânî ortadan kaldırılırken devletten yana olmuş ve devlet hizmetinde yükselmiştir. Son olarak Eş'as'ın İfrîkiye'ye gelen ordusuyla o da

---

⁵⁸ Özkuyumcu, s.204.

⁵⁹ Abbâsî valilerine dair geniş bilgi için bakınız, Lamia Ahmed Şâfi, **el-Mağribü'l-Ednâ fi ahdi Velâti Beni'l-Abbâs hattâ Kıyâmi'l-Ağâlîbe**, Mekke: Câmia Ummu'l-Kurâ, 1990.

gelmiştir.⁶⁰ Eş'as geri dönünce de halife bölge valisi olarak onu tayin etmiştir. Halife ondan Kayrevan surlarını güçlendirmesini, hendek kazmasını ve askerlerle halka adâletle davranmasını emreden buyruk göndermiştir. Çok geçmeden Hâricî-Sufri topluluklar isyana başlamış ve Ebû Kurre b. Dunâs'ın başını çektiği grup Tilemsan'da isyan etmiştir. Sâlim üzerlerine yürümüşse de Ebû Kurre Mağribi'l-Aksâ'ya kaçmıştır. Sâlim'in Kayrevan'dan uzaklaştığını gören el-Hasen b. Harb el-Kindî Tunus'ta isyan etmiştir. Sâlim onun üzerine yürümüş fakat çıkan çatışmada kendisine isabet eden bir okla ölmüştür. Ondan sonra Mühellebîler'in bölge valiliği başlamıştır.

Seçkin bir aile olan Mühellebîler Emeviler döneminde devlete şâir, âlim ve devlet adamı yetiştirmiş bir Arap sülalesidir. Adlarını Emevilerin Horasan valisi olan Mühelleb b. Ebû Sufre'den almışlardır. Babası sahâbeden Ebû Sufre'dir.⁶¹ Ezd kabilesinin Atîk kolundandır. Emevîlere büyük hizmetleri olmuştur. Ancak haksızlıklara uğramışlar ve onlar da bunu etkili oldukları Horasan bölgesinde Emevî muhalefetine yardım ederek karşılık vermişlerdir. Abbâsî ihtilâlinde Ebû Müslim'e katılmışlar ve Abbâsî Devleti'nin kuruluşunda önemli rol oynamışlardır. Abbâsîler onlardan gördüğü desteği unutmamış, onları devlet içinde birçok idâri görevlerde istihdâm etmişlerdir.

Halife, aileden Amr b. Hafs b. Osman b. Kabîsa'yı Hâricîlerin isyanını bastırması için İfrîkiye'ye vâli olarak göndermiştir (768-771). Lakabı Hezarmerd ve Mühellebî'dir. Halifeye yakın, mert, cesur biridir.⁶² Hemedân ve Fars valiliklerinde bulunmuştur. 3 yıl Kayrevan'da kalmış sonra Tabne bölgesine geçmiş, Tabne'ya sur yaptırmış ve bölgeyi buradan idare etmiştir.

Bu dönemde Hâricî-İbâdî isyanları bölgeyi karışıklığa sevk ettiyse de bu aileye mensup valiler ana hatlarıyla başarılı bir yönetim sergileyerek istikrarı sağlamışlardır. Yezid b. Hatim valiliği sırasında Kayrevan'da ilk defa çarşılara düzenleme getirmiş ve her bir zanaat erbâbına has çarşılar yaptırmıştır. Kayrevan Camii'ni de yenilemiştir (773). Ölümünden sonra sırasıyla oğlu Davud, kardeşi Ravh b. Hatem, Nasr b. Habîb ve Ravh'ın oğlu Fazl bölge valisi olmuştur. Fazl döneminde Tunus'ta Arap askerler Abdullah b. el-

---

⁶⁰ Zeytûn, s.115.

⁶¹ Zeytûn, s.116.

⁶² Sa'd Zağlûl, s.207.

Cârûd önderliğinde ayaklanmış ve Fadl'ın öldürülmesiyle de 28 yıl süren Mühellebî vâlileri dönemi kapanmıştır.⁶³

Bölgeye vali tayin edilen Herseme b. Ayen (795) tarafından inşa edilen Manastır Ribâtı bölgede yapılan ilk ve en büyük ribâttir. Halk için Bizans saldırılarına karşı bir sığınak ve gaza ehli için bir kale olmuştur. Ağlebîler döneminde halk bu ribâtın etrafına evler yaparak ribâtı bir şehre dönüştürmüştür. Ayrıca mescid ve iç kale yapılmış, su depoları ve gözetleme kulesi eklenmiştir.

Resim 2: Manastır Ribatı⁶⁴

Bölgede 800 yılından itibaren İbrahim b. Ağleb ile birlikte Ağlebîler dönemi başlamıştır.

1.4. Mağrib'in Arap Müslümanlarca Fethi'nin Sonuçları

Mağrib, Arap fatihler tarafından fethedilince toplumsal değişim ve gelişmeler yaşamıştır. Araplar ile Berberîler'in karışmasından sonra Mağrib'in gelenek ve adetleri değişmiştir. Yeni bir üst form toplum oluşmuştur. Bu yeni toplum farklı diller, dinler ve gelenek gibi unsurların karışmasından önce de pek çok şekil ve biçimde ortaya çıkmıştır. Mağrib bölgelerinde Arap kabilelerinin göçleriyle Arap dili yayılmıştır. Arap dili aynı zamanda yeni dinin de dili olması hasebiyle gelişme ve yayılmayı hızlandırmıştır. Zamanla Arapça, din, edebiyat ve kültürün üretildiği bir dil haline gelmiştir.

⁶³ Sa'd Zağlûl, s.208.

⁶⁴ http://www.discoverislamicart.org/database_item.php?id=monument;ISL;tn;Mon01;25;en

Yönetici kadroların Arapça konuşması hakkında bu dili benimsemesini sağlamıştır. Arapça konuşmak İslâm dininin şiarı haline gelmiştir. Bölgenin mahalli dilleri her ne kadar konuşulmaya devam edilse de Arapça ortak bir üst dil olmuştur. Devlet kurumlarında Arapça konuşulmuştur.

Araplarla Berberîler sıkı ilişkiler kurduktan sonra İslâm dinî Berberîler arasında yayılmıştır. Halifeler, Berberîler'e fakihler ve âlimler göndermiştir. Mesela, Ömer b. Abdülaziz'in (ö. 719) din işlerini iyi bilen, tâbiinden on zâtı Berberîler'e şeriat esaslarını öğretmek amacıyla fakihler gönderdiği bilinmektedir. Halife din işlerini iyi bilen tâbiinden 10 zâtı Berberîler'e şeriat esâslarını öğretmek için göndermiştir.⁶⁵ Bunlardan bazılarının türbeleri ve kurdukları camiler halen Kayrevan'da ayakta birer tarihi âbide olarak durmaktadır. Bu gayretlerden başka, Berberîler'i Araplaştırmak ve onları İslâmiyet'e iyice alıştırmak için, muhtelif Arap kabilelerinden gruplar gönderilmiş, bunlar Kayrevan'a yerleştirilmiştir. Bu çalışmalar İslâmiyet'in bölgede yayılmasına büyük katkı sağlamıştır.

Araplar'ın Mağrib'i fethi 644'ten başlayarak VIII. asrın ortalarına kadar, yetmiş yıl sürmüştür. Mısır'ın, Irak'ın ve Şam'ın fetihleriyle karşılaştırıldığında bu oldukça uzun bir zamandır. Zira o şehirlerin fethi 10 seneyi geçmeden tamamlanmıştır. Mağrib'in fethinin uzamasının sebebi Berberîler'in inadı, saldırıları, çok güçlü olmaları ve Bizans'a yardım ederek fethi zorlaştırmalarıdır. Ayrıca doğudaki güç savaşları, halifelik yarışları, hânedân değişiklikleri ve çıkan bazı isyanlar bölgede fetihlerinin zaman zaman durmasına ve hatta alınan yerlerin tekrar elden çıkmasıyla sonuçlanmıştır.

Özetle söylessek, Araplar'ın Mağrib'i fetihleri Mağrib'in toplumsal hayatında çok büyük değişikliklere neden olmuştur. Bazı özelliklerle birbirlerine benzeyen Araplar ve Berberî halkları arasında bir yakınlaşma oluşmuş ve Mağribîler İslâm dinine girmiştir. Berberîler artık Araplarla aynı zihniyete sahiptir. Berberîler'den fakihler, şairler, hatipler hatta büyük komutanlar çıkmıştır. İslâm mezhepleri özellikle Mâlikîlik ve Hâricîlik, bölgede gelişmiştir. Toplumsal ve siyasi hayattaki tüm işler şer'î esaslar temel alınarak yaşanmaya başlanmıştır.

---

⁶⁵ el-Mâlikî, s.7.

Fetihlerle birlikte Mağrib'in sosyal ve kültürel hayatı tamamen değişmiştir. Öncesinde bölgede Vandal, Fenike ve Bizans fetihleri olmasına rağmen onlar Mağribîler'in hayatlarına dokunamamışlardır. Bu devletlerin askerleri istilacı davranmış yerli halka tesîr edememiştir. Ancak Araplar istila için değil gaza için bu bölgeyi fethetmişlerdir. Bundan dolayı Arap kültürünü ve İslâm dinini temsil ederek Berberîler'e bir hayat teklifi sunmuşlardır. Bu da bölgede yeni bir düzen ve yeni bir çağ başlatmıştır. Arap fatihleri Berberî tarihi için bir dönüm noktasıdır. Berberîler'in dinlerini dillerini yaşamlarını ve kültürlerini dönüştürüp değiştirmiştir. Mağrib böylelikle doğu İslâm dünyasının doğal bir parçası haline gelmiştir.

BÖLÜM II: AĞLEBÎLER'İN KURULUŞU, AĞLEBÎ EMİRLERİ VE FAALİYETLERİ

Ağlebî asrı, İfrîkiye tarihi için bir gelişim çağı olmuştur. Ağlebîler'in ihtişam devri, Roma hâkimiyeti zamanlarında bile yaşanmamıştır. Ağlebî ailesi bölgedeki hâkimiyeti uzun zamandan beri olmayan güven ortamını getirmiştir. Bu güven ortamının oluşmasıyla birlikte ticari faaliyetler ve zirâî üretim çok artmış, birkaç defa yaşanan kuraklık ve kıtlık istisna edilirse, hemen hiç yaşanmamıştır. Yapılan sarnıç, depo, gölet, havuz gibi sulama sistemleriyle su sıkıntısı çözülmüştür.⁶⁶

İfrîkiye o dönemde maden bakımından çok zengindir. Özellikle demir, gümüş ve kurşun bolca çıkartılmıştır. Madenlerin bolluğu Ağlebîler döneminde sanayi ve üretimi geliştirmiştir. Bu üretimler gemi sanayiinde kullanılmak için yapılmış demir aletler başta olmak üzere, silah sanayii, kılıç, mızrak, at eyer ve koşum takımlarıdır.

Bu dönemde gemi sanayii çok gelişmiştir. Ağlebî ülkesinde (dâru's-sinâa) Trablus⁶⁷, Sûse⁶⁸, Malta⁶⁹, Tunus⁷⁰ ve Mesina⁷¹, da 5 büyük tersane vardır. O dönemde kullanılan gemiler başlıca şunlardır: *Harrâka* yahut *Harârîk*, harp gemisi olup hızlı ve neftle düşman gemilerini yaktığı için yakıcı anlamında bu isim verilmiştir. Askerî mühimmâtın naklî de bu gemilerle yapılmıştır.⁷²

Kayrevan cam ürünleri sanayiinde de şöhret sahibiydi. Porselen sanayii İfrîkiye'ye ait bir sanat olmamakla birlikte Irak geleneğinin etkisinde Kayrevan'da yerel kompozisyonlar kullanılarak üretiliyordu. Halı, dokuma ve kumaş sanayileri gelişmiş olup parlak yüksek kalitede Sûse elbiseleri bu üretimlerin en önemlilerindendi.

Ağlebîler döneminde ticari hayat bölgenin daha önce hiç şahit olmadığı kadar gelişmişti. Bölgeye hâkim olan istikrar nedeniyle iktisadi hayat iyileşti ve şehirler büyüdü. Tunus, Sûse ve Kayrevan şehirleri İslâm şehri karakterine bürünmüş doğudaki İslâm şehirleri'nin

---

⁶⁶ el-Fakî, s.132.

⁶⁷ Feyziye Muhammed, Abdulhamîd Nüh, *el-Bahriyetü'l-İslâmiyye fi Bilâdi'l-Mağribi fi Ahdi'l-Ağâlibe*, Mekke: Câmîatu Ümmü'l-Kurâ, 1985, s. 77.

⁶⁸ Feyziye Muhammed, s.74.

⁶⁹ Feyziye Muhammed, s.79.

⁷⁰ Feyziye Muhammed, s.73.

⁷¹ Feyziye Muhammed, s.78.

⁷² Feyziye Muhammed, s.105.

birer örneği olmuştu. Askerî, dinî ve kamusal alanda yapılan mimari eserler nitelik ve nicelik bakımından gelişmişti.

Küçük bir emirlik olmasına rağmen birbirine yakın ve çok fazla idârî bölge vardır. Kayrevan ile Abbâsîye arası sadece 4 km'dir. Aynı şekilde Abbâsîye ile Rakkâde arası yine 5 km'dir. Bu aşırı bölünme ve yakınlıklar ulaşımın kötü oluşunun ve çok sık yaşanan isyanlara karşı bir önlem arayışının eseri gibi görünmektedir.⁷³

İdari bölgelerin siyasi mi yahut askerî mi ya da ekonomik taksimle mi yapıldığına dair bir bilgi ve işaret yoktur. 13 vilâyet vardır. 1. Kayrevan Vilayeti 2. Tunus Vilayeti. 3. Sıkiliye (Sicilya) Vilayeti. 4. Bâce Vilayeti. 5. Sûse Vilayeti. 6. Kâbes Vilayeti. 7. Trablus (Trablus) Vilayeti. 8. Kafsa Vilayeti. 9. Kastîliye Vilayeti. 10. Zâb Vilayeti. 11. Tabne, Belzeme Vilayeti. (İdârî olarak ikisi bir sayılmıştır.) 12. Mezkûr Vilayetleri (Kamûde mıntıkası olup Seyyidi Bu Zeyd, Sebîbe, Subeytula şehirlerini içerir.) 13. Kasrîn Vilayeti.⁷⁴

Ağlebîler döneminde İfrîkiye İslâm toplumunun en önemli başarısı tek bir akide ve tek bir mezhebe bağlılıklarıydı. Bu Ehlisünnet akidesiydi. Hâricîler ise azınlıkta kalmışlardı. Bu dönem ayrıca Araplar, Horasânîler ve Endülüslüler arasında bir geçiş dönemiydi.⁷⁵

2.1. Ağlebîler'in Ortaya Çıkışı

Bir parçayı anlamlandırabilmek için bütün ile ilişkiye sokmak gerekir. Böylelikle bütün, parçaya ilişkin bilgiyi mümkün kılar. Bu hem bilginin meşrûiyetini hem de o bilginin doğru kullanımını sağlar. Ağlebîler dönemini anlayabilmemiz için de onu bu şekilde büyük resme yerleştirmek gerekir.

Ağlebîler şimdiki Tunus bölgesinde o dönemin İrfikiye'sinde diğer bir ifade ile Mağrib-i Evsat'ta kurulmuştu (184/800). Teşekkül sürecinde batısında İdrîsîler ve Rüstemîler, doğusunda Mısır'da önce Abbâsî valileri 868'den sonra Tolunoğulları, güneyinde sahra ve bedevi Berberîler, kuzeyinde Bizans hâkimiyetinde Sicilya adası, Akdeniz'de yine Bizans hâkimiyeti, İspanya'da Endülüs Emevîleri vardı.

⁷³ eş-Şâbî, Muhammed Mesûd, **el-Ağâlîbe Nizâmuhumu'l-İdârî ve'-Siyâsî**, Tunus: ed-Dâru't-Tunûsiye li'n-Neşr, 1970, s.49

⁷⁴ eş-Şâbî, s.50.

⁷⁵ el-Fakî, s.118

Nüfus birçok unsurdan meydana gelmekte olup ne din ne dil ne de kültür birliği vardı. Bölgeye hâkim olan Arap fatihler Kenâni ve Adnâni olarak iki kabileye ayrılmıştı. Sürekli rekabet halinde olan bu iki kabilenin mensupları asker ve sivil kökenliydi. Asker olanlar geldikleri bölgeye yerleşmişler ve idâri görevler üstlenmişlerdi. Bunların çoğunluğu Tunus'ta yaşamış ve çoğu zaman Kayrevan'daki valilere/idareye karşı sorumsuzca davranmışlardı. Bölgeye savaştı olmayıp da Şam beldelerinden göç eden Araplar Kûfe bölgesinden Horasan bölgesine göç eden oradan da İfrîkiye'ye göç eden Araplar da vardı. Bunlara Horasânîler deniyordu. Fârisî kökenliler bölgenin diğer unsurları arasındaydı. Özellikle Taberistan'dan gelenler çoğunlukta idi. Örneğin Kayrevan kadısı, Sicilya fatihi ve Mâlikî fakihi Esed b. Furât Nişaburlu'ydu.

Bölgenin yerli halkı Berberîler'di. Daha öncesinde söylediğimiz gibi bunlar da kendi aralarında birçok kabileye ayrılmıştı. Bizans döneminde hristiyan olmuş olanları şehirlerde yaşıyordu. Berberîler'den müslüman olanları daha çok Hâricî gruplara katılmış ve sık sık isyanlarla idareyi zorlamıştı. Berberîler valiler döneminde bazı valilerce zimmî statüsünde kabul edildiklerinden eşitlik isteyip isyan etmişlerdir.

Din konusundan bakılırsa bölgede Ehlisünnet ile Hâricîler arasında çekişme vardı. Bu dönemde gerek itikâdî gerekse fikhî mezhepler teşekkül dönemindedir. İtikâdî mezhep çatışmalarının yanı sıra Mâlikî ve Hanefîler arasında da sert çatışmalar yaşanmaktaydı.⁷⁶ Abbâsî idaresindeki bölge valileri ve sonrasında Ağlebî emirleri akide olarak Ehlisünnet ve fikhen Hanefî mezhebini takip etmişlerdi. Halk ise bölgenin âlim ve fakihlerinin tâbi olduğu Mâlikî mezhebini takip etmişti. Yine Bizans bakiyesi hristiyan olan yerli Rum halkı ve yahudiler de bölgede yaşıyorlardı. Afârîka denilen Fenikeliler'den kalan unsurla Sudanlı zenciler bölgenin diğer nüfusuydu. Diğer taraftan bölge kıyıları Bizans askerleri ve korsanlarının saldırı ve yağmalarına açık olduğundan sürekli yağma ve saldırılarla bölge insanını zorlamaktaydı.

Bölge tüm bu iç ve dış etkenlerden ötürü tam bir savaş alanıydı. Bölgeye gönderilen vali ve komutanlar ya bölgenin dinamiklerini doğru okuyamadığından ya tecrübesizlikten veya kendi çıkarlarını ön planda tuttıkları için birkaç vali hariç bölge istikrara hiç şahit olmamıştı. Bölge 50 yıl Emevî valilerince sonrasında bir 50 yıl da Abbâsî valileri

---

⁷⁶ Ağlebîler dönemi Kayrevan'daki dinî çatışmalara dair ayrıntılı bilgi için bakınız, Muhammed Talbî, **es-Sirâ'u'l-Lâhûtî fi'l-Kayrevan Eyyâme'l-Ağâlîbe**, Tunus: Sotumedia, 2017.

tarafından yönetilmiştir. Emevîler dönemi valileri halkla bütünleşememiş aksine idareyle halk arasını açacak uygulamalar yapan bir siyaset izlemişlerdi. Abbâsîler dönemi kısmen daha iyiydi. Özellikle Mühellebî valiler zamanında bölge kısmen rahatlamıştı. Ancak bu da yeterli olmamış batıda baş gösteren İdrîsî tehlikesi, iç karışıklıklar, bundan sebep bölgedeki istikrarsızlık ve Bizans'ın bölgeye baskısı bölgenin bir valiyle değil bir emirlikle yönetilmesinin gerekliliğini göstermişti.

Hârûn Reşîd tüm bunları göz önüne alıp bölgeye gönderdiği Herseme'yi geri çağırıp yerine Akkî'yi göndermesi de sorunu çözmemişti. Halkın bölgedeki isyanları bastıran İbrahim'in vali olarak tayin edilmesini istemeleri üzerine İbrahim b. Ağleb bölge valisi olmuştu.⁷⁷

İbrahim b. Ağleb'in asker kökenli bir aileden geldiği, babası Ağleb b. Sâlim'in Abbâsî Devleti'nin hizmetinde uzun sene çalıştığı, Horasan'da Ebû Müslim Horasânî ile başarılı görevler yerine getirdiği, onun ölümüyle Mısır'a ve Zâb bölgesine gönderildiği, burada idâri görevler yaptığı, bölge valiliği yaptığı esnada Kayrevan'da bir isyanı bastırırken öldürüldüğünü bilinmektedir. Zira İbrahim babası vesilesiyle asker kökenli bir ailede büyümüş, devlet terbiyesi almış, siyaseti ve yönetimi iyi bilen, aynı zamanda âlim ve şair ama hepsinden öte askerî deha ve kişiliğiyle ön plana çıkan karizmatik bir komutandı.

Ömrü bu bölgede geçtiğinden bölgenin insanını, coğrafyasını, farklı dinamiklerini, zaafalarını yahut olumlu taraflarını, temayüllerini, siyasetini, çok iyi tanıyordu. Bunlar Hârûn Reşîd'in bölgeyi emanet etmek isteği kişi profili ile örtüşmekteydi. Herseme'nin de telkiniyle bölge hâkimiyeti İbrahim'e verilerek emirliğini kurması istenmişti. İbrahim de bu güveni boşa çıkarmayıp bölgede her alanda istikrarı sağladı. Kurduğu emirliği Abbâsî Devleti'ne tâbi görerek Bağdat'ın bir uzantısıymış gibi idare etti. İdari, askerî, mali her alanda Abbâsî sistemlerini örnek aldı. Ayrıca dinî mezheplerde dahi Abbâsîler gibi Hanefî ve Ehlisünnet çizgiyi takip etmiş, soyundan gelenler de bunu devam ettirmişti.

İbrahim bölgenin 130 yıldır idâri ve askerî merkezi olan Kayrevan'ı idâri merkez olmaktan çıkarmış, emirliği kurduğunda Abbâsîye adında Kayrevan'a 5 km uzaklıkta bir şehir kurup tüm idâri kurumları ve ailesini buraya taşımıştı.⁷⁸ Zira Kayrevan'da senelerdir

⁷⁷ Hammûde, s.202.

⁷⁸ Necvâ Osman, **Mesâcidü'l-Kayrevan**, Dımaşk: Dâru İkrimah, 2000, s.21.

yerleşmiş köklü bir gelenek, önde gelen kişilerin nüfuzu ve gruplar vardı. Emirliğin başkenti Abbâsiye olunca Kayrevan idâri ve siyasi merkez olmaktan çıkmış sadece çarşı-pazarlarıyla ticari merkez ve ilmî/dinî merkez olarak kalmıştı.

Resim 3: Ağlebî Şehirleri⁷⁹

2.2. Ağlebî Emirliğinin Kuruluş Nedenleri

184/800'te İbrahim b. Ağleb tarafından kurulan emirlik 109 yıl yaşamıştı. Ağlebiler öncesi, valiler zamanı birçok kere bağımsızlık denemeleri olmuştu. Mesela, Abdurrahman b. Habîb (744-754) Bağdat'tan kopup bağımsız bir yönetim kurmayı denemişti. Muhtelif zamanlarda İfrîkiye'de, Abbâsî Devleti'nde dinî ve kabile çatışmalarını karakterize eden popülist faktörlerin etkisiyle, dağılmaya ve gerilemeye başlayan Bağdat'ın otoritesini terk edip merkezden uzak topraklarda kontrolü ele geçirmeye yeltenen bölge valileri ve ordu komutanları ortaya çıkmıştı. Fakat somut bir başarı elde edememişti. Başarılı olup emirlik kurabilen sadece Türk kökenli Tolunîler'dir.

Berberî hareketleri ve isyanları Cafer el-Mansûr'un komutanı olan Ağleb b. Sâlim b. Ukâl ve oğlunun o bölgelerde rahatça hareket edebilmelerini sağlamış ve emirliğin kurulmasına fırsat yaratmıştı.⁸⁰

⁷⁹ Fenwick, Corisande; Anderson, Glaire ve Rosser-Owen Mariam, *The Aghlabid and their Neighbors*, Brill, Leiden, 2017, s.33.

⁸⁰ eş-Şâbî, s.10.

Halife Hârûn Reşid'in burada bağımsız ya da kendisine sûreten de bağılı olsa bir devletin kurulmasına izin vermesinin nedeni: Kendisine rakip gördüğü İdrîsîler Devleti'nin batıya ilerlemesini önlemek, bölgedeki asker ve valilerin isyanlarını ve bundan kaynaklı karışıklığı ortadan kaldırmak istemesiydi. Aslında halife, İbrahim'in bunlarla başa çıkamayacağını düşünüyordu. Ancak o siyasi zekasıyla, askerî becerisi ve ordu üzerindeki etkisiyle ayrıca kendi muhâfızlarını oluşturup onlara güvenerek kendi sistemini kurup bunun üstesinden gelmeyi başardı.

Ağlebî Devleti Berberî isyanlarına karşı hilâfetin acizliğinin bir sonucu olarak kurulmuştu. Zira Abbâsî hilâfeti bölgeye asker ve yardım göndermekten ve bölgeyi idare etmekten acizdi. Bundan dolayı halife Hârûn Reşid tarafından emirliği onaylanmadan önce zaten İbrahim b. Ağleb bölgenin hâkimiydi. Bölgenin haracını halifeye göndermiş, Abbâsî adına sikke kesmiş ve halife adına hutbe okutmuştu. Berberîlerle mücâdele etmiş ve onları itaat altına almıştı. Son olarak bölgeye Bizans ve korsan saldırıları da halifeyi endişeye sevk eden önemli etkenlerdendi.⁸¹

Bütün bunlar Ağlebîler Devleti'nin Abbâsî Devleti'nden bağımsız, resmi bir devlet olarak ortaya çıkmasına imkân verdi. Emirlik Abbâsîler'e rağmen kurulan bir devlet olmayıp her iki tarafın da rızasıyla kurulmuştu. Ancak halifeye haraç göndermek, halife adını hutbede okumak ve Abbâsî halifesinin adını sikkelere darp etmek şartıyla kurulması kabul edildi.

Ağlebî bölgesinin merkezden oldukça uzakta ve çok geniş bir bölge olması devletin kurulmasının diğeri bir sebebiydi. Bölgede sürekli bir kargaşa ve kaos söz konusuydu. Abbâsîler en azından bölgeye ihtimal de olsa istikrar getirecek ve kendilerine bağılı olacak bir emirliğin kurulmasını isteyerek yahut istemeyerek olsun, kabul etmiş oldular.

Ağlebî Devleti'ne, el-Ağleb b. Sâlim b. İkal et-Temîm'e nisbetle Ağlebîler denilmişti. Ağleb bir isim olmayıp ailenin lakabıydı. Sâlim Mervarrûz'da doğmuştu. Horasan bölgesinde Ebû Müslim'in askerleri arasındaydı. Sonra Muhammed b. Eş'as el-Huzâ'î'nin askerleriyle Mısır'a ordanda İfrîkiye'ye gelmişti (761). Bu bölgede iki sene İfrîkiye valiliği yapmıştı (765-767). Halife Mansûr 765 yılının sonlarında ona İfrîkiye

---

⁸¹ Bû Şârib, s.23.

valiliğini vermişti. Berberî isyanını bastırıldığı esnâda isâbet eden bir okla şehrin kapısında öldürülmüştü (767). Mezarı orada olup *Kabri'ş-Şehîd* adıyla bilinmektedir.⁸²

Ağleb b. Sâlim sözüne itibar edilen askerlerce sevilen büyük bir askerdir. Abbâsî halifesi Mansur, Muhammed b. Mukâtil e'l-Akkî'yi İfrîkiye'ye vali tayin edeceği zaman onun görüşünü sormuştu. Buradan da anlaşılacağı üzere halife tarafından şahsen tanınan ve halife yanında saygınlığı olan biriydi. Halife ondan valinin yanına askerleri ile birlikte gitmesini istemiş, o da valiyle birlikte Mısır'a gitmişti. Sonra da Zâb bölgesine vali olmuştu. Zâb'da kendisine kabilesi olan Temîmîler'den asker topladı. El-Akkî'nin azliyle de bölge valisi olmuştu. Çatışmada öldürülünce oğlu İbrahim aileyi ve babasının askerlerini de alarak bölgeden ayrılmış ve Mısır'a çekilmişti. İbrahim büyüyünce Herseme b. A'yen babasının görevi olan Zâb valiliğini İbrahim'e vermişti.

İbrahim'in kardeşi Abdullah, Mısır'da yaşıyordu. İbrahim b. Ağleb de Mısır'da bir süre yaşamış, meşhur fakih Leys b. Sa'd'tan ders almıştı. Leys b. Sa'd, İbrahim'i sevmiş ona adı Celâcil olan, bir câriye hediye etmişti. Bu cariye sıradan bir cariye olmayıp zevk-i selîm sahibi, edibe şaire bir kadındı. I. Ziyâdetullah bu cariyeden dünyaya gelmişti. İbrahim bir müddet sonra İfrîkiye'ye geçti. İbrahim b. Ağlebîn, Mukâtil el-Akkî ölünce onun yerine İfrîkiye güvenliğini sağlamak için bölgeye gönderilmiş olduğunu söylense de bu mümkün görünmemektedir. Zira onun İfrîkiye'ye gidişi Herseme b. Ay'en ile olacaktır. Ne zaman geçtiği belli olmasa da İbrahim b. Ağleb, Herseme b. A'yen vali olarak İfrîkiye'ye geldiğinde onu hediyelerle karşılayıp Herseme'ye itaat arz ettiği malumdur. Herseme de İbrahim'i Zâb'a vali olarak görevlendirmişti. Zâb bölgesinde kendisinin de kabilesi olan et-Temîmî Arapları vardı. İbrahim burada vali olarak halifeye tam bir sadakatle hizmet etmiş, İdrîsîler Devleti'nin kurucusu İdrîs'e karşı yapılan suikast planına katılmıştı. İbrahim bölge valiliği sırasında isyanlar başta olmak üzere pek çok sorunla karşılaşmıştı.

İbrahim emirliği kurmayı üç şartla kabul etmişti.⁸³

Senelik Mısır'dan İfrîkiye'ye gönderilen 100 bin dinar para alınmayacak aksine 40 bin dinar halifeye gönderilecek; İç işlerinde bağımsız hareket edecek; emirlik çocuklarına

---

⁸² Mu'nis, s.92.

⁸³ Zeytûn, s.122.

kalacaktı. Halife de Abbâsilere itaatten ayrılmamak şartıyla İbrahim'in bu isteklerini kabul etti.⁸⁴

Ağlebîler dönemi siyasi bakımdan üç döneme ayrılır:

1. Dönem: emirliğin kuruluşu ve oğulları, Abbâs ile I. Ziyâdetullah zamanıdır (800-838).
2. Dönem: İstikrar ve gelişme zamanıdır. (840-902). I. Ziyâdetullah döneminden Ebu'l-Garânik dönemine kadar altın çağdır.
3. Dönem: Duraklama ve yıkılış zamanıdır. İbrahim b. Ahmed ile başlayıp III. Ziyâdetullah ile bitmiştir.⁸⁵

Ağlebî Devleti şu ilkeleri benimsemiştir. Ehlişünnet ve'l-Cemaat mezhebine tabi olmak ve onu muhafaza etmek, Cihat ve fetih ruhunu canlı tutmak İslâm ümmetinin kapsamı içinde kalmak, İfrîkiye bölgesini korumak, Arap dilini yaymak ve İslâm dini ruhunu muhafaza etmek, ilme, âlime önem vermek, âlim ve fakihleri himâye edip el üstünde tutmak, Abbâsîler'i her alanda takip etmek, müspet ilimlerde çalışmalar yürütmek, gaza ruhunu canlı tutmak, gaza niyetiyle cihat etmek.⁸⁶

Emirliği kuran İbrahim'den sonra 10 emir devleti idare etmiştir. En uzun emirlik yapan

1. Ziyâdetullah'tır. Ağlebî emirleri:

İbrahim b. Ağleb b. Sâlim et-Temîmî (800-812)

Ebu'l-Abbâs Abdullah b. İbrahim (812-816)

Ziyâdetullah b. İbrahim b. el-Ağleb (816-838)

Ebû Ukâl el- Ağleb b. İbrahim b. el-Ağleb (838-841)

Ebû'l-Abbâs Muhammed b. el-Ağleb b. İbrahim (841-856)

Ebû İbrahim Ahmed b. Muhammed b. el-Ağleb (856-863)

Ebû Muhammed Ziyâdetullah b. Muhammed b. Muhammed (863-864)

Ebu'l-Garânik Muhammed b. Ahmed b. Muhammed b. el-Ağleb (864-875)

İbrahim b. Ahmed b. Muhammed el-Ağleb (875-902)

---

⁸⁴ Bû Şârib, s.23.

⁸⁵ Rakîk el-Kayrevanî, s.200.

⁸⁶ el-Huzâ' ile, Yâsir Tâlib Râcî, **Mevkûfu'l-Hilâfeti'l-Abbâsîyeti mine'd-Düveli'l-Müstekilleti fi'l-Mağrib**, Ürdün: Câmîatu'l-Ürdüniye, 2008, s.100.

Ebu'l-Abbâs Abdullah b. İbrahim b. Ahmed b. el-Ağleb (902-903)

Ziyâdetullah b. Abdullah b. İbrahim b. el-Ağleb (903-909)

2.3. İbrahim b. Ağleb (800-812)

Emirliği kuran İbrahim idâri ve askerî zekâsı, cesaret ve ilmî dirayeti ile temayüz etmiş biriydi. İlim ehli olan emir edib, şair, fakih ve hafızdı. Mağrib'in ilk Mâlikî imamı el-Leys b. Sa'd'ın (ö. 781) öğrencisiydi.⁸⁷

Emirliğini kurunca Kayrevan'a 3 mil uzaklıkta Abbâsiye şehrini kurup kendisine başkent yapmıştı. Kayrevan'dan devlet kurumlarını, ailesini, muhâfızlarını, darphaneyi buraya taşımıştı.⁸⁸

Emir İbrahim düzenli bir askerî teşkilat kurdu. Horasânî denilen Arap askerlere güvenmiyordu. Kendi kabilesi Temîmîler'den olan askerler de yeterli değildi. Devşirme sistemine benzer bir sistemle Sakâlîbe'den oluşan bu ordu kurdu.⁸⁹ Bu ordu aynı zamanda emirin has muhâfızlarıydı.⁹⁰ Zenci askerlerin sayısı da yıllar içinde 10 bini buldu. Arap asıllı askerlere güvenmediğinden denge olarak kurduğu bu askerlerle birçok isyanı bastırmıştı.⁹¹ Zira dönemde birçok isyan orta çıkmıştı. Mesela, Tunus Araplar'ından Hamdîs b. Abdurrahman el-Kindî isyanı (802), Trablus halkının isyanı (805) ve İmrân b. Mücâlid'in isyanları başlıcalarıdır. (810).⁹² Hamdîs ile aralarında mektup teatisi olmuş ve emir Hamdîs'in gönderdiği mektuba, *Sen hurmaya laf edip de Hurmanın içine düşen sivri sinek gibisin*, diye başlayan edebi bir mektupla cevap vermişti.⁹³

2.4. Ebu'l-Abbâs Abdullah I, (811-816):

İbrahim b. Ağleb ölünce yerine oğlu Abdullah geçti. Uzun zaman devlet işlerinde babasına birlikte çalıştığından tecrübeli bir devlet adamıydı.⁹⁴ Babasının devlet yönetimindeki eksikliklerini görmüş kendi döneminde bunları gidermeye çalıştı. Mesela babası zamanı yaşana mali sıkıntılara karşı özellikle hazineyi doldürmüştü. Babasına

---

⁸⁷ Azab, s.140

⁸⁸ Alilî, s.35

⁸⁹ Mu'nîs, s.97.

⁹⁰ Zeytûn, s.124.

⁹¹ Sa'd Zağlûl, s.28.

⁹² Kapanşahin, s.85.

⁹³ İbnü'l-Ebbâr, s.102.

⁹⁴ Sâlim, s.288.

isyan eden komutan İmrân'ı saraya alarak önce ona iltifat edip dostluğunu kazanmış, sonra uygun bir zamanda da öldürmüştü. Onun dönemi babasının dönemine nazaran sakin geçmişti.⁹⁵

Emir iyi siyaset yapan ileri görüşlü aktif uyanık işine hâkim, siyasi konjoktörü doğru okuyabilen biriydi. Ancak bazen yaptıklarının zararını da görmüştü. Özellikle toprak vergileri konusunda vergi ıslahı yapmış, öşür usulünü yenilemişti. Halkı olumsuz etkileyen bu değişiklik sarayla halkın arasının açılmasına neden oldu. Bu uygulamayı kaldırması için özellikle fakihler kendisinden ricada bulunmuşlarsa da emir bundan vazgeçmemiştir. Halkın bedduaları ve emirin çıkan bir çıbanla ani ölümü, emiri halk gözünde zâlim durumuna soktu.⁹⁶ Oysa o hazine için kurduğu sistemden ta'vîz vermemek adına bunları yapmıştı. Ancak gerek tarımla gerekse ticaretle uğraşan bölge halkının her zaman vergi vermekten kaçınan bir zihniyeti olduğunu malumdu. Buna bazen Mâlikî fakihlerinin de destek verdiği vâkiydi. Onlardan bazıları, alınan vergileri haksız görüp halkın malının gaspedildiğini düşünmekteydi.⁹⁷ Emir, Kayrevan ve Sûse şehrinin surlarını yaptırmıştır. 5 yıl süren yönetiminden sonra sakin ve huzurlu bir emirlik bırakarak yaşamına veda etmiştir.

2.5. Ziyâdetullah b. İbrahim b. el-Ağleb (817-838)

Dilinin fasihliği ile meşhur olup çok iyi bir şâir olan Ziyâdetullah'ın zamanı ilim ve kültür çağı olarak Ağlebîler Devleti'nin altın çağıdır.⁹⁸ Esed b. Furât'ı Kayrevan kadısı tayin etmiştir (204/819). Kayrevan surlarını tamir etmiş, mücâhitler için ribât, kale ve burçlar inşa etmiştir.

Ağlebî ailesinin her konuda mâhir en faziletli kişisidir. Kendisi ilmî alanda yetiştirilmişken kardeşi Abdullah askerî ve idâri alanda yetiştirilmiştir. Babası öldüğünde Abdullah'ı veliaht bırakmış ve Ziyâdetullah bu duruma hiç itiraz etmemiştir.⁹⁹ Trablus'ta olan Abdullah'ı beklemiş ve gelene kadar idareye sahip çıkmış, Abdullah gelince de ona teslim etmiştir.¹⁰⁰

---

⁹⁵ İbn Debbağ, s.26.

⁹⁶ İbn İzârî s.96.

⁹⁷ Kapaşahin, s.90.

⁹⁸ Kapaşahin, s.97.

⁹⁹ Ebu'l-Arab, s.161.

¹⁰⁰ Alîlî, s.38.

Emir Ziyâdetullah döneminde Ağlebî toprakları oldukça genişlemiş, pek çok şehir ele geçirilmiştir. Bu dönemde Sicilya Esed b. Furât kumandanlığında 827'de ele geçirildi. Sûse'den hareket eden İslâm donanması 10 bin askerle Sicilya adasına gazaya çıktı.¹⁰¹ Endülüs'ten Fergûş diye bilinen Esbâh b. Vekil önderliğinde birçok kişi de savaşa katıldı.¹⁰² Adanın tamamı ele geçirilemese de önemli sahil şehirleri fethedildi. Sicilya, Endülüs'ten sonra İslâm medeniyetinin Avrupa'ya taşındığı ikinci coğrafya olacaktır. İtalya'nın güneyinde Toranto (847) gibi bazı bölgeler ele geçirildi ve Napoli'ye gaza düzenlendi (836).¹⁰³ Sicilya'da ilmi ve edebi hayatın gelişmesi, fıkıh çalışmalarının yaygınlaşması adada kültürel hayatın canlanması sağlandı. Bu birikim de Sicilya üzerinden Avrupa'nın güney bölgelerine, oradan da Avrupa'ya yayılmıştır.

Emir 1. Ziyâdetullah Kayrevan'daki Kayrevan Camii'ni mihrâbı hariç tamamen yıkmış ve 86 bin dinar gibi yüksek bir meblağ harcayarak yeniden inşa etmişti.¹⁰⁴ Bâbu'r-Rebî su kemeri, Kayrevan'da Bîmârîstan ve Sûse Ribâtı'nı inşa etmiştir.

Onun döneminde de isyanlar devam etti. Bu dönemde bir devlet adamı emirle ters düşerse hemen isyan etmesi vaka-yi âdiyeden kabul edilir olmuştu. Ayrıca isyan eden kişi etrafına çok fazla kişi toplayabilmekteydi. Ziyâdetullah isyancılara şiddete başvurarak karşılık vermiş ve onları bertaraf etmiştir.¹⁰⁵

Bu dönemdeki isyanlardan birisi İbn Sıkîliye adıyla bilinen Ziyâde b. Sehl isyanıdır (822). Sakâlibeden önemli bir muhafız olması muhtemel biridir. Ömer b. Muâviye el-Kaysî isyan eden diğer bir Araptır (823). Kasrin bölgesinin yönetimi elinde olan bu kişi aynı zamanda İmrân'ın da arkadaşıdır. İmrân öldürülünce devlete itaat arz etmiş ancak Ziyâdetullah döneminde tekrar başkaldırmıştır. Ziyâdetullah ona çok sert karşılık vermiş ve iki oğluyla birlikte öldürmüştür. El-Kaysî'nin iki oğlundan biri küçük diğeri de babasına hata yaptığını söyleyen ve isyanla ilişkisi olmayan biridir. Buna rağmen emir onları yine de öldürmüştür. Emir buraya yapmak istediği ibret alınması ve isyanları önlemek için korku salmak istemesidir.¹⁰⁶

---

¹⁰¹ Zeytûn, s.124.

¹⁰² Mu'nîs, s.103.

¹⁰³ el-Azzâvî, Abdurrahman Hüseyin, **el-Mağribu'l-Arabî fi'l-İslâmî**, Ummân: Dâru'l-Halîc, 2011, S. 74.

¹⁰⁴ Sa'd Zağlûl, s.71.

¹⁰⁵ Kapanşahin, s.97.

¹⁰⁶ İbn İzârî, s.96.

Mansur et-Tanbazî, el-Kaysî'nin öldürüldüğü haber alınca emirin aleyhine sözler sarfetti. Emir de onu valilikten azledip Trablus'tan merkeze dönmesini isteyince o da Tunus'a geçti. Tunus'ta sarayı olduğu için orada daha güçlü olduğunu düşünüyordu. Gücünü kullanarak emire karşı isyana etti (824). Görünürde iki çocuğun haksız yere öldürülmesinin intikâmını almak için isyan ettiyse de aslında emire karşı var olan memnuniyetsizliği kullanarak yönetime sahip olmak için isyan etti.¹⁰⁷

Emirin amcası olan Tunus valisini öldüren Tanbazî, dönülmez bir yola girmişti. Emir durumun ciddiyetini anlayıp üzerine kardeşi ve veziri Galbun'u gönderdiyse de ordu ağır bir mağlubiyete uğradı. Emirlik ilk defa dağılma tehlikesi geçirmişti. Tanbazî, emire ve devlete karşı duyulan hoşnutsuzluğu kullanarak muhaliflerin hepsini etrafında toplamıştı. Ancak Abbâsiye'ye saldırmadı. Muhtemelen emirin sonunun geldiğini düşünüyordu. Fakat durum hiç de Tanbazî'nin düşündüğü gibi olmadı. Uzun bir bekleyişten sonra Ziyâdetullah yaya ve atlı birliklerini aniden Tanbazî üzerine sürdü, acımasızca kılıçtan geçirdi. Tanbazî de Tunus'a sarayına kaçtı. Emir isyancılarla iş tutan askerlere fakihlerin ve özellikle Hanefilerin kadısı Ebû Mahrez ile Mâlikîler'in kadısı Esed b. Furât'ın nasihatleriyle genel af uyguladı. Ancak Kayrevan şehir surlarını da tamamen yıktırdı. Böylelikle babasının niçin Kayrevan'ı başkent yapmayıp da kendine özel bir şehir kurup surlarla çevirip orayı başkent yapmış olduğu bir kez daha anlaşılmış oldu.¹⁰⁸

Tanbazî isyanından daha büyük bir tehlike de Sebîbe hezimetiydi. Tanbazî aldığı beklenmedik yenilgiyle itibarını zedelemiş ve köşesine çekilmişti. Ancak onu namına destekçilerinden Âmir b. Nâfi' isyan etmiş ve Ağlebî ordusuna Sebibe savaşında görülmedik bir yenilgi yaşatmıştı. Emir Ziyâdetullah ilk defa korkmuştu. Emir'in soğuk kanlılığı ve dikkati Âmir'in askerî başarısını kullanmasını engellemiş ve Âmir beklediğini alamamıştı. Yine de bu savaşta çok asker ölmüş Ağlebî ordusu dağılmıştı. Yaya askerlerin tamamı öldürülmüş, atlıların bir kısmı ancak Kayrevan'a gelebilmişti. Yine bu savaşta emirliğin en iyi komutanları ve emirleri öldürülmüş, devlet yok olmanın eşliğinden dönmüşü.¹⁰⁹ Kazananlar elde ettikleri galibiyeti nasıl kullanacaklarını bilemediklerinden şaşkınlık yaşadılar. Bu durum emirin ustaca siyasetiyle emirlik lehine sonuçlandı.¹¹⁰

---

¹⁰⁷ Kapaşahin, s.99.

¹⁰⁸ Kapaşahin, s.104.

¹⁰⁹ İbn İzâri, s.203.

¹¹⁰ Kapaşahin, s.105.

Tanbazî durumu görünce asker ve isyancıların başına tekrar geçmiş ve askerler Âmir'i bırakıp Tanbazî'nin etrafında toplanmışlardı. Tanbazî de Kayrevan'a gelerek bölgede hâkimiyetini ilân etmişti. Ülke ikiye bölünmüş ve emirin elinde Kabis ve sahil bölgeleri kalmıştı. Tanbazî Kayrevan'da kendi adına para bastırılmış ve Ağlebîler'in hâkimiyet alameti olan **غلب** (GALEBE) kelimesi yerine kendisine **عدل** (ADL) kelimesini alamet olarak seçip paraların üzerine işletmişti. Ziyâdetullah'a eman verdiklerini bildirip şehri terk ederek doğuya gitmesini istemişlerdi.

Artık emirin morali ve askerleri kalmamıştı. Ailesini ve yakın adamlarını toplayıp istişâre etti. Zor bir kararla amcasının oğlu Süfyân b. Sevâde seçkin 100 atlı alarak Nefvâze'ye geçecek ve asker toplayacaktı. Konuşulduğu gibi de yapılmış ve Nefvâze'de Berberîler özellikle Zenâte kabileleri devlete sahip çıkmış ve her bir taraftan pek çok insan orduya katılmıştı. Âmir üzerine yapılan baskınla Takyus önlerinde isyancılar bertaraf edildi. Kastîliye'ye geçen Âmir şehri harap etse de halk Süfyân'dan yana tavır takınmış ve Âmir buradan çıkarılmıştı. Son olarak da emir Ziyâdetullah devletin omurgası olan Zâb'ı geri aldı (825). Bu felaketler devleti yıkımın eşiğine getirmiş ancak risk alınarak atılan adımlar olumlu sonuç vermiş ve 100 atıyla devlet kurtarılmıştı.

Askerlerin bu başarısızlığı çözümlerine neden oldu. Ayrıca Tanbazî ve Âmir arasındaki çekişme ve görüş ayrılıkları, yine yönetime aday olan diğer kişiler bu birliğin dağılmasına sebep oldular. Tanbazî ile Âmir arasındaki çekişme bir süre sonra savaşa dönüşmüş ve Âmir'in Tanbazî'yi öldürmesiyle sonuçlanmıştı.¹¹¹

Bu defa da Abdüsselam b. Müferrec Âmir'in Tanbazî'yi öldürmesine öfkelenip Âmir'e savaş açtı. Kuzey bölgelerini ellerinde tutan isyancılar kendi aralarında böylece iki kola ayrılmış oldular. Âmir, Ziyâdetullah'ın barış çağrısına olumlu karşılık vermediyse de öleceğini anladığında çocuklarını toplayıp ayrılıkta hayır olmadığını, Ziyâdetullah'ın iyi bir emir olduğunu ve ona itaat edip hizmetine girmelerini istedi. Böylelikle isyandan geri sadece Abdüsselâm b. Müferric kalmıştır. O da Bâce'de bir müddet kendi adına hüküm sürdükten sonra öldü.¹¹² Bu karışıklıklar bitince Ziyâdetullah dış siyasete yöneldi ve Sicilya'nın fetih hazırlıklarına başladı.¹¹³

---

¹¹¹ İbn İzâri s.103.

¹¹² İbn İzâri s.102.

¹¹³ Sa'd Zağlûl, s.206.

Bu döneme kadar meydana gelen askerî isyanlar artık son bulmuş ve devlet sistemi düzene girmiştir. Sicilya adasının fethiyle de Ağlebîler ve özellikle Ziyâdetullah güven tazelemiştir.

En uzun emirlik yapan kişi olan Ziyâdetullah nebizi çok içen ve kan döken biri olmasının yanı sıra edib, şair ve hikmet ehli biridir. Onun dönemi Ağlebîler'in en fırtınalı günlerdiydi. Buna rağmen devleti bu fırtınadan kurtarmayı başardı. İsyancılar sona erince halka yakınlaşma politikası güttü ve bunu Kayrevan'ın iki kadısı Ebû Mahrez ile Esed b. Furât eliyle gerçekleştirdi. Halkla bütünleşen emir kardeşinin uyguladığı toprak sistemini kaldırıp halkı rahatlattı. Zira artık devletin hazinesi doluydu. Bu durum ziraatın ve ticaretin gelişmesine sebep olmuş halkın durumunu iyileştirmişti. Onun döneminde Mihne olayı yaşandı. Sahnûn gibi birçok kadı/fakih sorgulanmış ve Kur'ân mahlûktur demedikleri için hapsedilmişti.¹¹⁴

Sicilya'nın Fethi

I. Ziyâdetullah devrinin en önemli olayı hiç şüphesiz Sicilya'nın fethidir. Zeytin ve incir anlamına gelen Sicilya Orta Akdeniz'de olup Akdeniz'in en büyük adasıdır.¹¹⁵ Coğrafi olarak İtalya yarımadasının doğal bir uzantısı gibidir. Verimli topraklara, bol suya ve Akdeniz iklim özelliklerine sahiptir.¹¹⁶ Ağlebîler tarafından 828'de fethedilen Sicilya'nın fethinin pek çok nedeni vardır.¹¹⁷ Cihat, İslâm dininin en baş emirlerindedir. Hristiyan Bizans hâkimiyetinde bulunan ada da cihat anlayışıyla fethedilmiştir. Cihada başta fethin komutanı Kayrevan kadısı Esed b. Furât ve askerleri¹¹⁸ olmak üzere askerler Murabıtlar (sufiler), Endülüslüler¹¹⁹ ve halktan da çok sayıda kişi katılmıştır.

Ada, Bizans'a ait olduğu için aynı zamanda ganimet kaynağıdır. Çünkü 20-30 yıl öncesine kadar Bizans askerleri ve korsanları Tunus sahillerine sürekli yağma akınları düzenlemişlerdi. Tunus ve Sûse'de kurulan tersane deniz gücünü arttırmış, adaya

¹¹⁴ Mu'nis, s.113.

¹¹⁵ Sicilya'nın İslam Tarihi ile ilgili ayrıntılı bilgi için bakınız, İhsân Abbâs, **el-Arabu fi Sıkkıye**, Beyrut: Dâru's-Sekâfa, 1975; Doktor Ahmed Azîz, Arapça'ya çeviren, Emîn Tevfik et-Tayyibî, **Târîhu Sıkkıyeti'l-İslâmiyye**, Tunus: Dâru'l-Arabiyyeti lil-Kitâb, 1980; el-Medinî Ahmed Tevfik, **el-Müslimûne fi Cezîreti Sıkkıye ve Cenûbi İtalya, Cezayir**: el-Matba'atü'l-Arabiyye, 1365; et-Tayyibî Doktor Emîn Tevfik, **Dirâsetün fi Târîhi Sıkkıyeti'l-İslâmiyyeti**, Trablus: Dâr-ı İkra' Mektebe Şâmile, Tarihsiz.

¹¹⁶ et-Tayyibî, s.129.

¹¹⁷ el-Medinî, s.60.

¹¹⁸ Sa'd Zağlûl, s. 215.

¹¹⁹ Sa'd Zağlûl, s. 230.

yapılacak deniz seferlerini mümkün kılmıştır. Ada Emevî döneminde 2 kez kuşatılmışsa da alınamamıştı. Bu bakımdan deniz gazâsını devam ettirme düşüncesi adanın fethinin diğer bir sebebidir.

I. Ziyâdetullah başa geçtiğinden beri adanın fethini düşünmekteydi. Bizanas hâkimiyetindeki adayla ilk siyasi ilişki 805'te yapılan sulh antlaşmasıydı. İdrîsî tehlikesi nedeniyle 12 yıllık bir sulh antlaşması imzalanmıştı.¹²⁰ Bu dönemdeki istikrar ve gelişmeler fetih için uygun ortam hazırladı. I. Ziyâdetullah'ın adayı fethederek halkın gözünde İfrîkiye emiri, mücâhid, önder, sıfatlarını alıp saygı ve güven kazanma isteği fethin diğer bir sebebidir.¹²¹

Adanın fethinden iki sene önce İfrîkiye sahillerine yine adadan Bizans saldırıları yaşandı. Bu durum bardağı taşıran son damla oldu. Ağlebîler hem Bizans tehlikesini yok etmek hem de Orta Akdeniz'de hâkim güç haline gelmek için fethe karar verdiler. Bizans'ın Sicilya valisi, Kostantiniye ile ters düşüp azledilince, vali çareyi Ziyâdetullah ile iş birliği yapmakta buldu. Vali olarak kaldığı takdirde adayı emire teslim edeceğine dair davette bulununca fetih için fırsat doğdu.¹²²

Adanın fethi şu sonuçları doğurmuştur. Sicilya Adası siyasi olarak İslâm hâkimiyetine girdi. Bizans gücü yok edilip Orta Akdeniz'den gelecek hristiyan tehlikesi sona erdi. Burada askerî üs yapılıp doğu ve batı yönünde, İtalya ve Güney Fransa sahilleri ve adalarına akınların yapıldığı merkez oldu. Ticaret ve tarım gelişti. Özellikle adanın limanları İfrîkiye ile Avrupa ve İspanya arasında deniz ticareti bakımından önemli bir üs oldu. Bu ticari gelişme ekonomik gelişmeyi sağladı ve halkın refahını arttırdı. Emirliğin askerî harcamaları için de kaynak sağlanmış oldu.¹²³

Nüfus olarak adanın yerlileri Bizans Rumlarıydı. Arap fatihlerden adaya yerleşenler ve sonrasında adaya göç edenlerle Arap nüfusu da önemli ölçüde arttı. Berberîler'den hatta İran'ın Taberistan bölgesinden gelenlerle nüfus çeşitlendi. Adadaki Tabern şehrini Taberistan'dan gelenlerin kurduğu söylenir. Diğer sakinlerinden Sakâlîbe ve Sudanlı köleler azımsanmayacak kadar çoktu. Adanın yeni hâkimleri inanç konusunda halkı

---

¹²⁰ Mahmûd İsmâil, s.144.

¹²¹ Abdülazîz Sâlim, s.300.

¹²² Bû Şârib, s.22.

¹²³ Bû Şârib, s.41.

serbest bırakmışlardır. Yahudiler özellikle bu hoşgörüden en çok faydalanan kesim oldu. Hristiyan idaresindeyken inançlarını yaşamakta baskıya maruz kalmışlardı.

Adada kültürel ve entelektüel olarak istikrar sağlandıktan sonra Orta Akdeniz'in bilim ve kültür merkezi haline geldi. Çok sayıda âlim, İfrîkiye ve diğer İslâm beldelerinden gelip ilmî çalışmalarına burada devam etti. Bu çalışmalar sadece dinî bilimler olmayıp fen ve dil bilimleri de çalışıldı. Şiir başta olmak üzere Arap dili ve edebiyatı, fıkıh, kelâm gibi bilimlerin çalışıldığı merkez oldu. İslâm mimarisi ve sanatı, adanın dinî, askerî ve kamusal mimarisini etkiledi. Avrupa'nın güney şehirlerinin özellikle İtalya'nın sanat ve mimarisini, şehir yapılanmasını etkiledi.¹²⁴ Adadan doğuya yapılan ilim yolculuklarıyla doğunun zengin birikimi adaya taşındı. İslâmiyet'in adaya gelişi ve adanın mevcut kültürel mirâsı, İslâm medeniyeti için uygun bir zemin hazırladı. Verimli bir toprağa ekilen fidan gibi, birçok etkenlerden dolayı adada İslâm medeniyeti fiilen 250 yıl kültürel olarak 500 yıl varlığını devam ettirdi.¹²⁵

Ağlebîler devrinde Sicilya halkı hristiyan Rumlar, Araplar, Berberîler, Fârisîler, Yahûdiler, Lombardlar, Yunanlılar, Sudanlılar ve Slavlar gibi çeşitli milletlerden ve dinlerden oluşmaktaydı.¹²⁶ Sicilya'da Adnânîler ve Kahtânîler olmak üzere iki Arap kabilesi yaşıyordu. Ağlebîler'i Kahtânîler temsil ediyordu. Fetihden sonra açlık ve kıtlık gibi sebeplerden birçok Arap adaya göç etti.¹²⁷

Berberîler'den adaya yerleşenler oldukça çok olup Fâtımî döneminde adanın kontrolünü ege geçirdiler. Berberî Kütâme önderliğinde Kelbîler adayı Fâtımîler adına yönetti. Sicilya'daki başlıca Berberî kabileleri: Levâtî, Korkudî, Mekâlâti, Zünânî, Endârî, Mezîze ve Melîle'dir.¹²⁸

---

¹²⁴ Ağlebî şehir mimarisinin Güney İtalya şehir yapılanmasına etkilerine dair ayrıntılı bilgi için bkz: Caroline Goodsoon, 'Kairouan and the formation of a ninth-century capital: a comparative perspective,' London: Workshop: Aghlabids and their Neighbours, 22-23 May 2014.

¹²⁵ Bû Şârib, s.41.

¹²⁶ Azîz Ahmed, s.29.

¹²⁷ ez-Zehrânî, Ali B. Muhammed B. Sa'id, el-Hayâtü'l-İlmiyye fi Sıkaliyyeti'l-İslâmiyye, Mekke: Câmi'a Ümmü'l-Kurâ, 1993, s.90.

¹²⁸ ez-Zehrânî, s.93.

Adanın diğerkakinleri Fârisîlerdi. Fethin komutanı Esed b. Furât aslen Nişaburluydu. Fetihten sonra Sicilya'ya birçok Fârisî yerleşti. Palermo şehrinin meşhurlarından et-Taberi ailesi Taberistan bölgesindendi.¹²⁹

Adada farklı milletlerden oldukça fazla köle vardı. Hizmetçi ve asker olarak istihdâm eden Sakâlibeler, Sicilya'da bulunduğu gibi yine üzerinden de İfrîkiye'ye ticareti yapılmaktaydı. Sakalibeler, Fransa ve Almanya'dan, Alpler ötesinden getirilen beyaz, Slav kökenli küçük yaştaki çocuklardı. Bunların ticareti yahudilerin elindeydi. Satıldığı pazarın adı En-Nuhâse'ydi. Adada ayrıca Mekke, Mısır, Kayrevan, Sûse, Trablus, Şam, Kâbes ve Hicâz bölgelerinden gelen farklı milletlerden çok fazla kişi vardı. Bunların birçoğu zanaat ehli ve tüccâr kişilerdi.¹³⁰

Adada dinî hayat çeşitlilik arz etmekteydi. Adanın yerli halkı olan hristiyanlar'ın bir kısmı İslâm fetihlerinden sonra müslüman oldu. Bir kısmı ise cizye vererek inançlarını yaşamaya devam etti. Ele geçirilen şehirlerdeki hristiyan ile müslümanlar arasında antlaşmalar yapılmış, yeni kilise yapmamaları şartıyla hristiyanların inançlarını serbestçe yaşamalarına müsaade edilmiştir.¹³¹

Fetih öncesi dönemde Sicilya'da yaşayan yahudi nüfusu oldukça fazlaydı. Ancak hristiyanlar tarafından baskı görmüşlerdi. Fetih sonrası inançlarını yaşama rahatlığına kavuştular. Yahudilerin temel geçimleri ticaretti. Pek çoğunun Arapça biliyor olması Müslüman doğu ile ticaret yaptıklarını göstermektedir.

Sicilya emirleri müslümanlara, hristiyan kızlarla evlenme noktasında teşvikte bulunmuştur. İfrîkiye'de bunun tam tersi istenmiştir. Adada azınlık olan müslümanların nüfusça artıp çoğunluk durumuna geçmeleri amaçlanmıştır. İbn Havkal Sicilya halkının kanının ¼ nün Arap ve Berberî olduğunu söyler. Normanlar bu yeni, müslüman-hristiyan karışımı, Arap, Berber, Fârisî, Yunan, Latinlerden oluşmuş halka *Bolanî* adanı verdiler.¹³²

---

¹²⁹ ez-Zehrânî, s.94.

¹³⁰ et-Tayyibî, s.190.

¹³¹ ez-Zehrânî, s.97.

¹³² et-Tayyibî s.192.

Ağlebîler dönemi İffîkiye'deki istikrar Sicilya'da da görüldü. Adanın en büyük şehri olan Kayrevan'da olduğu gibi Palermo'daki Mescid-i İbn Seklâb etrafında çarşılar yapıldı. Zamanla yeni çarşılar da eklendi.

Zeytinciler, sarraflar, balıkçılar, demirciler, kılıç dükkânları, buğday pazarları, baklagiller, meyve ve koku çarşıları, kapıcılar, kasaplar, ekmekçiler, ayakkabıcılar, kafesçiler, soğancılar, boyacılar, marangozlar, keresteciler, pamukçular ve ketenciler gibi çok çeşitli meslek gruplarının bulunduğu çarşılar vardı.¹³³

Sicilya'nın Mağrib ve Endülüs'le ticari ilişkileri çok sıkıdır. Özellikle adadan çıkarılan altın Endülüs'e ihraç edilmiştir. Adada *Belherâ* bölgesinde zengin demir yatakları, Cebel-i Zeheb'te de zengin altın yatakları vardır. Altın ve gümüş bolca çıkarıldığı için işlenmesi gelişmiş ve ürün çeşitliliği artmıştır. Usta eller adada altın ve gümüşten kadın ziynet eşyalarının ince, zarif ve nefis örneklerini yaptılar. Avrupalılar bu sanatı Sicilya'dan aldılar. Bu ürünler sadece Avrupa'da değil Mağrib ve diğer İslâm beldelerinde de emirlerinin eşlerinin kollarını, boyunlarını ve parmaklarını süslemiştir. Kumaş boyama endüstrisi adada gelişmiş diğer üretim kolu olup bu sanat da Avrupa'ya Sicilya'dan geçmiştir.¹³⁴

Adada çeşitli sanayi dallarında üretim yapılmış, altın, gümüş, sürme, demir, kurşun, amonyak, tuz, kükürt gibi madenler işlenmiştir.¹³⁵ Ada müslümanları gemi üretimine çok önem vermiştir. Zira harp etmek için gemi o dönemde en önemli silahtır. Ayrıca hem nakliye hem ticaret için gereklidir. Ada gemi sanayiinde başarılı bir gelişme gösterdi. Gemi yapımı için gelen kereste Cebel-i Nârdan (Etna yanardağı) getirildi.¹³⁶ Yelken bezi, gemi halatları, hasır ve kova gibi ekipmanlar da adada üretilmiştir. Demir işçiliği adanın oldukça gelişmiş diğer bir endüstrisidir. Yüksek kalitede ve fiyatta demirden aletler yapılmıştır.¹³⁷

Ahşap boyama sanatı Kayrevan'da olduğu gibi Sicilya'da da zamanla şöhret buldu. Boya için hammadde adadan çıkarıldı. Mâhir nakkaşlar eliyle sanata dönüştü. Şöhretleri hem Avrupa'ya hem de İslâm dünyasına ulaştı. Sicilya'da kâğıt endüstrisi meşhur olan diğer

---

¹³³ ez-Zehrânî, s.99.

¹³⁴ et-Tayyibî, s.128.

¹³⁵ Bû Şârib, s.59.

¹³⁶ Araplarca adı el-At'ime'dir. Dağı ve arzı yediği için bu ismi vermişlerdir.

¹³⁷ et-Tayyibî, s.125.

bir üretim dalı olup Avrupa'da ilk kâğıt üretimi adada yapılmıştır. Hammaddesi papirüs olup bundan kâğıt, hasır ve halat yapılmıştır.¹³⁸ Adanın beyaz Nişadır'ı meşhur olup Mısır ve Endülüs'e ihraç edilmiştir.¹³⁹ Bölgeden çıkartılan sarı Kükürt yüksek kalitede olup emsallerine nazaran daha değerlidir.¹⁴⁰ Üç kuyudan petrol yağı (petrol) elde edilmiştir. Sarakûsa'da ve Minav kalesindeki kuyulardan yılın sadece Şubat, Mart Nisan aylarında çıkartılmıştır.¹⁴¹

Sicilya'da ticaret çok gelişmiştir. Adanın konumu da buna yardım etmiştir. Sicilya konumu itibariyle Akdeniz'in tam ortasındadır. Batısında Endülüs, doğusunda Bizans ve Doğu Akdeniz, güneyinde Mağrib ve kuzeyinde Güney Avrupa sahilleri vardır. Ada tüm bu bölgelerle ticari ilişki içindedir.¹⁴²

Adada tarım oldukça yaygındır. Zira suyu bol, pınar ve dereleri çoktur. Buğday tarımı ve müslümanlarca getirilen zeytin üretimi ve yağı, pamuk tarımı yapılmıştır. Ayrıca Mağrib bölgesinden şeker kamışı da ilk defa adaya getirilmiş tarımı yapılmıştır. Salatalık, limon, Turunç ürünleri, pirinç yine müslümanlarca getirilmiştir.¹⁴³

Zaferan, şeker, portakal, hurma, karpuz, soğan gibi ürünler adada bolca yetiştirilmiştir. Müslümanlar tarımı geliştirmek için su yolları ve kanallar kazmışlar, taraçalar yapıp künkler döşemişlerdir.¹⁴⁴ Ağlebiler adaya yeni zirai ürünleri getirdikleri gibi, İfrîkiye'de yaşayan Berberî ailelerinden mâhir çiftçileri getirerek gelişmiş tarım ve sulama yöntemlerini adaya kazandırmışlardır.¹⁴⁵

Hayvancılık adada başlıca geçim kaynaklarındandır. Çiftlik havanları, at, katır, eşek, inek ve koyun vardır. Adada vahşi hayvan hemen hiç yoktur.

Sicilya'da Dinî Hayat

Müslümanlar Sicilya'yı cihat niyetiyle fethettiler. Amaçları, İslâm'ı yaymak ve îlâyı kelimetullâh'tı. Fetihlerden sonra hristiyan halk arasında İslâm dini yayılmıştı. Zira yeni

---

¹³⁸ et-Tayyibî, s.126.

¹³⁹ el-El-Makdisî, s. 239, 240.

¹⁴⁰ el-Bekrî, s.215.

¹⁴¹ el-Bekrî, s.216.

¹⁴² Bû Şârib, s.62.

¹⁴³ et-Tayyibî, s.124.

¹⁴⁴ et-Tayyibî, s.123.

¹⁴⁵ Bû Şârib, s.57.

din, insanlara adâlet, hoşgörü ve hürriyet vaad etmekteydi. Yeni tanıştıkları bu dinde ruhban sınıfı da yoktu.¹⁴⁶

Bu dönem İslâm dünyasında gerek itikadî gerekse fikhî mezhepler yeni yeni oluşmaya başlıyordu. Bunun Sicilya'ya yansması adaya gelen askerler ve din adamları marifetiyle oldu. Kadı ve dinadamlarının tercih ettikleri Mâlikîlik halkın da tercihi oldu. Valilerin meylettiği Hanefilik de Malikîlik kadar olmasa da yayılmıştı.

Sicilya Mâlikî fıkıh âlimi Esed b. Furât kumandanlığında fethedilmiştir. Adaya gelişinden bir sene sonra şehirdeki veba salgınına yakalanıp vefat etmiştir. Takipçileri Mâlikîliği yaymaya devam etmiştir. En önemli katkıyı diğer bir Mâlikî fakihî olan İmâm Sahnûn yapacaktır. Binleri aşan öğrencileriyle Mâlikî fıkhında kurucu imam olan Sahnûn, kadılığı döneminde adaya kendi öğrencilerini kadı tayin edecektir. Sahnûn'un en önemli öğrencilerinden olan Hamdûn Sicilya'ya yerleşmiş, ölünceye kadar (ö. 883) orada yaşamıştır. Muhammed b. Nasr b. Hadram Sicilya'da yaşayan diğer bir Mâlikî âlimidir. O da Hamdûn gibi adaya gelmiştir. Müctehid, ehl-i cedel ve hüccet olan bu kişi Sahnûn'un en yakın öğrencilerindedir. Yine Kayrevan fukahâsından Sahnûn'un öğrencisi Mâlikî âlimi Abdullah b. Sehl el-Kibriyânî (ö. 862) Sicilya'da vefat etmiştir. Kayrevan halkından olmayıp Sahnûn ve Esed'e öğrenci olmuştur. Tuleytula kadılığı görevinden sonra Sicilya kadılığı yapmıştır.¹⁴⁷

İbnü'l-Kâhile adıyla bilinen Er-Rebî' Süleymân b. Sâlim el-Kattân (ö. 901) Sicilya kadılığı yapan diğer bir Mâlikî bir fakihidir. Sahnûn'un arkadaşlarındandır. Doğuya ilim yolculuğu yapmış, Medine'de Mâlikî'nin oğlu Muhammed'ten hadis okumuştur. Birçok kitabı vardır. Es-Süleymâniye adındaki fıkıh kitabı en meşhûrudur. Bâce'de kadılık ve Kayrevan Mezâlîmi'nde mütevellilik yaptıktan sonra M. 894'de Sicilya kadılığı yapmıştır. Onun döneminde Sicilya'da Mâlikî mezhebi daha çok yayılmıştır. Yazdığı fıkıh kitabı es-Süleymâniye, Sicilya fakihlerince fetvâ için başucu kitabı olmuştur. Du'âme b. Muhammed adadaki (ö. 909) bir diğer Mâlikî fakihidir. Sahnûn'un arkadaşlarından olup onun ders halkasında bulunmuştur. Muhammed b. Muhammed b. Hâlid el-Kaysî, Mâlikî fakihî olup Ağlebîler devrinin son Sicilya kadısıdır (903-908).¹⁴⁸

---

¹⁴⁶ Bû Şârib, s. 65-71 arası.

¹⁴⁷ ez-Zehrânî, s.285.

¹⁴⁸ ez-Zehrânî, s.291.

Ağlebîler döneminde emirler her ne kadar Hanefî mezhebine tâbi olsalar da Sicilya müslümanları arasında Mâlikî mezhebi daha yaygındır. Zira halkın dinî konularda muhatap olduğu kişiler olan fakihler Mâlikî mezhebindedir. Halk da bu mezhebi benimsemiştir.

Sicilya adasında Fâtımî egemenliği başlayınca Mâlikî mezhebi gerilemiştir. Yerine Hanefî mezhebi gelişme göstermiştir. IV. asırda Sicilya'nın çoğu Hanefî mezhebindedir. Adanın yeni hâkimi Fâtımîler, Hanefîlere hoşgörülü, Mâlikîlere sert davranmışlardır.

Şâfiî mezhebi İfrîkiye'de bilinmediği gibi¹⁴⁹ Sicilya'da da bilinen bir mezhep değildi ve fakihler bu mezhebe pek itibar etmiyordu. Fakihler tarafından İmâm Şâfiî, İmam Mâlik'in öğrencisi olduğu için ilmi ondan aldığı, dolayısıyla hocası varken öğrencinin dinlenmeyeceği ileri sürülüyordu.

Sicilya'daki bu mezhepler Arap müslümanlar ile Fârisî müslümanlar arasında yaygındı. Berberî müslümanlardan çok az kişi bu mezheplere tâbi idi. Berberîler, Kur'ân ve Sünneti esas alan ve diğer mezheplere uzak duran tavırlarından dolayı Hâricî gruplara mensup olmuş yahut hiçbir mezhebe tabi olmadan Kur'ân ve Sünnete tâbi olup icmâ ve kıyâsı dikkate almayan bir İslâm inancını tercih etmişlerdi. Muhtemel ki böyle yapmalarının nedeni müslümanların mezhep çatışmalarıyla sürekli kavga etmeleri ve birbirlerine zarar vermeleriydi. Berberîler muhtemelen İmâmet meselesiyle ortaya çıkan bu ayrılıkları Araplar'ın iç meselesi olarak görüp dinî inançlarının parçası olarak kabul etmiyorlardı.

Hristiyanlar adadaki çoğunluk nüfus olup Mesîh inancına sahipti. Müslümanlar adayı fethedince onlara inançları, adetleri, kanunları konusunda serbestlik vermişlerdi. Papalık merkezine yakın olmalarına rağmen Katolik mezhebenden olmayıp Bizans'a, Fener Rum Patrikhânesi'ne bağlı Ortodoks hristiyanlardı.

---

¹⁴⁹ el-Makdisî, s.236.

Müslümanlar Güney Avrupa sahilleri ve adalarına, İtalya kıyılarına ve Vatikan'a kadar sefer düzenlediler (846).¹⁵⁰ Ağlebîler'in adaya siyasî, askerî, mimari, dinî ve kültürel olarak etkileri çoktur.¹⁵¹

2.6. Ebû Ukâl el- Ağleb b. İbrahim b. Ağleb (838-841)

Emir 1. Ziyâdetullah vefat edince yerine kardeşi Ebû Ukâl geçti (838). Ebû Ukâl, İbrahim b. Ağleb'in emir olan son oğludur. Halk nazarında ve asker arasında itibar sahibi, şair bir emirdir.¹⁵² Zulmü yok edip adâleti tesis etmeye gayret etmiş, halkı dinlemiş ve devletadamlarının taşkınlık ve zorbalıklarına müsaade etmemiştir. İşçilerin ücretlerini arttırmıştır. Nebiz ve içkiyi yasaklamış, Kayrevan'da bizzat kendisi teftişte bulunarak bundan kaynaklı toplumsal huzuru bozan durumlarla mücâdele etmiştir. Emirliği 3 yıl sürmüştür. 841'de vefat etmiştir.¹⁵³

Ebû Ukâl dönemi Ağlebî Devleti için yükselişin başladığı dönemdir. Askerî isyanların kökü kazınmış, emirlik tam anlamıyla sisteme oturmuştur. 50 yaşında oturduğu emirlik makamını yılların verdiği tecrübeyle yönetmeyi bilmiştir. Halkla, askerlerle, kanaat önderleriyle, fakihlerle her bir kesimle arasını iyi tutmuş devletle halkı bütünleştirmiştir. Sicilya'da fetihler devam etmiş ve İtalya'da Bari sahilleri fethedilmiştir (839).¹⁵⁴ Halfûn tarafından fethedilen Bari 839-871 yılları arasında valiler tarafından merkeze bağlı emirlik olarak yönetilmiştir.

Onun dönemindeki tek isyan, Hâricîler'in Kafsa'da çıkardıkları isyan olup (839) kolaylıkla bastırılmıştır. 3 yıla yakın süren emirliği, onun vefatıyla oğlu Muhammed'e geçmiştir.

2.7. Ebu'l-Abbâs Muhammed b. el-Ağleb b. İbrahim (841-856)

Babası ölünce oğlu Muhammed emir oldu. 20 yaşında emirliğin başına geçmişse de emirliğin yükünü taşıyabilecek potansiyele sahip biri değildi. Sureten sakalsız, bıyiksız

¹⁵⁰ Kuhl Fâris Nâyif, **es-Sıkkıyye el-Minâretu'l-Arabiyyeti's-Selâse**, Mekke: Câmî'atu Ummu'l-Kurâ, Tarihsiz, s.60.

¹⁵¹ Ayrıntılı bilgi için bkz. Mehmet Demiralay, **XI. ve XIII. Yüzyılları Arası Sicilya Adasında İslam Kültür Ve Medeniyetinin İzleri**, Türk Uluslararası Dil, Edebiyat ve Halkbilimi Araştırmaları Dergisi 2018, Yıl:6, Sayı:12 s, 227-249

¹⁵² İbnü'l-Ebbâr, s.168.

¹⁵³ Kapaşahin, s. 170.

¹⁵⁴ el-Azzâvî, Abdurrahman Hüseyin, **el-Mağribu'l-Arabî fi'l-Asri'l-İslâmî**, Umman: Dâru'l-Halîc, 2011, s.73.

ve kısır olması halk, asker ve emirler nezdinde onu itibarsız kılmıştı. Ayrıca eğlenceye düşkünlüğü de ayrı bir tenkit konusu olmuştur. Onun yönetime uzak duran yaklaşımı idareyi önce vezir Ali b. Humeyd'e, sonra kardeşi Ebû Cafer Ahmed b. Ağleb'e bırakmasına neden olmuştur. Ancak yönetimdeki bu ikilik güç dengesizliğine neden olmuş ve Ebû Cafer mevâlîleri elde ederek vezirleri bertaraf etmiştir. Sonrasında emirliğin bütün idâri işlerini eline alan Ebû Cafer bir müddet emirlik içinde emir olmuştur. Ancak usulsüz şekilde insanların mallarını ellerinden almış, istediği şekilde davrandığı ve öldürdüğü vezirin Mâlikî fakihlerinin hâmisî ve onlar tarafından sevilen biri olmasından dolayı Mâlikîler ona dış bilemiştir.¹⁵⁵

Ebû Cafer, Bağdat'ta halife Vâsık tarafından Kur'ân'ın mahlûk olmadığını ve Ru'yetullâh'ın olacağını söyleyen Ahmed b. Nasr'ın hunharca öldürülmesini fırsata çevirip, Ahmed b. Nasr gibi düşünen Mâlikîlere, özellikle Mâlikî fakihlerinin başı Sahnûn'a göz dağı vermek için Kayrevan'da aynı mahkemeyi kurmuştur. Böyle yapmaktaki amacı, Mutezilîler'in desteğini almak istemesidir. Ancak bu hareketiyle Sünnîler'in tepkisini çekmiştir. Halifenin Mu'tezile'ye yakınlığı onun kendine güvenmesine neden olmuş, birçok insana baskı ve zulüm göstermiştir.¹⁵⁶

Cuma hutbelerinde Kur'ân'ın mahlûk olduğu haykırılmış ve Sahnûn onun etkisiyle hapsedilmiştir. Mu'tezile'ye mensup fakih Ebi'l-Cevâd kadı tayin edilerek Sahnûn'a eziyet etmişse de Ebû Ca'fer aşırıya gidilmesine izin vermemiştir.

Ebû Cafer'in entrikaları uzun sürmemiş ve ona karşı kurulan birlikle bertaraf edilmiş eman dilemesi üzerine Irak'a sürülmüş ve orada ölmüştür. Halkın tutumu devletten yana olmuş ve hazineden halka hediyeler dağıtılmıştır. İlk ve son defa emirliğin aileden biri tarafından gasbı böylece son bulmuştur.¹⁵⁷

Emir, Mutezilî düşünceden hızla Sünnî düşünceye yönelmiş ve 18 yıl kadılık yapıp kan kusturan Mutezilî kadı Ebi'l-Cevâd'ı azletmiştir. Sahnûn da emire, *Bu ümmeti Firavn'un elinden kurtardın* diyerek hayır dua etmiştir.¹⁵⁸

---

¹⁵⁵ Ebu'l-Arab, s.183.

¹⁵⁶ el-Mâlikî, s.286.

¹⁵⁷ İbnü'l-Ebbâr, s.182.

¹⁵⁸ İbn İzarî, s.109.

Emir Muhammed, Tâhert yakınlarında Rüstemilere karşı askeri karargâh olarak düşündüğü Abbâsiye adıyla yeni bir şehir inşa ettiyse de (853) bu şehir Rüstemi İmâmı Eflah b. Abdulvahhâb tarafından yakılmıştır.¹⁵⁹ Yaptığına mükafat olarak Endülüs emiri Abdurrahman imama savaş yardımı olarak 100 bin dirhem göndermiştir. Zira kendisi Bağdat'ın Rüstemîler'i de Ağlebîler'in düşmanı olarak görmektedir.¹⁶⁰ Emir, Sûse şehrinde su havuzları yaptırmıştır.¹⁶¹

Mâlikî mezhebi Mağrib'de onun zamanında gelişmiş Kayrevan kadısı İmam Sahnûn b. Sa'îd et-Tenûhî ve Abdullah b. Ebî Hassân el-Yahsâ (ö. 841) gibi İfrîkiye'nin Mâlikî âlimleri ve fakihlerinin büyükleri bu zamanda yaşamıştır. Ehlisünnet onun zamanında bölgeye yerleşmiştir.¹⁶² Onun döneminde yapılan en önemli işlerden biri, ilk defa hristiyanlığın merkezi Roma'nın başkentinin (Vatikan) muhâsara edilmesidir (846).¹⁶³

Bu dönemde iki ayaklanma yaşanmış olup biri, hanedandan olan Sâlim b. Galbûn'un ayaklanmasıdır (848). Diğeri de Tunus'ta Hâricî Kuveybî'nin çıkardığı isyandır. İkisi de kolaylıkla bastırılmıştır (850). Muhammed'in emirliği yaklaşık 16 yıl sürmüş ve 36 yaşında vefat etmiştir.¹⁶⁴

2.8. Ebû İbrahim Ahmed b. Muhammed b. el-Ağleb (856-862)

Emir Muhammed'in çocuğu olmadığı için veliaht bırakamamış, vefatından sonra yerine Trablus valisi olan kardeşi Muhammed'in oğlu Ahmed geçmiştir. Yaşı 20 olan emir halka adâletle ve güzel muamele etmesiyle bilinmektedir. Onun döneminde devlet tam bir istikrar devri yaşamıştır. Önceki emirler dönemindeki sıkıntılar yaşanmamış, aksine onların tecrübelerinden faydalanılmış, emirliği sürresince bölgede huzur ve emniyet hâkim olmuştur.

Askerlere daha çok ödenek ayırmış, onları isyan etmemeleri için hediye ve ihsânlarla devlete bağlamıştır. Ayrıca yeni zenci asker alarak askerlerin neden olduğu isyanlara karşı orduyu güçlendirmiştir.¹⁶⁵ Maliyesi bu dönemde güçlenmiş, özellikle Sicilya'dan

---

¹⁵⁹ Sa'd Zağlûl, s.85.

¹⁶⁰ Sa'd. Zağlûl, s.85.

¹⁶¹ el-Azzâvî, s.75.

¹⁶² Sâlim, s.309.

¹⁶³ el-Hicâzî, s.96.

¹⁶⁴ Sa'd Zağlûl, s.98.

¹⁶⁵ Sa'd Zağlûl, s.99.

gelen gelirlerle hazineyi zenginleştirmiştir. Sicilya adasındaki Kasriyâne şehri onun döneminde fethedilmiştir (h.244).¹⁶⁶

Emir sahil bölgelerini dış saldırılara karşı korumak için tuğla ve taştan, demir kapılı muhkem birçok kale-sur inşa etmiştir. Bununla birlikte onun en önemli icraatı dinî ve sosyal hayata yönelik inşa ettirdiği yapılardır.¹⁶⁷ Onun başarıları sadece halkın gözünde değil fakihlerin nazarında da takdir edilmiştir. Tunus'taki Zeytüne Camii'ni yenilemiştir. Susuzluğa kökten çözüm olan Kayrevan'daki su depolarını inşa ettirmiştir. Hatta ölüm döşeginde inşası henüz bitmiş havuzdan getirilen bi tas suyu içip, *Bunu içene kadar beni öldürmeyen Allah'a hamdolsun*,¹⁶⁸ deyip vefat etmiştir.

Ebû İbrahim b. Ahmed döneminde tek isyan, İfrîkiye'ye hâkim olan huzur ve istikrar ortamının tam anlamıyla yerleşmediği Trablus'ta çıkan isyandır. Trablus'un nüfusunun önemli bir kısmı Hâricî-İbâdîlerden oluşmaktadır. Bunlar da Ehlisünnet olan Ağlebîler Devleti'nin hâkimiyetini tanımamakta, sık sık isyan etmektedir. Rüstemîler ve Ağlebîler arasında 812'de yapılan antlaşmaya rağmen İbâdî devleti olan Rüstemîlerle bağlantı kurmaya devam etmişlerdir. Ağlebî emirlerine öşür ve vergi vermeyi reddedip isyan etmişlerdir (859). Üzerlerine gönderilen ordu Hâricî Berberîler'i kılıçtan geçirmiş ve emirliğe boyun eğdirmiştir.¹⁶⁹ 28 yaşında vefat eden Ebû İbrahim b. Ahmed'in yaptığı en önemli iş devletin imkanlarından halkın faydalanmasını sağlamış olmasıdır.

2.9. Ebû Muhammed Ziyâdetullah b. Muhammed b. Muhammed (863-864)

Ebû İbrahim b. Ahmed'in vefatından sonra başa geçen emir II. Ziyâdetullah'ın emirliği sadece bir sene sürmüştür. O Ağlebî ailesinin en zekisi, salih, adil ve cömert ferdi olarak kabul edilir. Trablus'taki İbâdî isyanları ile mücâdele etmiştir.¹⁷⁰

2.10. Ebu'l-Garânik Muhammed b. Ahmed b. Muhammed el-Ağleb ((864-875)

II. Ziyâdetullah ölmeden önce yerine kardeşinin oğlu Muhammed'i veliahd bırakmıştır. Onun dönemi sakin ve parlak bir dönem olmuştur. Onun devri aynı zamanda da emirliğin

¹⁶⁶ Kapaşahin, s.168.

¹⁶⁷ Sâlim, s.311.

¹⁶⁸ Nüveyrî, *Nihâyetü'l-Ereb fi Fünûni'l-Edeb*, Thk. Abdülmecîd Terhînî, c. 24. Beyrut: Daru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2004, s.67.

¹⁶⁹ Kapaşahin, s.167.

¹⁷⁰ Sâlim, s.312.

yükselişinin sonunu da temsil eder. Bu dönem emirliğin hemen her bakımdan zirveye çıktığı, bolluk ve bereketin had safahada yaşandığı bir zaman dilimidir. Bundan dolayı onun iktidar devri bolluktan kinaye bir darb-ı mesel olarak *Ebu'l-Garânik günleri* şeklinde zikredilir.¹⁷¹ Onun lakabı, Garânik kuşunu avlamaya merakından ötürü Ebu'l-Garâniktir. Bir çeşit Turna kuşu olan Garânik'in etini de çok sevmektedir.¹⁷²

II. Muhammed'in askerî harcamalar için topladığı vergileri Zâb bölgesi halkı vermemiştir. Zira bu fon toplama işi, vergi verenlerin rızasıyla yapılmadığından hoşnutsuzluğa sebep olmaktadır. Zâb bölgesinde Ebî Hufâce Muhammed b. İsmâil bundan dolayı isyan etmiştir. Ancak isyan bastırılmıştır.

Bu dönemde İfrîkiye'den Endülüs'e kadar geniş bir coğrafyada açlık-kıtlık ve veba salgını yaşanmıştır. Ardından da kuraklık ve hayat pahalılığı gelmiştir (873).

Ebu'l-Garânik, eğlence ve israfa düşkün biridir. Ayrıca çok içki içen aynı zamanda edip, güzel sireti olan cömert biridir. Halka karşı olduğundan çok daha hoş davranmış ve adaleti olmuştur. Cömertlikte aşırıya gittiği için müsriflikle ithâm edilmiştir.¹⁷³ Halkın vergi yükünü hafifletmiştir. Ancak bunlar bir insan için güzel özellikler olsa da bir devlet ve emir için büyük hatalar demektir. Bu bakımından devlet hazinesi boşalmış ve hazine iflas etmiştir.

Emir devlet işlerine aldırış etmeyen, oyun, eğlence ve ava düşkün birisidir. Bir defasında Sûse sahilinden biraz açılarak içmeye başlamış ve şarhoş olup kendisini Kirâs adasında bulunca korkmuş ve geri dönmüştür. Buna rağmen daha sonraki dönemde içmekten geri durmamıştır. İçkiye olan düşkünlüğü sağlığının yeng yaşta bozulmasına ve 24 yaşında vefat etmesine neden olmuştur (875). Malta adası ve Sicilya adasındaki bazı şehirler onun döneminde fethedilmiştir (869).

Malta Adası

Malta'ya I. Ziyâdetullah zamanında (836) bir donanma gönderilmişse de başarılı olunamamış ve ada fethedilememiştir. Sicilya'nın güneydoğusunda kalan bu ada Sicilya'yı doğu tarafından doğal koruma noktasında bulunuyordu. Ada fethedilince

---

¹⁷¹ Kapaşahin, s.127.

¹⁷² Nüveyrî, s.67-68.

¹⁷³ Kapaşahin, s.185.

müslümanlar buraya yerleşmiş yerli halka yumuşak ve hoşgörülle yaklaşmışlardır. Adada İslâmiyet'in varlığı Sicilya'dakinden daha uzun olmuştur.¹⁷⁴

Ağlebîler adayı gemi inşasında bir üs olarak kullanmışlardır. Adanın dilinde çok sayıda Arapça kelimelerin oluşu bu uzun süre adadaki Arap-İslâm kültürünün mirasıdır. Adadaki birçok yer ismi de yine Arapçadır.¹⁷⁵

2.11. İbrahim b. Ahmed b. Muhammed el-Ağleb (875-902)

Ebu'l-Garânik'ten sonra yerine geçen II. İbrahim onun büyük kardeşidir. Adâlet ve düzeni sağlamaktaki gayretiyle bilinir. Ülkenin dört bir yanında güvenliği sağlamak için çok çalışmıştır. Onun iktidar dönemi duraklamanın başladığı dönemdir. Ebul-Garânik aslında yerine oğlu Ebû Ukal el-Ağlebî'yi veliaht bırakmıştı.¹⁷⁶ Ancak yaşı küçük olduğundan abisine onun adına işleri yürütmesini söylemiş emirlik iddiasında bulunmayacağına dair toplum önünde yemin ettirmiştir. Kayrevan halkı ise çocuk yaşta kişinin emirliği yönetmesini kabul etmeyip İbrahim'i başa geçmeye zorlayınca İbrahim emir olmuştur.

İlk başlarda halkın ve fakihlerin desteğini almışsa da sonraki dönemde Kayrevan halkı ve Mâlikî fakihleriyle ters düşmüştür. Emir'in ilk 7 yılı tam bir uyum adâlet ve hoşgörü ile geçmiştir. Ancak sonraki yıllar ise tamamen emir'in bütün ipleri eline aldığı, baskı ve zorlabilikle ülkeyi idare ettiği yıllar olarak tarihe geçmiştir. Örneğin Tunus bölgesinde bir çiftliği satın almak istemiş ancak sahipleri satmayınca zorla gaspetmiştir. Kadıya şikâyet edilmiş ve kadı emir'in aleyhinde hüküm verince kadıyı hapsetmiş ve kadı hapiste karnının tek melenmesinden iç kanaması geçirip ölmüştür.¹⁷⁷

Emir İbrahim Sakâlibeye denge için Sudanlı 3 bin zenci köleyi asker yapmış ve Tolunoğullarıyla savaşmıştır. Sûse surlarını güçlendirmiş sahile ve birçok yere gece yolculukları için tepesinde ateş yanan kuleler inşa ettirmiştir. Böylelikle kâfileler güvenle yolculuk etmişler ve denizden gelen korsan saldırılarına karşı önlem alınmıştır.¹⁷⁸

¹⁷⁴ Chidiac Ahmed Fares, *Vâsıtu fî Ma'rifeti Ahvâli Malta*, Kahire: Hindavi, 2014, s. 24

¹⁷⁵ el-Medîni, s.86.

¹⁷⁶ Kapanşahin, s.190.

¹⁷⁷ el-Mâlikî, s.228.

¹⁷⁸ Alîlî, s.40.

Mevcut başkent olan Abbâsîye şehrini bırakıp Rakkâde şehrini inşa etmiş ve burayı devletin yeni başkenti yapmıştır. Kayrevan'a 7 km uzaklıktaki bu şehir uyumak için yatılan yer anlamındaki Rikâd kelimesinden müştak olup 876'da tamamlanmıştır.¹⁷⁹

Emir ilme sevgisi olan, âlimleri himaye eden biridir. İlk defa o dönemde matematik, felsefe, tıp, astronomi, hendese, müzik gibi birçok müspet ilimlere air çalışmalar başlamıştır. Matematik sahasında eş-Şeybâni, tıp ve felsefe alanında İshak b. İmrân, astronomi alanında ise emirin yakın dostu Yusuf b. İsmâil çalışmalar yapmıştır.¹⁸⁰ Emir'in özellikle astronomiye merakı vardır. Slav ve Latin dillerini konuştuğu da bilinmektedir. III. Ziyâdetullah döneminde bu çalışmalar daha da ilerlemiştir.

Onu zamanında Mağrib ve Endülüs'te şiddetli depremler gibi birçok doğal afetler yaşanmış olup acı sonuçlar doğurmuştur. 881'de büyük kıtlık yaşanmış ve bu açlık 898'de tekrar etmiştir. Her iki açlıkta da çok fazla insan ölmüştür.

Emir'in mâli alanda yaptığı düzenlemeler Kayrevanlılar'ın isyan etmelerine neden olmuştur. Tarihe *Sevretü'd-Derâhim*¹⁸¹ olarak geçen bu isyan emiri siyasi açıdan emiri bir hayli zorlamıştır.

Onun son dönemdeki tutarsız tavırları, giriştiği katliamlar aleyhinde ciddi bir tepkinin oluşmasına neden olmuştur. Mesela, Zâb ahalisinden İbâdîler topluluğuna önce emân verip daha sonra pekçoğunu katletmiştir (882). Belzeme şehrinin önde gelen Araplar'ını topluca öldürmüştü. Hâricîler üzerine de birçok baskınlarla vahşice katliamlar yaptırmıştı. *Sevretü'd-Derâhim*'de cesaret ve firâsetiyle emiri kurtaran vezir¹⁸² Samsama'ya beşyüz kırbaç vurdurmuş, ah bile demeyen vezirin cesaretinin sırrını anlamak için kalbinin sökölüp bakılmasını istemişti. Hristiyan bir kişiyi maliyenin başına geçirmek için kişiden müslüman olmasını istemişti. O kişi de kabul etmeyip, '*Senin makamın için dinimi değiştirecek değilim*' deyince onu ikiye doğramış ve çarmlıha germiştir.¹⁸³

---

¹⁷⁹ Sâlim, s.314.

¹⁸⁰ Sa'd Zağlûl, s.155.

¹⁸¹ Kapanşahin, s.190.

¹⁸² İbn İzârî s.122.

¹⁸³ İbn İzârî s.122.

Emir bu şekilde halktan, kendisine yakın emirlerden hatta ailesinden pek çok kişiyi katletmiştir. Sekiz kardeşini huzuruna getirtip öldürttüğü rivayet edilir. İçlerinden kötürüm olanı emire yalvarıp *'benden sana zarar gelmez'* dediyse de emir *'topluluğun hükmünden çıkmak caiz değildir'* deyip onu da öldürmüştü.¹⁸⁴

Emir II. İbrahim kız çocuklarını sevmemektedir. Annesi bunu bildiğinden emirin her doğan kız çocuğunu saklamış ve böyle böyle 16 kız çocuğu büyümüştür. Emir öldürmeyeceğini ümid ederek kızlarını huzuruna getirip *'bu falanca câriyeden senin kızıdır bu falanca câriyeden senin kızıdır'* diyerek hepsini göstermiştir. Ancak emir yakın adamı Meymun'a emredip, *'git bunların kellelerini al bana getir'* demişti. Annesi feryat edip öne atılınca *'çekil karşımdan yoksa önce senin kafanı alırım'* dediği rivayet edilir.¹⁸⁵

Katliamlardan âlimler de nasibini almışlardır. Mesela, Irak'tan dil dökerek getirttiği tabip İshak b. İmrân'ı öldürmüştür (892). Yine Nefûse'ye İbâdîler üzerine gittiğinde 400'ü âlim olmak üzere 12 bin Hârici katledilmiş, seksen âlim de esir götürülmüştü. Hâricî-İbâdî âlimlerinin önde gelenlerinden İmrus'a mezhebinden dönmeyi teklif etmiş ancak o bunu reddetmişti. Kerpetenle onun parmaklarını sökmeye başlamış, orta parmağına geldiğinde İmrus ölmüştü. Bir yıl sonra oğlu Abdullah Nefûse'ye tekrar saldırmış ve birçok kişi öldürüp 300 esirle geri dönmüştür. Emir bu esirleri öldürmüş ve kalplerini söküp ipe dizdirmiş Tunus kapısına astırmıştır.¹⁸⁶

Bir defasında şarap içerken ağzını sildiği mendili kaybolmuş bir câriyenin elinde bulunmuştur. Câriyenin çaldığına hükmedip öldürmüştür. Böyle 300'e yakın hizmetçiyi öldürdüğü rivayet edilir. Sakâlîbe'den bir grup hizmetçiyi hapsedip açlıktan ölmelerini beklemişti. Onlar da açlıktan ölmek için bir kılıç bulup intihâr etmişlerdir. Emir onların açlıktan ölemediklerine ve intihâr etmelerine üzülmüştür.

Mevâlilerin öldürülmesi asker azlığına neden olunca yerini doldurmak için mali kaynağa ihtiyaç olmuştu. Emir bunu vergileri arttırmak yoluyla sağlamaya çalışmıştı. Bu duruma ilk isyan eden Berberîler olmuştur. Önce Zâb bölgesi Berberîler'i vergi ve zekât vermekten kaçmıştır. Emir onların önde gelenlerini çağırıp ikramda bulunmuş sonra da

---

¹⁸⁴ İbn İzâri s.178.

¹⁸⁵ Nüveyrî, c. 24. s.141.

¹⁸⁶ Kapanşahin, s.216.

çocuklarına varıncaya kadar hepsini öldürmüştür. Sonra Vezdâce, Havvâre ve Levâte kabileleri vergi vermeyerek isyan etmiş ve bereketli Bâce ovalarına saldırmıştır. Emir oğlu Abdullah'ı bunların üzerine göndererek binlercesini öldürüp itaat altına almıştır.¹⁸⁷ Daha sonra Belzeme katliamları yaşanmış, Temîm'den olan isyankâr Araplar'ın önde gelenlerini önce saraya davet etmiş, hediyeler ve itâlar vererek ikramda bulunmuştut. Emir bu cömertliği Belzeme'deki diğer savaşçıları da saraya çekmiştir. Sayıları bin'e yaklaşınca emirin oğlu Abdullah bir gecede hepsini katletmiştir. O günden sonra Arap aristokratlarından kimsenin huzuru kalmamıştır.¹⁸⁸

Nüveyrî Emir II. İbrahim'in şöyle dediğini rivayet eder, '*Emirin gücünün üstünde hiçbir güç yoktur. Onlar bir malı isterlerse alırlar kimse karşı koyamaz, hesap da soramaz Halk emirin malıdır*'¹⁸⁹ Bu zihniyet emirin yaptıklarını açıklamaktadır.

Emirin tutarsız ve dengesiz davranışlarının nedeni dönemin kaynaklarında akıl hastası olmakla ilişkilendirilmiştir. Emir kara safranın yol açtığı melankoli hastalığından muzdariptir. Öldürdüğü hekimi İshak b. İmrân bu hastalığa dair kitap yazmış nedenlerini ve tedavisini ayrıntılı şekilde anlatmıştır. Bu kitap dahi onu emirin gazabından kurtaramamıştır.

Emirin bu işleri halk arasında hoşnutsuzluğu arttırmış ahâli emiri Abbâsî halifesi Mu'tazıdBillâh'a emiri şikâyet etmişlerdir. Halife Mu'tazıdBillâh emire mektup yazarak böyle devam edecekse emirliği Trablus valisi olan amcasının oğlu Ziyâdetullah'a bırakmasını söylemiştir. Emir Trablus'a gitmiş ve amcasının oğlu vâli Ziyâdetullah'ı öldürüp çarımha germiştir. Bununla da yetinmeyip valinin çocuklarını öldürmüş ve kadınların karınlarındaki ceninlerini bile çıkarttırmıştır.¹⁹⁰

Tunus'taki isyanı bastırmış, ölen isyancıların cesetlerini Kayrevan'a getirmiş ve halka cenâze merâsimini ibret için izlettirmiştir. Ayrıca bin iki yüz esiri çeşitli şekilde cezalandırmıştır. Bazı kadınları halifeye câriye olarak göndermiştir. Halk halifeye şikâyet ederek kadınlarımız senin câriyen oldu deyince halife emire bu defa sözlü elçi

---

¹⁸⁷ Nüveyrî, c. 24. s.131.

¹⁸⁸ Kapaşahin, s.210.

¹⁸⁹ Nüveyrî, s.140.

¹⁹⁰ İbnü'l-Ebbâr, s.180.

göndermiştir. Elçi emire durumun vahâmetini bizzat Şîf tehlikesini, emirliğin gidişâtı gibi birçok konuyu anlatmış ve emirliği oğluna bırakması konusunda anlaşmaya varmışlardır.

Emir bundan sonra artık tövbe etmiş ve halka kendini affettirmek ve kalplerini kazanmak için vergileri almamış, birçok köle azat etmiştir. Halka çok miktarda mal dağıtmış, Sicilya valisi oğlu Abdullah'a da emirliği bırakıp Hacc'a gitmek adı altında doğuya yolculuğa çıkmaya karar vermiştir. Gerçekte ise yönetimi bırakması kararlaştırıldığından böyle yapmıştır. Emir Hacc'a gitmek için Sûse'de beklerken yine fikrini değiştirmiş, Hacc'a gitmekten vazgeçip Sicilya ve güney İtalya üzerine büyük bir gaza hareketi başlatmıştır. Askerlere bolca mal, silah ve at dağıtmış, yamalı kaba derviş elbiseleri giymiş, tövbe eden bir emir olarak Sicilya'ya cihata çıkmıştır (902). Taormina'yı fethetmiş ardından Rametta ile Acı'yi almış, Cosenya'yı kuşattıkları esnada da vefat etmiştir. Bir rivâyete göre kabri Palermo'dadır. Bir rivâyete göre Tunus'a dönmüş ve hala emir olarak Rakkâde'de vefât etmiştir.¹⁹¹

2.12. Ebu'l-Abbâs Abdullah b. İbrahim b. Ahmed b. el-Ağleb (902-903)

Emir II. İbrahim, Halifeyle vardıkları mutabakat üzerine emirliği önce oğluna bırakmış ardından bundan vazgeçip tekrar başa geçmiş ve Sicilya'nın fethedilmeyen yerlerine gazaya çıkmıştır. Bir müddet sonra ölünce Sicilya'da valilik yapan oğlu Abdullah emirliğin başına geçmiştir.

Emir Abdullah halkına yumuşak davranmış, adâletle iş görmüş ve cihadı önemsemmiştir. Beytûlmâli düzeltmek için mali düzenlemeler yapıp bütçede kısıtlamaya gitmiştir. Ezilenlere arka çıkmış adâletleri yerine getirmeye gayret etmiştir. İlim ve irfan ehli ile oturup kalkmıştır. İşlerini âlimlerle meşveret ederek halletmiştir. Camiye giderken hariç bineğe hiç binmemiştir. Babasının kasrında da oturmamıştır.¹⁹² Tunus'ta tuğladan yapılmış bir ev satın almış ve 28 Şaban 290 (27 Temmuz 903) perşembe günü katledilene kadar da orada yaşamıştır. Onun bu zahidâne tavrı ve tarzı belki de babasının yanındayken şahit olduğu ve kendisinin de yaptığı ya da yapmak zorunda kaldığı katliamlardan duyduğu pişmanlıktır. Zira onun tabiatı babası gibi değil aksine halka iyi davranan ve adaletle merhametle iş yapan biriydi.¹⁹³ Oğlu 3. Ziyâdetullah'ın rehberliğinde

---

¹⁹¹ Kapaşahin, s.226.

¹⁹² Zeytûn, s.129.

¹⁹³ Nüveyrî, c. 24. s.144.

Sakâlibeden 3 köle eliyle katledilmiştir. Sicilya’da vali olan oğlunun, içki ve eğlence hayatına daldığını, zulmederek iş tuttuğunu duyunca oğlunu hapsedirtmişti. Oğlu da babasının muhafızlarından birkaç kişiyle anlaşarak babasını öldürttü.¹⁹⁴

2.13. Ziyâdetullah b. Abdullah b. İbrahim b. el-Ağleb (903-909) ()

Ebu’l-Abbâs II. Abdullah’ın öldürülmesinden sonra yerine kendisinin katili olan oğlu III. Ziyâdetullah (ö. 912) geçmiştir. Ziyâdetullah amcalarını da yakalatıp Tunus’un kuzeyinde 2,5 km uzaklıkta küçük bir ada olan el-Kirâs adasına göndermiştir. Adaya götürülen emirlerin hepsi boğdurulmuştur. Ayrıca Sakâlibeden işbirliği yaptığı askerleri de öldürtüp şehrin Tunus kapısına astırıştır. Aynı şekilde kardeşi Ebâ Abdullah el-Ahvel’i de Tabne’dan getirtip öldürmüştür.¹⁹⁵ Ahvel Şii gruplara karşı en etkili mücâdeleyi yürüten kişidir. Onun ölümü Şiilerin kuvvetlenmesine sebep olacaktır.

III. Ziyâdetullah başkent Rakkâde’ye gitmeyip daha çok Tunus’ta yaşamayı tercih etmiş, bir taraftan da Rakkâde’de yeni kasır inşa ettirmiştir. İnşası tamamlanınca Rakkâde’ye geçmiştir. Kayrevan havuzlarının ortasına ez-Zülâc¹⁹⁶ denilen küçük bir sefa ve dinlenme odası inşa ettirmiştir. Emir III. Ziyâdetullah dedesi II. İbrahim devrinde başlayan pozitif bilimleri ve çalışmaları desteklemiş, Rakkâde’deki Beytülhikme’nin başına meşhur Matematikçi eş-Şeybâni’yi geçirmiştir (902).¹⁹⁷

Emirin önemli devlet adamlarını öldürmesi ve devlet işleriyle ilgilenmemesi, yönetimi kaybetmesine neden olmuştur. Çoğu komutan ve vezirler Ubeydullah el-Mehdî’nin çağrısına olumlu yanıt vererek emiri gözden çıkardılar. Emirliğin işleri bozması, halkın emirliğe dair ümitlerinin yok olması, halkta bir kurtacı beklentisine neden olmuş ve Şii dâîsi, beklenen mehdinin Ubeydullah el-Mehdî olduğu inancını yaymış ve başarılı olmuştur. Özellikle Berberîler yapılan sorumsuzluklar, keyfi uygulamalar ve haksızlıklara en sert muhalefet eden gruptur.

Bu esnada İsmâilî İmâm Ubeydullah el-Mehdî’nin dâîsi Ebû Abdullah el-San’ânî 892’den beri gizliden bölgede özellikle Berberî Kûtâme kabilesi içinde propaganda yapmaktaydı. Çok fazla kişi bu davete icâbet edip dâînin safına katılmış onun gönüllü askeri olmuştur.

¹⁹⁴ Sa’d Zağlûl, s.156.

¹⁹⁵ Sâlim, s.318.

¹⁹⁶ el-Bekrî, s.26.

¹⁹⁷ Sa’d Zağlûl, s.160.

Cezâyir’de gidip toplanan bu grubun amacı Kayrevan’ı ele geçirmektir. Emir 3. Ziyâdetullah bu grubun üzerine İbrahim b. Habeşî kumandasında 40 bin asker göndermişse de ordu bozguna uğradı.¹⁹⁸ Emir Ürbüs şehrinde çıkarak askeri topladı ve onlara Ebû Abdullah’ı öldürmekte gayret etmeleri için bolca mal dağıttı. Kendisi de Tunus’a döndü. Ancak yine de emirin askerleri yapılan savaşı kaybetti ve Tabne, Belzeme, Bâğâye, Kastîliye, Kafsa, Ürbüs, Mecâne, Tifânus, Besîbe ve Kamûde gibi şehirler bir bir emirin elinden çıktı.

Alınan bu mağlubiyet Ziyâdetullah’ı korkutmuştu. Yanına ailesini, 100 kadar Sakâlibeden kölesini ve götürebileceği değerli eşyalarını alıp 26 Cemaziye’l-Âhir 296/22 Mart 909’da Rakkâde’den çıkmıştır. Gittiğinin ertesi günü insanlar emirin kasırlarına saldırıp ne varsa yağmaladılar. Emir önce Trablus’a sonra Mısır’a, oradan da Filistin’e geçti. Amacı Bağdat’a gidip halifeden yardım isteyip halifenin vereceği orduyla geri dönüp emirliğe tekrar sahip olmaktı. Remle şehrinde uzun süre beklemesine rağmen halifeden beklediği yardımı bir türlü alamadı. Böylelikle gerek mimari gerek kültürel, ilmî, ekonomik ve sosyal alanda yeniden olağanüstü bir yapılanma ve gelişme gerçekleştiren Ağlebî emirliği yıkılmış oldu. Bu olay uzun bir süre Malta ve Sicilya’da İslâmiyet’in yayılmasının yavaşlamasına neden oldu. Sonra da Norman istilasıyla buradaki İslâm varlığı sona ermiştir.¹⁹⁹

2.14. Emirliğin Yıkılışı

Yaklaşık bir asır hüküm süren Ağlebî Devleti İbn Haldun’un söylediği gibi, adevletin ömrü olan 3 nesli tamamlamıştı. Kurumsallaşmak beraberinde kokuşmayı da getirir. Eğer devlet bu dinamikleri fark edip tedbir almazsa ve kendi yenilenmesini gerçekleştiremezse yıkılma kaçınılmaz olur. Tarihte bunun birçok örneği vardır. Ağlebîler için de durum böyle olmuştur.

Şüphesiz Ağlebîler İfrîkiye için yeni ve önemli bir tecrübeydi. Ağlebîler bu tecrübeyi bir asır boyunca başarılı şekilde devam ettirip İslâm tarihinde kendilerine yer edinmişlerdi. Birkaç emir hariç tutulursa emirler akıllı, tecrübeli, siyaset bilen, idâri yönetim kabiliyeti

---

¹⁹⁸ Sa’d Zağlûl, s.161.

¹⁹⁹ Kapanşahin, s.226.

olan, şair, ilmi ve âlimi seven, âdil emirlerdi. Bununla beraber aksi durumda olan birkaç emir de vardı.

IX. asrın sonlarına gelindiğinde emirlik zirvenin zevâlini yaşayacağıın işaretini vermişti. Tecrübeli devlet adamları öldürülmüş, emirlik ailesi parçalanmış ve emirler devlet işleriyle ilgilenmeyip zevk ü safaya dalmışlardı. Bu durum uzun süredir bölgede kendisine varlık arayan Şii grupların rahat bir şekilde faaliyet göstermeleriyle neticelendi. Fâtımî dâîsi, devlete karşı küstürülmüş halkın, devlet adamlarının ve âlimlerin desteğini alarak önce Kayrevan'ı sonra Rakkâde'yi ele geçirip emirliğe son verdi.

İç nedenler:

Devletin duraklaması Ebu'l-Garânik'le başlamış, emir II. İbrahim'in son döneminde umarsızca katliamları ise halkın devlete karşı nefret duymasına neden olmuştu. İlk 7 sene adaletle hükmetmiş ama sonra istibdât başlamış ve özellikle 902 sonrasında son emirin halka zulmü, zorbalığı halkı devlete karşı kıskırtmış ve küstürmüştü. II. İbrahim (875-902) bölümünde de bahsedildiği gibi emir saltanatının son yıllarında asabi ve tutarsız davranışlarla gerek devlet adamlarından gerekse halktan birçok kişiyi öldürmüştü. Kendi adamlarından hizmetçilerinden askerlerinden kadı ve âlimlerden öldürttüğü gibi kendi oğlunu ve hatta kızlarından bazılarını öldürtmüştü.²⁰⁰

Emirin katliamları bunlarla sınırlı kalmamış üst rütbeli devlet adamını da öldürtmüştür. Ruhsal hastalığı olan emirin, 300 hizmetçiyi öldürdüğü, oğlunu darbedip kendi eliyle boğduğu, 8 kardeşini öldürdüğü bilinmektedir.

Sadece 1 yıl 40 gün emirliği yöneten oğlu II. Abdullah adâletle hükmetse de torunu III. Ziyâdetullah dedesinin yolunu takip etmiş; İktidar hırsı onu birtakım yanlışlara sürüklemişti. Babasını öldürmüştü, amcasını ve oğullarından da 7 kişiyi katletmişti.

Babasının ölümünde parmağı olan askerleri ve devlet adamlarını tek tek ortadan kaldırmış, yaptığı işlere ses çıkartan, muhâlif olan şehrin önde gelenlerinden birçok kişiyi de öldürtmüştü.

---

²⁰⁰ Bû Şârib, s.45.

Bütün bunlar devleti zayıflatıp zora sokmuştur. Asker devlete küsmüş, halkın devlete olan güveni yok olmuştu. Toplumun direkleri olan fakih ve âlimler devlete karşı tavır almıştı. Bunlara bir de emirlerin devlet işlerine karşı ilgisizlikleri ve eğlenceye-içkiye düşkünlükleri eklenince yıkılma süreci daha da hızlanmıştı. II. İbrahim ile başlayan bu gerileme Abdullah e'ş-Şiî'nin eliyle yıkılacaktı.

Dış nedenler:

Dış nedenlerden en önemlisi Fâtımîler'in merkezden dışlanıp Mağrib'e gelmeleri ve bu bölgede kendilerine varlık alanı bulmak istemeleridir.²⁰¹ Fâtımî dâisi önce Zâb bölgesine gelmiş, Ağlebî ailesindeki gelişmeleri yakından takip etmişti. Ebi'l-Abbâs'ın öldürülmesi ve aileden birçok kişinin katlini işitmiş, III. Ziyâdetullah'ın darbeyle başa geçmesi ve devlet işlerine karşı duyarsızlığını da görmüştü. Halkın ve âlimlerin ve hatta askerlerin Ağlebî yönetimine karşıki tutumlarını da iyi gözlemlemişti. Tüm bunlar ona cesaret vermiş ve ayaklanma için uygun ortam olduğunu düşünmüştü. Zaten baştan beri el altından davetini yapmakta olan e'ş-Şiî dâileriyle birlikte Kayrevan'a gelip harekete geçmişti. Halk isyana destek vermese de engel olmamış ve Ağlebîler lehine tepki göstermememişti. Rakkâde'ye yürüyen e'ş-Şiî 909'da emirliği ele geçirmiştir.²⁰²

Abbâsîler'in Ağlebî hanedanına bu süreçte destek olmaması, kendileri için dış politikada büyük hatalara sebep olmuştur. Emirliğin yıkılmasıyla Kuzey İfrîkiye'deki tek müttefikini kaybetmiş ve artık bu bölge Abbâsî hâkimiyetinden çıkmıştır. Abbâsîler İdrisî tehlikesinden çekinirken daha büyük ve ciddi Fâtımî tehlikesi ile karşı karşıya kalmıştır.

---

²⁰¹ el-Akkâk Osman, **el-Kayrevan Abra'l-Usûr**, Künyesiz ve Tarihsiz, s. 71.

²⁰² Bû Şârib, s.45, 46.

BÖLÜM III: AĞLEBÎLER DEVLETİ'NDE KÜLTÜR VE MEDENİYET

Ağlebî öncesi Orta Mağrib'te net bir İfrîkiye karakteri yoktur. Şehirler de tam anlamıyla bir şehir değil, büyük köyler ve kabileler için dinlenme merkezleri konumundadır. O dönemde şehir karakterine sahip tek şehir Kartaca'dır. Onu da etkisi altına alan, dâru's-sînâa (Tersane) büyük binalar ve çarşılara sahip Tunus şehridir. Halkı da idâri merkez olan Kayrevan'a itâati reddeden ve ayrıcalıklarını sonuna kadar kullanan Arap askerlerden oluşmaktaydı. Ağlebîler büyük gayretlerle bu şehirleri tam bir İslâm medînesi haline getirmeyi başarmışlardır.

3.1 Sosyal Hayat

Ağlebî Devleti, Abbâsî egemenliğinde yeni bir tecrübe olmuştur. Bir bakıma, bölgenin Mühellebi vâlilerinden Ebî Hafs b. Ömer b. Kabîsa ailesinin tecrübesinin devamıdır. Onlar zamanında kısmen yaşanan istikrar ve uğraşlar bir dereceye kadar başarılı olsa da devam etmemiştir. Ancak Ağlebî Devleti yaklaşık 100 yıl devam etmekle kalmayıp bu istikrarı Fâtımîler'e devretmiştir. O dönemde bölge, hissedilir şekilde ilerleme kaydetmiş, şehirler gelişmiştir. Kayrevan başta olmak üzere Tunus, Sûse, Safâkus, geleneksel İslâm şehirlerinin karakterine bürünmüştür. Bu şehirler mescitlerle, çarşı ve dükkânlarla, su depoları ve kanallarla, üretim tesisleri, idâri binalar, kasırlar gibi kamusal kurumlarla süslenmiştir.²⁰³

Ağlebîlerden önce bölge Hâricî Berberîler ile beledî Araplar arasında bölünmüş olup karmaşık bir yapıya sahipti. Ağlebîler bu kaosu ortadan kaldırarak bölgede ciddi bir istikrar sağlamışlardır. Hâricîler, Ağlebîler bölgesinin batı tarafında, Mağrib-i Aksâ'da Tâhert bölgesinde yoğunlaşmışlardı. İbâdî/Sufrî Berberîler ise doğu tarafında, Cebel-i Nufûse, Trablus'un bazı bölgeleri ve Cerbe adasında azınlık topluluklar olarak Ağlebî hâkimiyetinde yaşamışlardı.²⁰⁴

İfrîkiye tarihi iç karışıklıklar ve Arap/Hâricî/Berberî isyanları ile doludur. Ancak bunlar Ağlebîler dönemine ve coğrafyasına genel olarak zarar vermemiş olup istikrar devam etmiştir. Ne zaman siyasi bir çekişme yahut isyan olsa halk, devlet ve isyancılar

²⁰³ el-Fakî, s.131.

²⁰⁴ el-Fakî, s.132.

arasındaki anlaşmazlıklara ve rekabete dikkat etmeden, taraf tutmadan, şehirlerde ve tarlalarda ticaretini yapmaya, dükkânlarını açmaya, tarlalarında çalışmaya, günlük işlerine devam etmiştir. Diğer bir ifade ile orta zaman insanının ister şehirlerde ister kırsalda yaşasın hayata dair kaygı ve endişesi istikrarsızlıktır. Zira onların yaşamlarını en çok bu etkilemektedir. O dönem İfrîkiye toplumundaki halk Ağlebîler döneminde bu türden korku ve endişelerden uzak olmuştur.²⁰⁵

Ayrıntıları ile tarihi kaynaklara bakıldığında Ağlebîler döneminde âbidler, zâhidler, fakihler, ehl-i fikir, ehl-i edeb ve şairlerin bir hayli fazla olduğu görülmektedir. Onların yaşadıkları Safâkus, Tunus, Sûse, Kayrevan ve İfrîkiye’de toplumsal hayata dair bilgilerin dışında tatmin edici tarihi veriler oldukça azdır.

Kayrevan’ın en göze çarpan özelliği çarşılarıdır. Kayrevan, çarşıları, tüccârı, esnafı, zanâat erbâbı, dışarıdan gelen tüccârları ve kâfileleri, mahalleleri, mescidlerde ders halkası oluşturan Mâlikî fukahâsı, kadıları, farklı mezheplerdeki insanların varlığı, takvâ, verâ’ ve zühd ehlinin yaşantıları ile bize zengin bir resim sunar.

Kayrevan çarşıları sosyal hayatın kalbidir. Sahrâdan/kırsal kesimden, Mağrib-i Aksâ’dan, Sudan’dan ve doğudan gelen ticaret kabileleri şehirde büyük hareketlilik oluşturmuştur. Aynı zamanda doğudan gelip batıya ve hatta Endülüs’e geçen kabileler için de Kayrevan en önemli ticari üstür. Diğer taraftan mescidlerinde fakihlerin ders halkaları vardır. Çocukluktan Ketâtiblerde başlanan eğitim, ileri yaşlarda mescidlerde devam etmiştir. Buralarda ders veren şeyhler sıradan hocalar olmayıp İslâm alemince tanınmış âlimlerdir. Esed b. Furât, İmam-ı Mâlikî’den ders almıştır. Yine Kayrevan’da öğrencilerinin sayısı binleri aşan İmam Sahnûn aynı şekilde doğuya ilim yolculuğu yapmış, birçok âlimden ders almış ve Mâlikî fikhinin kurucularından olmuştur. Esed b. Furât, İsa b. Miskin, Yahya b. Sellâm, Ebî Osman b. Sa’id b. Haddâd gibi âlimler de dinî ve fikrî hayatı temsil eden kişilerdir.²⁰⁶

Bu âlimler, aynı zamanda halkın hükümete karşı sözcüleri ve bir çeşit toplum önderi vazifesi üstlenmişlerdir. Ağlebî İfrîkiye’de uzun hayatlarına rağmen bölgenin yaşamına birkaç emir hariç, hiç dahil olmamışlardır. Onlar Abbâsîye ve Rakkâde şehirlerinde devlet

---

²⁰⁵ el-Fakî, s.132.

²⁰⁶ eL-Huzâ’ila, s.176.

adamları, askerleri, köleleri ve özel muhafızlarıyla izole olmuşlardır. Halk gerekmedikçe yöneticilerle temas etmemiştir. Emirler de şeyhlerden ve halktan bazı kimselerin dışında kamusal hayatla pek temas kurmamıştır. Kadılar bazen emirler aleyhine verdikleri kararlarla ya da emirlerin yanlışlarını ifade etmeleri nedeniyle emirler tarafından ya görevden alınmış ya hapsedilmiş ya da öldürülmüştür.²⁰⁷

Ağlebiler devrinde İmam Sahnûn ve Esed b. Furât gibi bazı âlimler daha ön plana çıkmıştır. İmâm Sahnûn Kayrevan dışında yaşamış, fetva vermiş ve Kayrevan Camii'nde ders okutmuştur. Halk nazarında üstün bir mevki ve Ağlebî emirleri yanında saygınlığı vardır. İlk dört Ağlebî emiriyle çağdaştır (ö. 858). Çok güçlü ve etkili olan emirler üzerinde güçlü nüfusa sahip bir şahsiyettir. I. Ziyâdetullah tarafından baskı altına alınmaya çalışıldığı anlaşılmaktadır. I. Ziyâdetullah devrinde Mihne, Halku'l-Kur'ân tartışmaları vardır. Sahnûn ve bazı Mağrib fakihlerinin önde gelenleri takibata maruz kaldıysa da Halku'l-Kur'ân hakkında konuşmamışlardır. Mihne hadisesi Mağrib'te Bağdat'taki gibi çok sert olmamış, Sahnûn ceza almadan da son bulmuştur. İmâm Sahnûn mihneden sonra kadılığı devralınca Mu'tezile'den olan eski Kayrevan kadısı Abdullah b. Ebi'l -Cevâd'tan intikâmını almıştır. Zira eski kadı mihne zamanı Sahnûn'un idamını istemiş ve bazı kadıları sorguya çekip cezalandırmıştır. Sahnûn da onu hapsedip ona sopa vurmuş, bu şekilde onun ölümüne neden olmuştur. Bununla birlikte Sahnûn bu duruma üzülmüş ve ömür boyu bunun pişmalığıyla yaşamıştır.

Sahnûn ibâdetler ve muâmelâtın baş konularını içeren Mâlikî mezhebine dair fıkıh kitabı yazmıştır. El-Müdevvene denilen bu eser döneminin ve Mâlikî mezhebinin kurucu metinlerindedir. Onun kitabı İslâm fıkıh kitaplarından en kapsamlı fıkıh kitabı olarak kabul edilir. Ayrıca yazdığı *Âdâbu'l-Muallimîn*²⁰⁸ adlı kitap İslâm eğitim-öğretim usulleri alanında yazılan ilk kitap özelliğini taşır.²⁰⁹

Sahnûn'un her tabakadan öğrencileri vardır. Endülüst'en, Mağrib'in beldelerinden pek çok öğrenci gelip ondan ders okumuştur. Fakihler tabakası ile ehl-i zühd ve ehl-i ibâdet

---

²⁰⁷ el-Fakî, s.134.

²⁰⁸ Muhammed b. Sahnûn, *Kitâbu Âdâbu'l-Muallimîn*, el-Mektebe Fihku'l-Mâlikî, Thk. Hasen Hüsnî Abdulvahhâb, Tunus: Mektebetü Fikhî'l-Mâlikî, 1972.

²⁰⁹ Eren, s.316.

arasında çok sıkı ve yakın ilişki vardır. İki grup birbirlerinin varlık sebebi olup birbirini beslemiştir.

İfrîkiye toplumu maddi ve entelektüel ilerlemeyi yakından takip etmiştir. Bölgede, din ve dil ilimlerinin dışında, matematik, felsefe, astronomi, tıp gibi ilimlerin tadrîsine ilk defa Ağlebîler başlamıştır. Mağrib bölgesinde tarihi bilinmemekle beraber ilk Bimâristân'ı Emir I. Ziyâdetullah Kayrevan'da yaptırmıştır.²¹⁰

Kayrevan'daki entelektüel hayatın canlılığını bir tarafa bırakırsak; diğer önemli iki şehir, Abbâsîye ve Rakkâde'deki toplumsal hayatın nasıl olduğuna dair bir bilgimiz yoktur. Aslında bunlar Ağlebîler Devleti'nin başkentleridir. Halkın çok fazla olmadığı sadece yönetim kademesinin ve askerlerin yaşadığı şehirlerdir. Ayrıca Zâb bölgesi ve Tunus'a dair de pek bilgi yoktur.

Genel hatlarıyla ifade etmek gerekirse, Ağlebîler asrı İfrîkiye tarihinin belirleyici bir geçiş noktasını temsil etmektedir. Ağlebîler, öncesinde belirsizlik ve kaos ortamı olan İfrîkiye'ye, ciddi bir kültürel değişim ve entelektüel seviye getirmişlerdir. Muhteşem şehirler düzenlemişler, yeni kurdukları şehirleri birçok mimari yapıyla süslemişlerdir. Ağlebîler çok sayıda elit insan üreten şehirli bir tabaka yaratmışlar, bölgenin yerli halkı Berberîler ile Arapları başarılı bir şekilde kaynaştırmayı başarmışlardır.

Bölge Endülüs ve Horasan'dan devamlı şekilde göç almıştır. Zira refâh, insanları buraya çekmiştir. Miladi VIII. asrın sonlarına doğru bölgeye gelen Müslüman Arap kabileleri bu oluşumu tamamlamış orta zamanlarda, İslâmîyet'in altın çağında, İslâm dünyası içinde kendilerine seçkin bir yer edinmişlerdir.²¹¹

Ağlebîler yeni bir tecrübe olmasına rağmen düzenli ve işleyen bir sistem kurmuşlardır. İfrîkiye'de doğu kültürünün başlangıcı, bölgeye gelen askerler, ordunun ekipmanlarını taşıyanlar, rehberlik edenler, dini yaymak ve Berberîler'e yeni dini öğretmek için gelen âlimlerin her birisiyle ilişkilidir. Mağrib bölgesinden doğuya, otuza yakın âlim, ilim yolculuğu yapmıştır. Bu âlimlerin doğu İslâm beldelerinde uzun yıllar kaldıklarını ve sonra Mağrib'e döndüklerini düşünürsek aldıkları ilimle birlikte kaldıkları yerdeki kültürel birikimi de Mağrib'e taşıdıklarını söylemek mümkündür. Bunu farklı İslâmî

---

²¹⁰Akkâvî, s.243.

²¹¹Mu'nis, s.47

firkaların ve mezheplerin görüşlerinin öğrenilmesi ve Mağrib'e taşınma aşaması izlemiştir. Bu süreci Arap dili ve edebiyatının gelişim ve büyüme aşaması izleyecektir.

Berberiler yeni seçtikleri dinin dili olan Arapçaya ilgi göstermişlerdir. Çünkü Arap dili hem din dili hem idâri kadroların dilidir. Berberiler'in bu tutumu, en azından olumsuz yaklaşmamaları, Arap fatihlerini cesaretlendirmiştir. Onlar Berberiler'e adâletle ve hoşgörüyü yaklaşmışlar ve Arap dilini öğretmişlerdir. Berberiler kendi dillerinin eğitim-öğretim ve edebiyatta ifade gücünün zayıflığını görüp hayal gücünü ve düşünceyi ifadede yaratıcı imkanlar sunan Arap dilini üst bir dil olarak benimsemişlerdir.

3.2. Eğitim Faaliyetleri

Küçük çocukların okuma ve yazma öğrendikleri ve Kur'ân-ı Kerîm'i ezberledikleri küçük basit mekanlar olan *Ketâtib*, mahallî söylenişle *Küttâbâ*, Ağlebî devrinin önemli eğitim kurumlarından biridir.²¹²

Eğitim ve öğretimin ilk ilkelesi okuma ve yazmadır. Buralarda yapılan eğitimle öncelikle hedeflenen, çocuklara okuma ve yazmayı öğretmektir. Sonra da dinin inanç ilkelerini, başlıca ibadetleri, namaz ve orucu, haram ve helâlleri son olarak da hesap yapmasını öğretmektir. Bu amaca hizmet eden kurumlar bu Ketâtibler olmuştur.²¹³ Ketâtiblerin öncelikli işi her Müslüman çocuğa okuma yazma öğretmek ve Kur'ân-ı Kerîm'i bilip dinini yaşayacak kadar fıkıh bilgisine sahip olmasını sağlamaktır. Bunlar kendi içlerinde, okuma ve yazmanın öğretildiği Ketâtibler ilki Kur'ân-ı Kerîm diğeri de İslâm dininin ilkelerinin öğretildiği bir ileri seviye olmak üzere ikiye ayrılmıştır.²¹⁴

Araplar âdeten yeni fethedilen bölgelerde istikrar sağladıktan sonra din eğitimi ve öğretimine başlamışlardır. Ketâtibler de bu eğitim öğretim faaliyetlerini gerçekleştirmekte çekirdek olarak kabul edilmiştir.²¹⁵ İlk olarak Kayrevan'da bölgeye gelmiş Araplara ve yeni müslüman olmuş Berberiler'e Kur'ân'ı, hadisleri, temel dinî

²¹² Muhammed b. Sahnûn, s.33.

²¹³ Ayrıntılı bilgi için bakınız, Doktor Hüseyin Eskân, *Târîhu't-Ta'lîmi bi'l-Mağribi Hilâl-i Asri'l-Vasît*, Rabat: Menşûrâtu'l-Mu'ahhadi'l-Mülki li's-Sekâfetil-Emâziğıyye, 2004.

²¹⁴ Muhammed b. Sahnûn, s.34.

²¹⁵ Muhammed b. Sahnûn, s.35.

bilgileri, Arap dilinin temel bilgilerini ve şiir yazacak kadar Arap şiirini öğretmek için kurulmuştur.²¹⁶

İbn Debbâğ'dan rivayet edildiğine göre, Bir gün Kayrevan kadısı Abdullah b. Gânim ketâtibler'den brine girdi. Çocuklardan birine Kur'ân surelerinden birini sordu. Çocuk *hocam bana el-Hamd suresini öğretti* dedi. *Oku* dedi ve çocuk sureyi okudu. *Hecele* dedi, çocuk da heceleyerek tekrar okudu. Babası çocuğa oturduğu minderi kaldırmasını söyledi. Çocuk minderi kaldırıncaya altından on-on beş dinar para gördü. Kadı çocuğa parayı hocasına götürmesini söyledi. Çocuk hocasına parayı uzatınca hocası parayı kadıya geri uzattı. *Bunu bana niçin verdin* dedi. Kadı da özür dileyerek *ey hoca ne öğrettiğini bilmiyorum ama öğrettiğinin her harfi bu paradan, dünyadan ve içindeki herşeyden daha hayırlıdır*, dedi.²¹⁷

Ağlebî emirleri, ailesi, devlet adamları, başta ketâtibler olmak üzere mescidleri, ribâtları, Dimne'yi ziyaret ederler, öğrencilere, âlimlere, âbidlere, murabıtlara ve hastalara para, mal ve hediyeler verirdi.²¹⁸

Bu dönemde Kayrevan'da kâğıt üretimi yaygınlaşmıştır. Kâğıdın varlığı ve kolay ulaşılması öğrenciler için eğitim öğretim faaliyetlerinin kolaylaşması noktasından önemlidir. Ketâtibler sadece Kur'ân'ın ezberlendiği İslâmın öğretildiği yerler olarak kalmamış ikinci nesil Arap fatihlerinin ve Berberler'in çocuklarına da Arap dilinin öğretildiği en önemli yer olmuştur.

Bu yerlerde kapsamlı bir öğretim yapılmış ve terbiye ile mezcedilmiştir. Burada verilen eğitim, bir sonraki aşamada eğitim veren şeyhlerin halkasında veya mescidlerde göreceği eğitime giriş olarak verilmiştir.²¹⁹ İlk seviye eğitimi almış öğrenci ya camilerdeki şeyhlerinin ilim halkalarına katılmış yahut doğuya ilim yolcululuğuna çıkmış yahut diğer Mağrib şehirlerindeki beldelere ilim öğrenmeye gidip meşhur üstadlardan ilim tahsil etmiştir. Böylelikle icâzet almış ve ilimle dolmuş olarak şehirlerine geri dönmüşlerdir.²²⁰ Ayrıca o ilmini aldıkları kişilerin görüşlerini buralara getirmişler onları savunur ve

---

²¹⁶ el-Hicâzî, s.20.

²¹⁷ İbn Debbâğ, s.228.

²¹⁸ el-Mâlikî, s.318.

²¹⁹ Muhammed b. Sahnûn, s.38.

²²⁰ Muhammed b. Sahnûn, s.39.

onların dersini okutup buldukları şehir ve bölgelerde onların görüşlerini yayarlardı. Örneğin Mâlikîlik Mağribe ve Endülüs'e böyle yayılmıştır.²²¹

Ketâtibler tek öğretmenli olmayıp en az 5 öğretmen görev yapıyordu. Öğretmenlerin içindn biri Ketâtibin sorumluluğu üstlenirdi. Öğrenci sayısına dair bilgi olmasa da çok sayıda öğrenci olduğu öğretmenlerin çokluğundan anlaşılmaktadır. Bir rivâyete göre bazen öğrenci sayısı bir ders halkası için günlük 80 olmuştur. el-Ya'kûbî'nin naklettiğine göre, sadece Sicilya'daki Palermo şehrindeki Ketâtiblerde 300 öğretmen vardı.²²²

Ketâtibler ya hocanın evinde ya da evine yakın mektep denilen ayrı yerlerdeydi. Bazen de mescidin bir bölümünde olabilirdi. Bu Ketâtiblerde ders veren öğretmenler mescidlerde yetişmiş, Kur'ân-ı Kerîm'i iyi bilen eğitimli kişilerdir. Özellikle Ketâtiblerdeki ikinci seviye olan Kur'ân-ı Kerîm okuma, hıfz etme ve bazı ilmihâl bilgilerini öğretme işini bunlar yürütmüştür.

Ketâtibler bazen öğretmenin adıyla anılırdı. Bazen de yaşları dikkate alınarak 5 yaş mektebi 6 yaş mektebi 7 yaş mektebi gibi isimlerle anılırdı. Kayrevan'da ve Mağrib bölgesi şehirlerinde pek çok Ketâtib vardır. Sicilya'da da her mekânda ketâtib vardı.²²³

Çocuklar Ketâtiblere sabah erken saatte gelirler, öğle vakti evine gidip yemek yiyip biraz dinlendikten sonra ikinci defa gelip derslerine devam ederlerdi. İkinci vaktine az bir zaman kalana kadar dersler tamamlanır, ikindi namazının kılınmasıyla eve dönülürdü.²²⁴

Çocuklar açısından, doğal olarak oyun çağındaki bir çocuk için bu zor bir eğitimidir. Bunun için çocuklar önce bu ortama hoca tarafından alıştırmıştır. Boş vakitlerinde oyun oynayıp spor yapmıştır. Beden sağlığı için bu gerekli görülmüş ve uygulanmıştır.²²⁵

Muhammed b. Sahnûn'un ifadesiyle, öğretim zorunlu (icbârî) ve seçmeli (ihtiyârî) olarak ikiye ayrılmıştır. Öğrenilmesi zorunlu olanlar, Kur'ân-ı Kerîm'i tertîl ve tevkîf üzere Nâfi' kıraatine göre okumak ve güzel, okunur şekilde yazmak, el-Mâlikî'nin mezhebini

---

²²¹ Muhammed b. Sahnûn, s.47.

²²² Muhammed b. Sahnûn, s.47.

²²³ İbn Havkâl, s.120.

²²⁴ Muhammed b. Sahnûn, s.46.

²²⁵ Muhammed b. Sahnûn, s.53.

öğrenmek; seçmeli olanlar daha hesap, şiir, Arab ahbârı ve ensâb'ı, nahiv, hüsnü hattır.²²⁶

Ketâtiplerde eğitim şöyle yapılmıştır: Hoca Kur'ân-ı Kerîm'den bir âyet okur, sonra bir çocuk da bunu tertîl üzere tekrar okurdu. Ezberlenene kadar da böyle devam edilir, sonra başka ayete geçilirdi. Ayetlerden başka, bazı kısa sureler de çocuklara ezberletilirdi. İbn Sahnûn Kur'ân ezberletme zamanının duhâ (güneşin doğuşundan 1 saat sonrası) vaktinden öğleye kadar olduğunu söylemiştir. Ayrıca öğretmenlere de Kur'ân'ı öğretmelerini, harflerin sıfatlarını ve heceyi, hüsn-ü hattı, güzel okumayı, tertîl üzere ve okurken durulan durulmayan yerleri dikkate alarak okumayı, biraz da şiir öğrenmelerini, bir sûreyi öğretmeden diğerine geçirmemelerini ve öğrendiklerini tekrar dinleyerek unutmamalarını sağlamayı tembih etmiştir.²²⁷

Öğretmenlerin 9 yaşına gelenler çocuklara namazı emretmelerini, 12 yaşında olanlarının namaz için zorlamalarını, kılmazlarsa dövmelemlerini, abdest ve namaza dair şeri hükümleri tatbik ederek öğretmelerini istemiştir. Yine öğretmenlere tavsiye olarak çocuklara duanın önemini, Allah'a yönelme şuurunu, onun büyüklüğünü ve azametini fark edip onu büyüklemlerini, halk dinî konularda soru sorduğunda onlara cevap verebilecek kadar bilgi sahibi olmalarını, ilmi sevmelerini ve istemelerini, namazın önemini idrâk edebilmelerini ve sabırla Allâh'a dua edip sadece ondan istemelerini öğretmelerini öğütlemiştir. Ketâtiplerde Cu'ma günleri haftalık tatil yapılmıştır.²²⁸ Bayram günleri de yıllık tatilleridir. Bunların dışında tatil yapılmamıştır.

Öğretmenlerin maaşlarını çocuklar vermiştir. Lakin bu maaşlar çok da yüksek meblağlar değildir. Bütün çocukların topladıkları para yıllık 12 dinarı geçmemiştir. Öğretim daha çok meccânen olmuştur.²²⁹

Mescidler

Dönemin bir diğer önemli eğitim kurumu mescidlerdi. Mescidler İslâm ilim hayatının en önemli kurumlarıdır. İslâmiyet'in ilk medresesi de Hz. Rasûl (a.s) tarafından Ashâb-ı

---

²²⁶ Muhammed b. Sahnûn, s.42, 44.

²²⁷ Muhammed b. Sahnûn, s.43.

²²⁸ Muhammed b. Sahnûn, s.55.

²²⁹ İbn Havkal, s.111.

Suffe adıyla Mescid-i Nebî'nin bir köşesinde inşâ edilmişti. İlim halkaları ta Hz. Muhammed zamanından beri mescidlerde kurulmuştur.

Ketâtiblerde alınan ilk seviye eğitimden sonra mescidlerde ilim öğrenimine devam edimiş, üst seviye dinî ilimler tadrîs edilmiştir. Kur'ân tefsiri ve şerhi yapılmış,²³⁰ Kur'ân-ı Kerîm'in esâsları ve hükümleri öğretilmişti.²³¹

Mescidler tüm İslâm şehirlerinde olduğu gibi Kayrevan'da da kültürel hayatın en önemli parçasıdır. Buralar Kayrevan halkı ve bilhassa çocuklar için en üst düzey eğitim kurumlarıdır. Buralarda sadece ibadet edilmemiş, meşhur âlimler ve fakihler din bilimlerinde ders halkaları oluşturup her yaştan öğrencilere üst düzey eğitim vermişlerdir. Sicilya'da da durum farklı değildir. Palermo'da her mahallede her köşede bir mescid olduğu (yaklaşık 300) rivayet edilir.²³²

Bölgenin ilk mescidi olan Kayrevan Camii, Ukbe b. Nâfi'nin 670-675 yıllarında kurduğu mescittir. Zamanla genişletilmiş ve birçok tamir geçirmiştir. Bu camii ilim ışığının yayıldığı merkez olmuştur. Meşâyih de burayı öğrenci eğitimi, özellikle de din eğitimi için merkez olarak seçmiştir. Süratle ilim ve mezheplerin özellikle Mâlikî-Hanefî mezheplerinin, incelendiği, tartışıldığı, çalışıldığı, Mağrib'in dört bir yanından öğrencilerin geldiği dinî merkez olmuştur. Burada tâbiinden İkrime b. Abdullah el-Berberî, Ömer b. Abdülaziz döneminde gelen âlimler, Bühlûl b. Râşid, Sahnûn, Esed ve diğer birçok önemli kişiler ders vermiştir.²³³

Ağlebîler'in kuruluş ve orta zamanlarında farklı düşünce ve görüşler Kayrevan'da toplanmış, Mu'tezile ve Hâricî gibi Sünnî olmayan mezhepler kendisine ders halkası kurabilmiştir. Bu çeşitlilik Sünnî fikirlerle ile karşılaştırılmış, nihayetinde zengin ve görüş çeşitliliğinin ortaya çıktığı hoşgörü ortamı oluşmuştur. Özellikle Hâricîler'in bir kolu olan İbâdîye akidesindeki gruplar bu mezheplerin öğretilerini verdikleri dersler sayesinde yaymaya çalışmışlardır. Sahnûn Kayrevan kadısı olunca (849) mescidlerde yapılan bu

---

²³⁰ Ayrıntılı bilgi için bakınız, er-Rûmî Fahd b. Abdurrahman b. Süleyman, **et-Tefsîru'l-Fukahâ fi'l-Kayrevan**, Mektebe et-Tevbe, Riyâd, 1997.

²³¹ el-Hicâzî, s.20.

²³² İbn Havkal, s.115.

²³³ el-Hicâzî, s.20.

Sünnîlik dışı ders halkalarını, mezhep öğretilerini kontrol altına alıp eğitim-öğretim faaliyetlerini engellemiştir.²³⁴

Mescidlerdeki eğitim üç aşamalı yapılmıştır. İlk aşamada, Kur'ân-ı Kerîm'i hıfzettikten sonra kıraat talîmi yapılmıştır. İkinci aşamada Kur'ân-ı Kerîm'den sonra hadis ilmi çalışılmıştır. Üçüncü aşamada ise fıkıh çalışılmış ve bu konuda kişi kendisini geliştirmeye gayret etmiştir.

İlim çalışmanın maddi bir kazancı yoktur. Zira devlet maddi olarak dinî eğitimi desteklememiştir. Çabalar hep bireysel ve herkesin kendi imkanlarıyla. Dönemin diğer önemli farzlarından olan cihat ise maddi kazanç sağlayan bir ibadet olsa da ilim aşıkları ilme rağbet etmiştir. Bu azımsanmayacak kadar çok ve ciddiye alınacak kadar önemli bir konudur. İfrîkiye bölgesinden pek çok kimse Bağdat, Kûfe, Şâm, Medîne başta olmak üzere doğu şehirlerine Hac ve ilim maksadıyla uzun ve zorlu bir süreç yaşayarak yolculuklar yapmışlardır. Çalıştıkları alanda uzmanlaşıp İfrîkiye'ye geri dönmüşlerdir. Bu birikimi de ders halkaları oluşturarak bölge insanına aktarmışlardır.

İfrîkiye bölgesinin ilim merkezi Kayrevan'dır. Bölge halkı buraya akın ettiği gibi Endülüs'ten ve Şarktan, hatta Hicâz'dan şehre ilim tahsîli için gelenler vardır. Kayrevan şehri bu konuda İmam Sahnûn'la bütünleşmiştir. Onun ders halkasına yüzlerce kişi katılmıştır. Kayrevan *Sahnûniye* olarak anılır hale gelmiştir.

Ribâtlar

Ağlebîler devrinde faaliyet gösteren bir diğer eğitim kurumu ribâtlardır. Ribât Kur'ân-ı Kerîmde iki ayette geçer. *Ribâtu'l-Hayl*,²³⁵ Savaş için bağlanmış hazır atlar ve *verâbitü*²³⁶ cihat için nöbet tutmak yahut birbirine kenetlenmek, anlamında kullanılmıştır. İfrîkiye'de İskenderiye'den Tanca'ya kadar irili ufaklı 7000 km'lik alanda 1000 ribât inşa edilmiştir. Ortalama 7 km'de bir ribât vardır.²³⁷

Ribâtlar ilk başlarda gönüllülerin ve askerlerin konuşlandırıldığı bir zaviye yahut barınak ve baskınlardan korundukları kalelerdir. Ancak zaman geçtikçe ribâtların görevi de

---

²³⁴ ez-Zehrânî, s.207.

²³⁵ Kur'ân, 8/60.

²³⁶ Kur'ân, 3/200

²³⁷ el-Hicâzî, s.21.

değiştir. Askerî mekanlar olmakla birlikte, zühd, tekaşşüf (dünya nimetlerinden el çekme) ve tasavvuf hayatının yaşandığı yerler olmuştur. Sufiler zamanla ribâtları mekân tutup insanlarla ilişkileri kesmiş, tövbe ve nefis mücâhedesine başlamışlardır.

Ribâtlar önemli kültür merkezlerinden biriydi. Murâbitlar buralarda toplum hizmeti vermişler, din hizmetlerini yürütmüşlerdi Kitapların tasnifi, ilmi çalışmaların takip edilmesi, karşılıklı ilmî çalışmaları yayma²³⁸ ve ezber dinleme, halka vaaz etme gibi görevleri üstlenmişlerdi.²³⁹ Emir II. İbrahim Sûse Ribâtı'nı her sene ziyaret eder, âbidlere ve zâhidlere hal-hatır sorardı.²⁴⁰ Ebu Ukâl Galbûn ve arkadaşı Eyyûb b. Hârûn Safâkus Mahrası'nda murabıt olup ibadet ederlerdi.²⁴¹

Ribâtların içinde en öne çıkan Sûse Ribâtı'dır. Ribâtta yaşayan murâbit kadın ve erkekler geceleri namaz gündüzleri oruç tutarak geçirirler, savaş zamanı cihata koşarlar ve kalana zamanlarında ilim ve ibadetle meşgul olurlardı. Sûse şehrinde haram olan içki, oyun, eğlenceden hiçbiri yoktu.²⁴²

Güney sahilleri boyunca Kayrevan yakınlarına kadar ribâtlar inşa edilmiştir. Askerî karakol görevi gören ribâtlar Mağrib bölgesinin genel güvenliğini sağlamakla beraber denizden gelecek baskınlara karşı da alınmış bir önlemdir. Kayrevan şehri ribâtların komuta merkezidir Özellikle Bizans ve korsan hücumlarına karşı savunma ve tedbir için yapılan ribâtlarda askerlerin odaları olup burada yaşamışlardır. Sahil kontrol bölgelerinde kurulan ribâtlar arasındaki bağlantı geceleri havaya atılan ateşle gündüzleri havaya salınan duman işaretiyle sağlanmıştır. Öncelikli hedef korsanlar ve denizden gelen Bizans savaşçıları önlemek ve karaya ayak basmalarını engellemektir. İslâmiyet'in gaza ruhu ve cihat emri buralarda canlı şekilde yaşatılmıştır.²⁴³

İmâm Sahnûn Ramazan ayında Manastır Ribâtı'na kapanır ilim halkası kurar ve cihat için bekleyip ibadet ederdi.²⁴⁴ Oğlu Muhammed Ramazan ayında Kasru't-tûb'a kapanır ve nöbet bekleyip ibadet ederdi.²⁴⁵ Sürekli olarak ribâtlarda yaşayan âlimler de vardı. Yahya

---

²³⁸ el-Bekrî, s.36.

²³⁹ ez-Zehrânî, s.218.

²⁴⁰ el-Mâlikî, s.390.

²⁴¹ el-Mâlikî, s.416.

²⁴² el-Mâlikî, s.393.

²⁴³ ez-Zehrânî, s.219.

²⁴⁴ el-Mâlikî, s.294.

²⁴⁵ el-Mâlikî, s.348.

b. Ömer senin tamamını Sûse Ribâtı'nda Ramazan ayını da Manastır Ribâtı'nda fıkıh ile meşgul olarak geçirirdi.²⁴⁶

Ribâtlar gündelik hayatın odak noktasındadır. Çünkü bütün insanlar, âlimler, fakihler fikir adamları Allah yolunda cihat için burada hazır beklemişlerdir. Savaş olmadığı zamanlar ribâtlarda ilim meclisleri kurup, görüş alışverişinde bulunmuş, edebi münazaralar yapmışlardır. Arapça ve Arapça dışındaki dillerde ezberlenmiş şiirler tekrar okunur ve yeni şiirler ezberlenirdi.

Şiirlerin yanı sıra hadisleri de toplamışlar, fikhî konuları müzakere etmişlerdir. Karşılık beklemeden ecini Allah'tan umarak ilimle meşgul olmuşlar hem öğrenmiş hem öğretmişlerdir. Sayısı binlere ulaşan mektepler ribât duvarları köşesinde eğitim mekanları olmuştur. Bu ribâtlar Ağlebî ülkesinde kültür hayatına destek vermiştir. Böylelikle kitap nüshaları çoğaltılmış, Kur'an-ı Kerim herkesin ulaşabileceği bir kitap olmuştur. Kitap severlerin çoğunun kişisel kitaplara sahip olup kütüphaneler kurmasını sağlamıştır.²⁴⁷

Kitaplar ve ilmi çalışmalar için ribâtların içerisinde mahzenler inşa edilmiştir. Kitaplar burada muhafaza edilmiştir. Zâhidler ve sûfiler de burada çalışmış, bölge dışından ilim öğrenmek için gelen öğrenciler burada barınmıştır. Ribâtlarda ilmî çalışmalar yapmanın yanında kitap çoğaltma, karşılıklı metin okuma, hadis okuma ve ezberleme, Arapça şiir tahlilleri yapılmıştır.²⁴⁸

Kasırlar

Emirlerin ve devlet büyüklerinin yaptırdıkları ve yaşadıkları kasırları da önemli ilim ve kültür merkezleridir. Burada yapılan ilim meclislerinde fakihler, edipler, şairler ve fikir adamları hazır bulunur, ilmi ve dinî tartışmalar yapılırdı. Şairler emirlerin hediyelerine nail olabilmek için onları öven şiirler söylerdi.²⁴⁹

Tercüme Faaliyetleri

Çeviri ve nakil hareketi denilince ilk akla gelen şüphesiz Abbâsîler dönemi olmakla birlikte, Doğunun çalışmaları Mağrib'e de yansımıştı. Önce şunu belirtmek gerekir ki

---

²⁴⁶ el-Mâlikî, s.404.

²⁴⁷ el-Hicâzî, s.20.

²⁴⁸ el-Hicâzî, s.21.

²⁴⁹ el-Hicâzî, s.21.

tercüme faaliyetleri yolda olan bir kültür içindir. Salt tercüme ve nakiller, bilimsel çalışmaları tek başına ileri taşımaz. Ancak yola çıkan bir kültür için bu metinler bir anlam ifade eder ve katkı sunar. Bu noktadan düşünülürse Ağlebîler'in merkezinde varolan ilmi çalışmalar, tercümelemlerle daha da zenginleşmiş ve tercümelemler bu çalışmaların ileri taşınmasına yardım etmiştir.

Kaynaklarda Kayrevan'da yapılan tercümelemlerle ilgili çok fazla bilgiler yoktur. Ancak Kayrevan'daki duruma ve Ağlebîler'in Sicilya'yı ele geçirmesi iel Kayrevan-Sicilya arasındaki bağlantılar ve Beytülhikme'nin faaliyetleri göz önüne alındığında birtakım tercümelemlerin yapıldığı görülmektedir. Kayrevan ile Güney İtalya arasındaki siyasi düşmanlığa rağmen ticarî, kültürel ve bilimsel alışveriş devam etmiştir. Aynı şekilde Kayrevan ile Güney Fransa arasında da tercüme edilmiş resmi yazışmalar, diplomatik metinler ve sefâret evrâklarının tercümelemleri, karşılıklı alışverişin varlığını göstermektedir.²⁵⁰ En önemlisi de Beytülhikme'de başta tıp kitapları olmak üzere botanik, tarih ve diğer bilimlere ait Latince'den, Yunanca'dan ve diğer dillerden çevrilen kitaplardır.

Tarih kitapları 3 Ağlebî emirine atıfta bulunarak, (II. İbrahim, oğlu Abdullah ve torunu III. Ziyâdetullah) onların Latince konuştuklarını söylemektedir. İbn Debbağ II. İbrahim'in sakâliplerden bir hizmetçisiyle Latince münazara yaptığını rivayet eder.²⁵¹ Latince Ağlebîler'in Sicilya'yı fethiyle hâkim yabancı dil olmuştur. Dolayısıyla yeni tanıştıkları bu kültürün birikimlerini almak için Latinceye ilgi göstermeleri ve bu dildeki kitaplardan çeviriler yapmaları şaşırılacak bir durum değildir. Özellikle II. İbrahim zeki ve âlim bir şahsiyettir. Haşiyecileri Sicilyalı olmakla birlikte birçok Latince kitabı Arapça'ya tercüme ettirmiştir.²⁵²

Kayrevan Camii'nde bulunan kütüphanede hristiyan azizi Berunim er-Români tarafından Latineden, *Tarihi Ümeme'l-Kadîme* adıyla Arapça'ya tercüme edilmiş eski bir nüsha bulunmuştur. Kenar boşluklarında Latince kelimeler vardır. II. İbrahim'in Beytülhikme'yi Rakkâde'de kurmasıyla çeşitli bilim dallarında ve gündelik hayata dair yazılmış Latince ve Yunanca kitapları Arapça'ya çevirtmek için Sicilya'dan rahipler

---

²⁵⁰ el-Hicâzî, s.21.

²⁵¹ İbn Debbağ, c.2, s.218.

²⁵² el-Hicâzî, s.22.

getirtmiştir. Ebû Sehl Dûneş, Arap ve Berberî dilinin birbirine benzeyen yönlerini açıkladığı ve bu iki dili karşılaştırdığı bir kitap telif etmiştir. Şüphesiz bu tercüme kitaplar kültürel gelişimin büyümesini sağlamıştır.²⁵³ Bununla ilgili Beytülhikme bahsinde ayrıntılı bilgi verilmiştir.

Kütüphaneler

Çok sayıda te'lîf eserlerin ve ilmi çalışmaların yaygınlaşması sonucu Kayrevan'da kütüphaneler de çoğalmıştır. Emirler ve diğer bazı devlet ileri gelenleri kitap edinmeye ve kişisel kütüphane sahibi olmaya heves etmiştir. Mesela, Ahmed b. Ali b. Hamîd'in kütüphanesi bunlardan biridir. Babası Ağlebî vezirlerinden olan Ahmed b. Ali, kitap toplama tutkunudur. Öyle ki ölümünden sonra kütüphanesi 1200 dinara satılacaktır.²⁵⁴ Yine başka bir kitap tutkunu Abdullah b. Hâşim et-Ta'cîbî'nin (ö. 958) kütüphanesinin 7 Kantar (yaklaşık 367 kg) olduğu söylenmektedir. Yine doktorlardan İshak b. İmrân'ın öğrencilerinden Ahmed b. Cezzâr ölümünden sonra (ö. 980) ardında büyük bir kütüphane bırakmıştır.²⁵⁵

Aynı şekilde Ağlebî beldelerinde irili ufaklı, araştırmacıların ve öğrencilerin yönettiği yüzlerce halk kütüphanesi kurulmuştur. Bu kütüphanelerin bazıları herkese açıkken bazıları da sadece öğrencilere vakfedilmiştir. Ayrıca ribâtlarda, emirlerin saraylarında, kasırlarda, mescidlerde ve önde gelen devlet görevlilerinin konaklarında halka açık kütüphaneler vardır. Bunlardan en meşhuru ve önemlisi Beytülhikme'dir.

Abbâsîler döneminde Bağdat'ta kurulan Beytülhikme Ağlebîler devrinde Rakkâde'de II. İbrahim tarafından kurulmuştur. Abbâsîler'in Beytülhikme'si kadar gelişmemiş olsa da bir büyük bir kütüphane inşa etmişlerdir.²⁵⁶

Kitapların rolü

Kitaplar ilmin yayılması ve gelişmesi için en önemli vasıtadır. Bu dönemde ilme ve âlime verilen değer kadar kitaba da değer verilmiştir. Ağlebîler döneminde dinî alanda ve diğer bilim dallarında birçok kitap yazılmıştır. Ulema daha çok dinî kitaplar yazmış, devlet

---

²⁵³ el-Hicâzî, s.22.

²⁵⁴ el-Hicâzî, s.22.

²⁵⁵ el-Hicâzî, s.22.

²⁵⁶ el-Hicâzî, s.22.

himayesindeki âlimler de daha çok tıp, matematik, tarih gibi müspet ilimlere dair kitaplar yazmışlardır.

Dinî kitapların büyük çoğunluğu bölgede hâkim olan Mâlikîlik hakkındadır. Bölgede ilk yazılan Mâlikî fıkıh kitabı El-Esediye ile Sahnûn'a ait el-Müdevvene, Mâlikî'liğin kurucu kitaplarıdır. Sicilya kadısının Müdevvene'ye şerh olarak yazdığı *Süleymaniye* kitabı diğer önemli Mâlikî fıkıh kitabıdır. İfrîkîye'de ve Endülüs'te ilk tefsiri yazan Yahya b. Sellâm (ö. 815) Kayrevan âlimlerindedir. Hadis ilmine dair ve haram içecekler gibi çeşitli fikhî konularda birçok kitap yazmıştır.

Diğer kitap çalışmaları ise Ağlebî emirlerinin himayesiyle emirlerin destek verdiği kişiler eliyle yazılmıştır. Bunlar kitaplarını camilerde, ribâtlarda ve daha çok Beytülhikme ve emirlerin kasırlarında yazmışlardır. Sicilya adasında bugün hala ayakta olan Kasr el-Kebir ve Mektebetü Benî el-Hüseyn'de, o dönemden kalan kitapları içeren bir koleksiyon vardır. Kasr-ı Normandî'de de o döneme ait Arapça kitaplar bulunmaktadır.

Adada kâğıt üretiminin yapılması kâğıdın bollaşmasına ve kitap sayısının artmasına sebep olmuştur. Günümüzde bazı nüshaları Kayrevan Camii'nde bulunan Kur'ân sayfaları o dönemde Kur'ân'ın çoğaltıldığını göstermektedir. Kağıta yazılanlar varak olarak kalmamış, ciltlenip kitap yapılmıştır. Yazımda çiçekli Kûfî hat kullanılmış ve kitaplar tezyin ve tezhîb edilmiştir.²⁵⁷

Resim 4: Mavi Kur'ân-ı Kerîm²⁵⁸

²⁵⁷ el-Ka'âk, s.64.

²⁵⁸ <https://www.metmuseum.org/toah/works-of-art/2004.88/>

Bu dönemin İfrîkiye'si çok muazzam Kûfî yazısıyla bilinmekdeydi. Gerek kitabelerde gerek dinî mimaride ve kitaplarda bu yazı kullanılmıştı. Hicâz ve Kûfî hatları Mağrib hattının gelişiminde asıl kaynaktı. Irak Kûfî hattından önce Kayrevan Kûfî hattı doğmuş, gelişimini tamamlayıp İfrîkiye hattı olmuştu.²⁵⁹ Endülüs Kûfî hattı Şam Kûfî hattının tesirinde kalmıştı. Zira Şâm merkezli Emevî Devleti'nin tesiri ile Dımaşk âlimleri eliyle oraya taşınmıştı. Bundan da Endülüs Kûfî yazısı doğmuştu. Bu Kûfî hattı, köşeli Kûfî hattına göre yuvarlak, daha düz ve kolaydır. Nihayetinde, İfrîkiye hattı okulu, Endülüs hattı okulu ve Mağrib hattı okulu olmak üzere üç Kûfî hattı oluşmuştur.²⁶⁰

3.3. Naklî Bilimler

Ağlebîler, İslâm fetihlerinin başlamasından devletin kurulmasına kadar Kayrevan'da yaşayan âlimler, fakihler, edibler ve şairlerle büyük bir dinî mirasa sahip olmuş bir devlettir. Ağlebîler ülkenin âlim tabakasını yetiştirmek için gayret etmişlerdir. Bu çalışmalar dinî alanda olduğu gibi daha çok aklî ilimlerde olmuştur. Bunun sonucunda da naklî ve aklî ilimler gelişmiştir.²⁶¹

Fıkıh

Sahâbe ve Tâbiîn'den âlimler Kur'ân ve Sünnetten doğrudan hüküm çıkarmışlardır. Hicretten iki asır sonra ise fikhî görüşler fakihlerin içtihatlarıyla belirlenmiştir. O zamandan sonra her bir kişi belli bir mezhebe tâbi olmuştur. Mağrib'te yayılan mezheplerin ilkinin Hanefî mezhebi olduğu kabul edilmektedir. Daha sonra sırasıyla Mâlikî, Hanbelî ve Şâfiî mezhepleri yayılmıştır. Mağrib diyarları bu mezheplerden Mâlikî mezhebine rağbet etmişlerdir. Özellikle Mâlikî mezhebi Ağlebîler zamanında İmam Sahnûn eliyle yerleşmiş ve gelişmiştir. Ağlebî dönemi Mâlikî fakihleri hem kendileri hem yetiştirdikleri yüzlerce öğrenci bu mezhebin Mağrib'e Sicilya'ya ve Endülüs'e kadar yayılmasını sağlamışlardır.²⁶²

Mağrib fakihleri önce doğunun fakihlerine ve telif ettikleri kitaplara güvenmişler ve onları okuyarak eğitimlerine devam etmişlerdir. Sonra ise kendileri fikhî çalışmalar

²⁵⁹ el-Cebbûrî, s.120-130.

²⁶⁰ Enis Timuçin Tan, '*Latin Yazı Kompozisyonlarında Kufî Form Etkisi*', International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic Volume 8/12 Fall, p. 1269-1282, ANKARA- 2013, s. 1274

²⁶¹ el-Akkâk, s. 43.

²⁶² Alîlî, s.111.

yaparak doğudan bağımsız bir ilim havzası kurmuşlardır. Bu çalışmalar meyvesini vermiş ve Mağrib'te fıkıh müellifleri ve musannıfları yetiştirmiştir. Mezheplerin görüşleri ve fakihlerin rekabetçi çalışmaları, mezhep görüşlerinin zenginleşmesinde önemli rol oynamıştır.

Kayrevan farklı mezheplerin görüşleriyle dolu bir kültür merkezi haline gelmiştir. Kayrevan Camii'nde Sünnî, Mâlikî ve Hanefî ile birlikte İbâdî ve Mu'tezilî ders halkaları kurulmuştur. Zamanla İfrîkiye'de Mâlikî, Hanefî ve hatta Evzâî ve Şâfiî gibi Sünnî mezhepler çoğalmıştır. Ağlebî emirleri Kayrevan'da, İbâdîye gibi Sünnî olmayan mezheplere izin vermiştir. Ancak mâlikî fakihleri bu konuda katı olup emirlerin musâmasından çok da hoşnut olmadılar. Hanefiler ile İbâdîler arasında fikir münâzaralarının yapılmıştır. Din bilimlerinin özellikle fıkıhın bölgede geliştiğinin en önemli belirtisi İfrîkiye ve Mağrib bölgelerinin artık doğudan bağımsız kendi fakihlerini yetiştirmeleridir. Mağrib fakihleri fıkıh alanında özgün kitaplar telif ve tasnif etmişlerdir.

Entelektüel hareketin canlanmasına katkıda bulunan ve İfrîkiye'de bağımsız bir fıkıh anlayışını kuran ilk fakihler şunlardır:

Ebû Muhammed Abdullah b. Ferrûh el-Fârisî

İfrîkiye'nin ilim önderlerinden olup Endülüs'te doğmuştur (734). İmam Mâlikî'den, Ebû Hanîfe'den, Süfyân es-Sevrî'den, el-'Ameş'ten ders almıştır. Ayrıca Zekeriyâ b. Ebî Zâide, Hişâm b. Hassân, Abdümelik b. Ceric gibi âlim ve muhaddislerin derslerini de takip etmiştir. Malikî'nin ders halkasına katılmış olsa da Hanefî mezhebinin nazar ve istidlâlini tercih etmiş ve çoğu zaman Irak ehlinin görüşüyle fetva vermiştir. Hanefî mezhebinin bu bölgede tanınmasını sağlayan da odur. İlim tadrîsinden sonra Kayrevan'a yerleşmiş ve burada ders halkaları açmıştır. Bir müddet de kadılık yapmıştır. Ömrünün sonlarına doğru Mısır'a geçmiş, buradaki İfrîkiye'nin ilk Mâlikî fakihi Leys b. Sa'd'ın yerine geçmiştir.²⁶³

Ebû Muhammed Abdullah b. Ömer b. Gânim er-Ruaynî el Kayrevanî

Meşhur sûfî Bühlûl b. Râşid ile aynı gece doğmuştur (h.128). Ağlebîler döneminden Ravh b. Hâtem zamanında kadılık yapmıştır. Doğuya Irak ve Şam'a ilim yolculuğu

---

²⁶³ Rakîk el-Kayrevanî, s. 179.

gerçekleştirmiştir. İmam Yusuf'tan ders dinlemiştir. Babası Emevi ailesi nezdinde itibarı olan bir Arap'tır. Felç olup ölmüş ve namazını İbrahim b. Ağleb kıldırmıştır.²⁶⁴

Abdurrahman b. Ziyâd b. En'am el Me'âfirî

Abdullah b. Abbâs, Abdullah ibn Ömer ve Süfyân es-Sevrî'den hadis nakleden bir muhaddistir. Kayrevan kadılığı yapmıştır. Ancak İfrîkiye valisi Yezid b. Hâtem onu azletmiştir. Ölüm şüpheli olup sebebi iftarda vâlinin sofrasında yediği balık ve içtiği süttür.²⁶⁵

Bühlül b. Râşid Ömer el-Kayrevanî

İmâm, 746 yılında doğmuş, İmam Mâlik b. Enes, Süfyân es-Sevrî ve el-Leys b. Sa'd'dan fıkıh dersi almıştır. Aynı zamanda hadis ilminde güvenilir kişidir (sika). İmam Mâlik onun hüküm çıkarmaktaki ilmî dirayetini takdir etmiştir. Bühlül b. Râşid Kayrevan'da yaşamış ve dönemin valisi Muhammed b. Mukâtil el-Akkî tarafından zincire bağlanıp, kırbaç vurulmuştur. Darbelerin etkisiyle ağır yaralanmış, hapisteyken vefat etmiştir (799).²⁶⁶

Ebu'l-Hasen Ali b. Ziyâd el-Absî et-Tunûsî

Trablus'ta doğmuş ve Tunus'ta vefat etmiştir. Tunus'ta fıkıh çalışmaları onunla başlamıştır. Hicaz ve Irak'a ilim için yolculuk yapmıştır. Hanefi, Mâlikî ve Hanbelî mezheplerinin üçüne de hâkim olan bir fakihtir. Enes b. Malik'in talebesidir. Süfyân es-Sevrî'den de ders dinlemiştir. Fıkıhta İfrîkiye'nin imâmlarındandır. İmâm Sahnûn, Esed b. Furât, Bühlül b. Râşid gibi Mağrib fakihlerinin birçoğu onun elinde yetişmiştir. Mâlikî'nin Muvatta'sını ve es-Sevrî'nin el-Câmi'ini Mağrib'e ilk getiren odur. Fakihler bir konuda ihtilâfa düşerse ilk benimsedikleri görüş Ali b. Ziyâd'ın görüşleridir. Bu öğrenci silsilesi İfrîkiye ve Mağrib'te Mâlikî mezhebini yaymış ve günümüze kadar da ulaşmasını sağlamıştır.²⁶⁷

---

²⁶⁴ el-Mâlikî, s.215.

²⁶⁵ el-Mâlikî, s.216, Ebu'l-Arab, s.99.

²⁶⁶ Alîlî, s.113.

²⁶⁷ Alîlî, s.114.

Ebû Mahraz Muhammed b. Abdullah b. Kays

Kenânî Araplar'ından olup Mâlik b. Enes'ten ve Abdurraman b. En'âm ve Abdurrahman b. Ferrûh'tan fıkıh dinlemiştir. Fasîh bir dile sahiptir. Abdullah b. Gânim'den sonra Kayrevan kadısı olmuştur (806). İbrahim b. Ağleb kendisine kadılık görevini verdiği için ben buna uygun değilim diyerek kabul etmek istememiştir. Emir İbrahim bunu kabul etmeyip ona: *'Ağleb b. Sâlim (kendi babasını kastederek) olmasaydı ben olmazdım. Abdullah b. Gânim ve İbn Ferrûh (onun hocalarını kaastederek) olmasaydı sen de olmazdın, Her zamanın bir emiri ve bir kadısı vardır, bu dönemde de emir benim, sen de kadı olacaksın'* demiş ve onu ikna etmiştir. Ebû Mahraz hüküm çıkartmakta çok ince eleyip sık dokumuştur. Hanefî mezhebine göre hüküm vermiştir. I. Ziyâdetullah döneminde de kadılık görevi devam etmiştir. Bir dönem Esed b. Furât ile birlikte kadılık yapmıştır (819-828). Kayrevan'da vefat etmiştir (ö. 829).²⁶⁸

Esed b. Furât

Aslen Nişaburlu olan Esed b. Furât 759'da Harran'da doğmuştur. Eş'as'ın ordusunda asker olan babasıyla iki yaşındayken Mağrib'e gelmiştir. İlk eğitimine Tunus'ta Ali b. Ziyâd'tan fıkıh öğrenerek başlamış sonra Hicâz bölgesine gitmiştir (788). Medine'de İmam-ı Mâlik'ten ders almıştır.²⁶⁹ Nazar ve istidlâl kullanarak delil getirmeye dair ehl-i rey'in soruları gibi soru sormaya başlayınca Mâlikî onun sorularından sıkılmış, Irak'a gitmesini, rey ehlinin (Hanefiler) ilmîni öğrenmesini söylemiştir.²⁷⁰ O da Irak'a geçmiş ve İmâmı Azam'ın önde gelen öğrencilerinden Muhammed b. el-Hasen eş-Şeybânî ve İmâm Yusuf'un ders halkasına katılmıştır. İmâm Yusuf da ondan Muvatta'yı dinlemiştir. Eş-Şeybânî maddi ve manevi birçok konuda yardımda bulunmuştur.²⁷¹ Hanefî fıkından etkilendiği muhakkaktır. Ancak sonra İmam Malik'in büyüklüğünden etkilenip Malikî görüşe dönmüştür.

Kayrevan'a dönüşte uğradığı Mısır'da Malikî fıkının önemli isimlerinden olan Abdurrahman b. Kasım'dan ders almıştır. Bu birikimi yazdığı eseri *Esediyeye*'dir (797).

²⁶⁸ Alîlî, s.113.

²⁶⁹ Ebu'l-Arab, s.163.

²⁷⁰ el-Mâlikî, s.175, İbn Debbâğ, s.5.

²⁷¹ el-Mâlikî, s.176.

Kitabında yolculuğu sırasında dinlediği fikhî meseleler gibi birçok meseleyi ele almıştır.²⁷²

I. Ziyâdetullah döneminde Kayrevan kadısı olmuş, (819) Sicilya fethinde baş komutan olup Sûse'den gemilerle adayı fethetmiştir. Adadaki veba salgınında o da hastalanmış ve Sarakûsa'da vefat etmiştir. (828).²⁷³

Ebû Sa'id Sahnûn b. Sa'id b. Habîb et-Tenûhî

Aslen Arap olup (Şâm) Humus'ludur.²⁷⁴ 776'da Kayrevan'ın uzak bir köyü olan Sıklâb'ta doğmuştur ve yine burada vefat etmiştir (854). Abdüsselâm ismiyle meşhur olmuştur. Fikhî meselelerdeki keskin nazarına karşılık Sahnûn adı verilmiştir.²⁷⁵ Bühlûl b. Râşid, es-Sumâdihî, Ebû Hârice, Gânim, el-Yahsûbî, er-Ruaynî gibi Kayrevan'ın meşhur fakihlerinden ders almıştır. Tunus'ta Ali b. Ziyâd'ın ders halkasına katıldıktan sonra doğuya ilim yolculuğu için doğuya seyahat etmiştir (804). Önce Mısır'a geçmiş burada İmam-ı Mâlikî'nin öğrencileri Abdurrahman b. Haşim ve İbn Vehb'ten ders almıştır. Medine'de Ebî Mervân Abdülmelik b. Abdülazîz el-Mâceşûn, el-Kureyşî gibi meşhur birçok fakihten de ders dinlemiştir. Mekke'de Süfyân b. Uneyne'den, Dımaşk'ta Velid b. Müslim ve el-Himyerî'den ders almıştır.²⁷⁶

Yaptığı bu ilim yolculuğu Mâlikî fikhini öğrenmesini sağlamıştır. Öyle ki kendisi için Mâlikî âlimlerinin en fakihi²⁷⁷ denilecek kadar mezhebinin en önemli fakihlerinden biri olmuştur. Mezhep onun eliyle kurumsallaşmıştır.²⁷⁸ Çok sayıda hocadan ders almışsa da bilhassa Bühlûl b. Râşid, Ali b. Ziyad ve İbnü'l-Kâsım'ın büyük etkisinde kalmıştır.²⁷⁹ İlim yolculuğu sonrası Kayrevan'a dönmüştür (809). İmam Mâlik ile aynı zamanda yaşamışsa da ondan ders alamamıştır.

Devrin diğer âlimlerinden Esed b. Furât yazdığı kitapla şöhret bulduysa da Mâlikî fakihlerince eleştirilmiş, Sahnûn'un tenkitlerinden çekindiği için kitabının onun eline geçmemesine gayret göstermiştir. Ancak Sahnûn kitabın bir nüshasını elde etmiş, Esed'in

²⁷² el-Mâlikî, s.179, İbn Debbâğ, s.8.

²⁷³ Alîlî, s.114.

²⁷⁴ Ebu'l-Arab, s.184, el-Mâlikî, s.249.

²⁷⁵ Ayrıntılı bilgi için bakınız, Ebû Ceyb Sa'dî, **Sahnûn Mişkâtî Nûr ve İlm ve Hakk**, Tunus: Dâru'l-Fikr, 1986.

²⁷⁶ Alîlî, s.114.

²⁷⁷ Sa'd Zağlûl, s. 87.

²⁷⁸ Sa'd Zağlûl, s. 87.

²⁷⁹ Ebu'l-Arab, s.185; el-Mâlikî, s.250.

kitabı birlikte oluşturduğu ve aynı zamanda hocası olan İbnü'l-Kâsım'a bu nüshayı götürüp tenkit etmesini istemiştir. Esediye'de hem hocasını hem kendisini hocasını tatmin etmeyen çok fazla görüş vardır. İbnü'l-Kâsım Esediye'yi tenkit edip Esed'e tenkitlerini bir mektupla bildirmiş ancak Esed bu tenkitleri dikkate almamıştır.

Sahnûn Esediye'ye yapılan tenkitleri, hocalarının derslerinde tuttuğu notları ve soru-cevap şeklinde meseleleri içeren hacimli bir eser yazmıştır. Bu kitap 4 büyük fakihin hüküm ve görüşlerini içermektedir. Bunlar Abdurrahman b. Kasım (Mısır), Ali b. Ziyâd (Tunus), Esed b. Furât (Kayrevan) ve İmâm Sahnûn (Kayrevan)'dur. *Müdevvenetü'l-Kübrâ* isimli bu eser Esed'in eserini gölgede bırakmış ve Mâlikî fıkhnın kurucu eserlerinden biri olmuştur.²⁸⁰

Sahnûn'un ilm ve dirayeti ile fıkıhta seçkin bir yeri vardır. Şeriatı uygulamada ve ifade etmede hiçbir eleştiriden korkmaksızın doğruyu olduğu gibi savunan bir âlimdir. Bühlûl b. Râşid, Sahnûn için: *Sahnûn b. Said Allah'tan sadece ilim isteyen biridir,*²⁸¹ diye bahsetmiştir.

Emir I. Muhammed Kayrevan kadılığına kimin geçeceğine dair fakihlerle meşveret etmiş ve kadılığı Sahnûn'a vermeyi istemiştir. Ancak Sahnûn, dönemin meşhur fakihlerinden Hanefî fakihi Süleyman b. İmrân'a vermesini işaret etmişse de İmrân bunu reddetmiş, Sahnûn'u öven sözler söyleyerek kadılığa onun layık olduğunu söylemiştir. Onun Sahnûn hakkında: *Hacca gittiğimde gördüm ki herkes Sahnûn'dan bahsediyordu, Mısır fakihleri yine onun fıkıhtaki dirâyetini konuşuyordu,*²⁸² diyerek kadı olarak görmek istediği kişinin Sahnûn olduğunu işaret etmiştir. Böylelikle kadılık Sahnûn'a tevcih edilmiştir.

Sahnûn buna rağmen 2 yıl boyunca kadılığı reddetmiştir. Bunun nedeni ilim ehli bir kişi olarak bu makama ihtiyatlı yaklaşması ve isteksiz görünmesidir. Kadılığı kabul etmiş ancak emire şartlar sunmuştur. Verdiği hükümlerde hür olmayı, yakınındakilerin ve ailesinin dokunulmazlığını istemiştir. Kadı olduğu gün kızının evine gittiği, kızına '*Kızım bugün babanı bıçaksız kestiler*' dediği rivâyet edilir.²⁸³ Kadılığı kabulü isteksiz olsa da kadı olmasını sadece Emir değil bütün fakihler istemiştir.

---

²⁸⁰ el-Alîfî, s.116.

²⁸¹ İbn Debbâğ, s.80.

²⁸² İbn Debbâğ, s.86.

²⁸³ el-Mâlikî, s.273.

Sahnûn kadılığını şer'î ahkâma tam riâyet ederek yerine getirmiştir. Görevi süresince Mâlikî fikhının ahkâmını uygulamıştır. Hisbe teşkilatını yine Kayrevan'da kadı olarak o uygulamıştır. Kadılık ve hisbe ayrı görevlerken o bunları zatında birleştirmiştir. Kayrevan'da Mu'tezile, Cehmiye, İbâdîye, Suffîye gibi mezhepler kendisinden önce rahatça ders halkası yaparken o bu ders halkalarını Ehlisünnet'e aykırı olduğu gerekçesiyle yasaklamıştır.²⁸⁴

Mâlikî mezhebi Mağrib bölgelerine Sahnûn tarafından yayılmıştır.²⁸⁵ Hanefî mezhebini de Mağrib'e tanıtan yine odur.²⁸⁶ Doğu'dan Endüslüs'e kadar birçok ülkeden öğrenciler gelip ondan ders almıştır. Onların vesilesiyle gittikleri yerlerde Mâlikî fikhı yayılmıştır.²⁸⁷ Sahnûn'un Müdevvene'den başka, muhtasar menâsik, *Kitâbu Zühd*, *Âdâbu'l-Muallimîn* adlı eserleri vardır. 200 cüze ulaşan eserlerinin çoğu günümüze ulaşmamıştır.

Sahnûn kişilik olarak tam bir Hz. Peygamber aşığıdır. Bu nedenle o oğlunun adını Muhammed, kızının adını Hatice koymuştur. Hayatının her anını Hz. Rasûlullâh'ı örnek alarak yaşama gayreti içerisinde zühd ve takva çizgisinde bir hayat sürmüştür.²⁸⁸ Evi şehir merkezinde olmayıp Kayrevan'a 100 km uzaklıktaki doğduğu köydedir. Hayatının çoğu burada geçmiştir. Sahilde kendi gayretleriyle yapılan Ziyad Kasrı Ribâtı'nda Ramazan ayını geçirmiş ve burada sufilerle nöbet tutmuştur. Kadılığa başlayana kadar bu köyde yaşamış, kadılığı süresince de devletten asla maaş almamıştır.²⁸⁹ Okuttuğu dersler için hiçbir ücret talep etmemiş, geçimini zeytin ziraatı yaparak sağlamıştır.

Emir I. Ziyâdetullah devrinde Mu'tezile mezhebi benimsenince, Esed'in Mutezile mezhebine mensup damadı Kayrevan kadısı Ebi'l-Cevâd'ın uygulamaları onu rahatsız etmiş ve bundan dolayı mihneye maruz kalmıştır. Vezirin araya girmesiyle ceza almaktan kurtulmuştur. Emir I. Muhammed döneminde de Sahnûn yine mihneye maruz kalmıştır.

Yaşadığı sürece dört Ağlebî emiri görmüş ancak hiçbirisiyle ünsiyet kurmamıştır. Emirlerden ya da devlet büyüklerinden gelen hediyeleri ve 'itâları da kabul etmemiştir. Yine onların görüşleri doğrultusunda fetva vermemiş, siyasetten her şekilde uzak

---

²⁸⁴ Sa'd Zağlûl, s.93.

²⁸⁵ İbn Hallikân, s.181.

²⁸⁶ el-Mâlikî, s.165.

²⁸⁷ Sa'd Zağlûl, s.87.

²⁸⁸ Ebu'l-Arab, s.183.

²⁸⁹ el-Mâlikî, s.30.

durmuştur. Mesela, Emir I. Muhammed'in Hâricilerin katline dair istediği fetvâyı reddetmiştir.²⁹⁰ Emirlerin ve beylerinin yaptıkları hukuksuzlukların üstüne gittiğinden Emir I. Muhammed'i zor durumda bırakmasına rağmen emir onu azletmeyi göze alamamıştır.

Kadılığî süresince imamları, müezzinleri, Sicilya da dahil şehir kadılarını hep kendi öğrencilerinden atamış ve bölge onların eliyle Malikî mezhebine bağlı hale gelmiştir.²⁹¹

Sahnûn Aralık 854'de Kayrevan'da vefat etmiştir. Cenaze namazını Emir Muhammed b. Ağleb kıldırıştır. Cenazesinde Kayrevan ve civar bölgelerden gelen binlerce kişi hazır bulunmuştur. Endülüs'te gıyabında cenaze namazı kılınmıştır.²⁹²

İbn Sahnûn Ebû Abdullah Muhammed b. Sahnûn et-Tenuhi

817'de Kayrevan'da doğmuştur. Babası Sahnûn'dan ilim ve fıkıh öğrenmiştir.²⁹³ Babasının haricinde Abdülaziz b. Yahya el-Medinî, Musa b. Muâviye gibi âlimlerden dersler almıştır.²⁹⁴ O da devrinin diğer âlimleri gibi ilim öğrenmek maksadıyla Doğuya yolculuk yapmıştır (848). Birçok kitap telif etmiştir. *El-Müsned*, hadise, *el-Câmi*' fıkıha; *Âdâbü'l-Mu'allimîn* ve *Âdâbü'l-Mütenâzirîn*, *el-Huccetü ale'l-Kaderiye*²⁹⁵ yazdığı diğer kitaplarıdır. 870'de Kayrevan'da vefat eden İbn Sahnûn Mu'tezile'nin fikirlerine karşı çıkmış ve onlarla mücâdele etmiştir. Onun İbn Abdûs ve bazı Hanefî fakih ve kadılarıyla özellikle kelâmî konularda fikir anlaşmazlığına düştüğü bilinmektedir.²⁹⁶ Sebebi de Emir Muhammed'in iman konusunda kendisine sorduğu sorulara kısa kısa cevap vermesidir. Cevap olarak '*ene muminün 'indallah*'²⁹⁷ demiştir. Bu sözünü onu Mürchie'den olmakla itham etmiştir.

Ebû Muhammed Abdullah b. Ebi Hassan el-Yahsâ

Dönemin önemli âlimlerinden olup Mâlik b. Enes ve Abdurrahman b. Ziyâd b. En'am'dan ders almıştır. Sahnûn bazı konularda ona danışmıştır.²⁹⁸ Münazara ve tartışmalarda

²⁹⁰ el-Mâlikî, s.280.

²⁹¹ Sa'd Zağlûl, s.97.

²⁹² el-Mâlikî, s.288.

²⁹³ İbn İzârî s.114.

²⁹⁴ Alîlî, s.116.

²⁹⁵ el-Mâlikî, s.345,346.

²⁹⁶ el-Hamâdî, s.97.

²⁹⁷ Sa'd Zağlûl s.109.

²⁹⁸ Alîlî, s.117.

aranan kişisi olarak zikredilir. Emir 1. Ziyâdetullah'ın huzurundaki nebiz meclisinde nebiz konusunda yapılan tartışmalarda zekice verdiği cevaplarla meşhurdur. 87 yaşında vefat etmiştir (841).²⁹⁹

Muhammed b. İbrahim b. Abdûs

817'de Kayrevan'da doğmuş 874'de de vefat etmiştir. Verâ' ve zühd sahibi bir kimse olarak tanınmıştır. Evinden dışarıya sadece Cuma namazı için çıktığı, kalan vakitlerini evine kapanıp ilimle meşgul olarak geçirdiği rivâyet edilir. İbnü't-Tebbân'ın rivâyetine göre, on dört yıl boyunca yatsı namazının abdestiyle sabah namazını kılmıştır. Gece teheccüd kılmış, Kur'ân tilavet etmiş ve ilimle meşgul olmuştur.³⁰⁰

Mâlikî fikhına dair *el-Mecmû'atü fi fikhî Mâlik ve Ashâbihî* adını taşıyan kitabı yazmıştır. Muhammed Sahnûn ile aralarında imân meselesi hakkında görüş ayrılığı olduğu bilinmektedir. Tâkipçileri *Sahnûniyyin* ve *Abdusiyyîn* adıyla iki gruba ayrılmıştır.³⁰¹

Ebul Abbâs Abdullah b. Ahmed b. Tâlib et-Temîmî

Ağlebî fakihlerinden olup Sahnûn'un öğrencilerindendir. Mısır'a ilim öğrenmeye gitmiş, dönüşte Kayrevan'da 871-880 yılları arasında kadılık yapmıştır. *Er-Reddû 'alâ min Hilâfi Mâlikî* adını taşıyan bir eseri vardır. Muhalifleriyle yaptığı tartışmalardaki aşırı hırslıyan tanınmıştır. Emir onu hapsedmiş ve hapiste ölmüştür. Zehirlendiği rivayet edilir. (888).³⁰²

Ebü Zekeriya Yahya b. Ömer b. Yusuf b. Âmir el-Kinânî el-Endülüsi el-Kayrevanî

Kurtuba'da doğmuş (828) Kayrevan'a yerleşmiştir. Müellif topluluğunun öne çıkan isimlerinden biridir. Pek çok kitap telif etmiştir. *Es-Sırât, el-Mizân, en-Nazaru ilallâh*,³⁰³ gibi ahiret konularını içeren kelâmî kitapları bunlardan bazılarıdır. İmam-ı Şafî'ye reddiye yazmıştır. Emir kendisini Kayrevan kadısı tayin etmek istemiş ancak o bunu kabul etmemiştir. Emir de İsa b. Miskin'i kadı tayin etmiştir. 906 yılında Sûse şehrinde 76 yaşında vefat etmiştir (906).³⁰⁴

²⁹⁹ el-Mâlikî, s.284.

³⁰⁰ Alîlî, s.117.

³⁰¹ el-Mâlikî, s.362.

³⁰² Alîlî, s.117.

³⁰³ İbn Debbağ, s.243.

³⁰⁴ İbn Debbağ, s.67, 244.

İbnü'l-Haddâd Ebû Osman Said b. Muhammed el-Gassânî (834-914)

Sahnûn'dan ders dinlese de birçok konuda ona ve etrafındaki ekibe muhâlif bir tavır sergilemiştir. Bu onun Şâfiî olmasıyla ilişkili bir durumdur.³⁰⁵ Cedel ilmine, münâzara ve delil getirme kuvvetine sahip olmasıyla meşhurdur. Mihneden dolayından o da etkilenmiştir. Ubeydîler Kayrevan'a hâkim olunca Kur'ân-ı Kerîm'in mahlûk olduğunu savundukları için Ehlisünnet'e zulmetmişlerdir. Mihneyi reddettiği için zulme uğramıştır.³⁰⁶

Ebû Ca'fer Ahmed b. Ahmed. b. Ziyâd el-Fârisî (848-931)

İbn Abbâs ve İbn Sellâm'ın dostlarından olup şâir ve fakihtir. Ebu'l-Arab'ın dediğine göre Kur'ân hükümlerini içeren 10 cüzü ve namaz vakitlerine dair yazdığı kitapları vardır.³⁰⁷

Buraya kadar ismini zikrettiğimiz bu Mâlikî fakihleri Kayrevan'da siyasi bir güç oluşturmuşlar ve Ağlebî emirlerini mâli konularda, özellikle de vergiler konusunda eleştirmişlerdir. Emirler Hanefî mezhebine mensup olmaları sebebiyle doğal olarak birçok Hanefî fakihini kadı olarak tayin etmişlerdir. Yine halkın çoğunluğunun mensup olduğu Mâlikî mezhebinden kadılar da tayin etmişlerdir. Bazen Kayrevan'a çift kadı tayin ettikleri olmuştur. İmam Sahnûn Kayrevan kadısı olana kadar kadılar genellikle Hanefî mezhebindendir. Sahnûn kadı olunca kadıları kendi öğrencilerinden tayin etmiş, sadece Hanefî fakihî Süleyman b. İmrân'ı teberrüken, önemli bir şehir olan Bâce'ye kadı tayin etmiştir. Emirlerden bazıları Mâlikî kadılarla çok iyi ilişkiler kurmuşlardır. Bazıları da Mu'tezile'nin Halku'l- Kur'ân sözünü kabul ettikleri için Mâlikî kadılarınca protesto edilmiştir. Emirler de buna karşılık Mâlikî kadılarına karşı olumsuz tavır takınmışlardır.

Ebu'r-Rebî' Süleyman b. İmrân

Hanefî fakihlerinin önde gelen isimlerinden Ebu'r-Rebî' Süleyman 799'de Kayrevan'da doğdu.³⁰⁸ Hüküm vermekteki görüş eksikliği ve yetersizliği tanınır. Onun; *'iki düşman*

---

³⁰⁵ İbn Debbâğ, s.295.

³⁰⁶ Ebu'l-Arab, s.202.

³⁰⁷ Alifî, s.119.

³⁰⁸ İbn Debbâğ, s.84.

taraf arasında delilleri olmaksızın, hüküm vermek istesem veririm. Allah o iki taraf arasında bekler, ben hangisinin haklı olduğunu bilirim’ dediği rivayet edilir.³⁰⁹

Bu bilgi pek doğru görünmemektedir. Sahnûn onun hakkında ‘*Onun üzerine yürüsem, ben biliyorumki o yine de mezhebiyle hükmeder*’³¹⁰ demiştir. Bundan da anlaşılacağı üzere Sahnûn’un değer verdiği biridir. Onun Bâce kadılığına atanmasında Sahnûn’un etkisi olmuştur. Kadı Hanefî mezhebinden olduğu için halkın memnuniyetsizliğine sebep olmuş gibi görünmektedir. Diğer taraftan o Hanefî yani ehl-i rey olduğundan görüş beyan etmekte Mâlikîler kadar sert değildir. Bu da onun eleştiriye uğrama sebeplerinden olsa gerekir.³¹¹

Ebu’l-Abbâs b. Abdûn

Emir II. İbrahim’in Kayrevan’a kadı tayin ettiği Ebu’l-Abbâs b. Abdûn Hanefî mezhebine mensuptur. Mutaassıp derecede mezhebine düşkün olduğundan İbn Mu’atteb’le yaptığı gibi Mâlikî fakihleriyle düşmanlık derecesinde çatışma içerisine girmiştir.³¹²

Hadis, Tefsir ve Kıraât İlmî

Hadis ilmi zaman zaman fıkıh ilminin bir parçası gibi kabul edilse de tek başına da ilim dalı kabul edilmektedir. Bu iki ilim birbirinin mütemmimidir. Kur’ân’dan sonra fıkıhın en önemli kaynağı hadistir. İfrîkiye’de birçok fakih tarafından VIII. asrın ortalarından itibaren hadis çalışmaları başlamıştır. Fakihler doğuya yaptıkları yolculuklarla büyük hadis âlimlerinden hadis rivâyet etmişlerir. Ağlebîler döneminde hadis ilminin gelişmesi için oldukça uygun bir zemin bulunmaktaydı. Hadis ilmiye uğraşan âlimler aynı zamanda fakih olma özelliğine de sahipti. Bazı büyük hadis âlimleri şunlardır:

Ali b. Ziyâd:

Fıkıh kitabı olmasının yanında bir hadis kitabı da olan Muvatta’yı İfrîkiye’ye getiren ilk kişidir. Söz konusu eser Tâbiîn fetvalarını, ashâb sözleri ile mezc edip Hicâz (Medine) ehlinin sözleri toplanarak yazılmıştı. Ali b. Ziyâd ilk hadis musannıflarındandı. Tarih

³⁰⁹ el-Mâlikî, s.182.

³¹⁰ İbn Debbâğ, s.152.

³¹¹ Ebu’l-Arab, s.161, 162.

³¹² Alîlî, s.119.

(Siyer) ilminin yanı sıra fıkıhla da meşgul olmuş ayrıca sahih hadisleri de toplamıştır. Abdullah b. Ömer ve Abdullah b. Abbâs'tan güvenilir hadisleri almıştır.³¹³

el-Kâdî b. Ferrûh: Mağrib'in ilk fakih ve muhaddislerindendir.³¹⁴ Rakîk el-Kayrevanî aktardı: *Birgün onun yanındaydım. Evinin üstünden başıma tuğla düştü ve kanattı. Bana, seç! İster kan bedeli ister üç yüz hadis, dedi. Ben de üç yüz hadis, dedim. Bana üç yüz hadis öğretti.*³¹⁵

Abdurrahman b. Ziyâd b. En'âm

İfrîkiye'nin büyük hadis âlimlerindendir. Kendisi doğuya yaptığı ilim yolculuğunda Ebû Hanîfe, Süfyân es-Sevrî ve Mâlik b. Enes ile görüşmüştü. Adı geçen bu fıkıh imâmlarından hadis rivâyet etmiş ve sika muhaddislerden olmuştu.³¹⁶

Kayrevan ve Ağlebî şehirlerinde çok sayıda muhaddis fakihler yaşıyordu. Ebû Hârice Anbese b. Hârice el-Gâfikî (ö 835) hadis konusundailim sahibi, güvenilen sika imâmıydı. Ebû Cafer b. Musa b. Muâviye es-Samâdihî, âlim, güvenilir, sika muhaddis ve fıkıh imâmıydı. Sahnûn'un oğlu Muhammed b. Sahnûn hadis ilmiyle meşgul olmuş *el-Müsned fi'l-Hadis* adlı kitabı telif etmişti.³¹⁷

İlk İslâm fetihlerinden itibaren Abdullah b. Zübeyr gibi fetih için bölgeye gelmiş sahâbe ve İslâm bilimlerini öğretmek için gelmiş tâbiîn'den birçokları Kur'ân tefsiri ve kıraati dersleri yapmışlardır.³¹⁸ Ağlebîler döneminde bölgede tefsir çalışan alimler şunlardır:

Yahya b. Sellâm (742-815)

Kûfe'de doğan Yahya b. Sellâm, doğuda meşhur âlimlerden Kur'ân ve hadis dersleri alarak döneminin önemli İslâm şehirlerine ziyaretlerde bulundu. Ticaret için batıya yolculuk yaptı ve Kayrevan'a geldiğinde gördüğü teveccühle Kayrevan Camii'nde Kur'ân tefsiri derslerine başladı. Burada yazdığı Kur'ân tefsiri İfrîkiye'de ve Endülüs'te yazılmış ilk Kur'ân tefsiridir.³¹⁹

³¹³ Alîlî, s.120.

³¹⁴ Alîlî, s.121.

³¹⁵ Rakîk el-Kayrevanî, s.179.

³¹⁶ Ebu'l-Arab, s.107.

³¹⁷ Sa'd Zağlûl, s.108.

³¹⁸ er-Rûmî, s.8, 9.

³¹⁹ Ebu'l-Arab, s.35.

Muhammed b. Sahnûn'un Kur'ân tefsiri,³²⁰ el-Kattân Ebi'l-Esved Musa b. Abdurrahman b. Habîb'in (847-919) 12 cüzlük Kur'ân tefsiri³²¹ ve Ahmed b. Ahmed b. Ziyâd el-Fârisî'nin (848-931) 10 cüzlük Kur'ân tefsiri vardır.³²²

İbn Hîrûn (ö. 914)

İfrîkiye'ye Nâfi' kıraatini getirmiştir. İfrîkiye halkı o zamana kadar Hamza kıraatiyle Kur'ân okumaktaydı. Nâfi' kıraati çok az kişi tarafından bilinmekte olup sadece üst tabakadan bazıları okunmaktaydı. İbn Hîrûn Nâfi' kıraatini insanlara tanıtmış ve bu okuyuş İfrîkiye'de yaygınlaşmıştı. Abdullah b. Tâlib Kayrevan'da kadılık yaparken (881) Kayrevan Camii'nde insanların sadece Nâfi' kıraati okuduklarını söylemiştir.³²³

İbn Hîrûn aslen Kayrevanlı'dır. Babası Muhammed Ahdâri Endülüs'tendir. Muhammed b. Muhammed b. Hîrûn el-Ma'âfirî el-Endülüsî künyesi Ebû Cafer el-Makri'dir. Kayrevan fakihlerindedir. Irak'a ilim yolculuğu yapmıştır. Bağdat'ta Muhammed b. Nasr mevlâsı Yahya b. Mu'in'den ve Ali İbn Medinî'den ders dinlemiştir. Bağdat'tan Mısır'a geçmiştir. Ali Muhammed Ahtâkî, Ebî Bekir Ahmed b. Yusuf el-Makarri, Ubeyd b. Racâ', Ebi'l-Hasen İsmâil b. Ebi Ya'kûb Ezrak el-Meznî'den ders dinlemiştir. Mısır'dan sonra Kayrevan'a dönüp ticarete başlamıştır. Evi Kayrevan'da Ziyâdiye denilen mahallededir. Kendine nispet edilen bir cami yaptırmıştır. İsa b. Miskin gibi Kayrevan âlimlerinden Kur'ân dinlemiş kırâat dersi almıştır.

Kayrevan'da ikâmet ettikten bir müddet sonra memleketi Endülüs'e yolculuk yapmıştır. Orada da ders halkalarına katılmış tekrar Kayrevan'a dönmüştür. Ölene kadar Kayrevan'da yaşamıştır.³²⁴ Kıraat alanında kitap telif etmiştir. Günümüze ulaşmayan bu kitapları, *el-İbtidâ' ve't-Tamâm fi'l-Kirâât*, *el-Elifât ve'l-Lâmât fi Resmi'l-Mushaf*, *Kitâbun fi'l-Edâ*, *Nesebü's-Şî'a* ve *Ahbâruhüm*'dür.³²⁵

---

³²⁰ er-Rûmî, s.16.

³²¹ İbn İzârî, s.181.

³²² Kâdi İyâz, s.85.

³²³ el-Mâlikî, s. 87.

³²⁴ Mahfûz, Muhammed, *Terâcimi Müellifin et-Tunûsiyyin*, Beyrut: Darul Garbi'l-İslâmi, 1994, c. 2 s. 264

³²⁵ Mahfuz, s.266.

Kelâm İlmi

Kelâm ilmi ile devrin bütün Müslüman âlimleri ve fakihleri uzun süre meşgul olmuşlardı. Halku'l-Kur'ân meselesi o dönemin en önemli kelâm konusuydu.³²⁶ Kur'ân'ın mahlûk olduğunu savunan Mu'tezilîler'in bu fikri Bağdat'tan diğer İslâm beldelerine de aktarılmıştı. Bu beldelerden biri de Ağlebîler dönemi İfrîkiyesiydi. Abbâsî halifesi Me'mûn tarafından Mu'tezile mezhebi görüşleri benimsenmiş, resmileşmiş ve o mezhebin hâmisî ve yardımcısı olmuştu (813-833). Ağlebî emirleri de Abbâsî halifelerini her konuda taklit ettikleri gibi bu konuda da taklit edip Mu'tezile'ye meyletmışlerdi.³²⁷ Özellikle Ağlebî emiri I. Ziyâdetullah (817-838) zamanında Mu'tezile kendisine İfrîkiye'de yer ve hâmi bulmuştu.³²⁸

Bu minvâlde, Kur'ân'ın Allah'ın vahyi ve ezeli kelâmı olduğunu söyleyen Ehlisünnet imâmları ile Kur'ân'ın mahlûk olduğunu söyleyen Mu'tezile arasında fikri çatışma ve içtihatların yoğunlaşmasına neden olmuştu. Bundan dolayı İfrîkiye şehirlerinde, özellikle Kayrevan'da iki fırka arasındaki mücâdele garipsenecek bir durum değildir. Mâlikî mezhebi özellikle Mu'tezile ile mücâdele etmiştir. İmam Sahnûn Ağlebî emiri I. Muhammed zamanında Halku'l-Kur'ân karşısında yaptığı mücâdelerden dolayı mihneye uğramıştır. Bu dönemde Kayrevan kadısı Esed'in kızı Esmâ'nın eşi Abdullah b. Ebi'l-Cevâd Mihne konusunda çok önemli bir rol oynamıştı. O Mu'tezile mezhebine tâbi olup Halku'l-Kur'ân konusundaki taassubuyla tanınıyordu. Öyle ki Sahnûn'nun Kur'ân'ın mahlûk olduğu fikrini kabul etmemesi sebebiyle öldürülmesini talep etmeye kadar gitmişti. Ağlebî emiri Halku'l-Kur'ân konusunda Sahnûn'a ne düşündüğünü sormuş, o mahlûk olduğunu reddederek Kur'ân'ın Allah'ın ezeli kelâmı olduğunu ve mahlûk olamayacağını söylemiştir. Kadı Ebi'l-Cevâd ise Sahnûn'un küfre düştüğünü ve boğazının kesilip kanının akıtılması gerektiğini söylemiştir. Sahnûn'un oğlu da babası gibi Mu'tezilî düşünceyle mücâdele etmiştir. Kayrevan'a bir Mu'tezilî şeyh geldiğinde onunla münâzara ederek getirdiği delîllerle onu susturduğu rivayet edilir.³²⁹

Halku'l-kur'ân fikrini ve Mu'tezile'nin düşüncelerini benimseyip savunmak fikri Ağlebî emirlerinin desteğine rağmen İfrîkiye'de pek karşılık bulmamıştır. Emir Halku'l-Kur'ân

---

³²⁶ el-Hamâdî, s.61.

³²⁷ el-Hamâdî, s.69.

³²⁸ Alîlî, s.128.

³²⁹ Alîlî, s.129.

konusunda kayıtlar yazdırarak bu fikri dinî çevrelerce diri tutmaya çalışsa da başarılı olamamıştır. Minberlerde okunmasını emretmişse de emirin bu hareketi Sünnî âlimlerin gazâbını tahrik etmekten öte işe yaramamıştır. Mu'tezile'nin bu fikrine ve diğer görüşlerine birkaç Mu'tezilî âlim ve fakihler ile iki Ağlebî emiri hariç İfrîkiye halkından hemen hiç kimse destek vermemiştir.³³⁰

Kur'ân'ın yaratılma meselesi diyalektik bir kalıp içinde yükselmiştir. Mu'tezile bunun delillendirmesini cedel ile yapmıştır. Mu'tezile'nin kelâm görüşleri karşı görüşte olan Ehlisünnet'in çalışmalarının atmasına ve Sünnî kelâm geleneğinin gelişmesi ile sonuçlanmıştır.

Mu'tezile mezhebinin akli merkeze alan metodu, zamanla bu mezhebin temel hususiyeti haline gelmiştir. Bu fikrin gelişmesinde Yunan felsefesinin etkili olduğu anlaşılmaktadır. Mâlikîler ise delil getirmede akla değil nakle önem verdiklerinden Mu'tezile'nin bu delillerini kerih görmüşlerdir. Sahnûn Kayrevan kadısı olunca Kayrevan Camii'ndeki Mu'tezile İbâdîye ve Sufriye mezheplerinin ders halkalarını yasaklamıştır.

Ağlebîler Devleti'nde emirler huzurunda kelâm konusunda yapılan tartışmalar meşhurdur. İbâdîye'den olan el-Anberî Tâhert şehrinde Mu'tezile ve İbâdîler arasında olan bitene itibarla çoğu zaman Mu'tezile'den yana olup bu görüş farklılıklarıyla baş edebilmiştir. Emir 1. Ziyâdetullah'ın huzurunda bu Halku'l Kur'ân tartışmalarında hazır bulunmuştur. Ayrıca İbâdîler'den olan mütekellimlerden Kayrevan'da yaşayan Sa'îd el-Hudâî, ilmi kelâm konusundaki tartışmalarıyla tanınan bir diğer alimdir.

Bu dönemde Ağlebî topraklarında Şii düşünce henüz gelişmemiş ve taraftar bulamamıştır. Ayrıca Hâricîler de Hâricî kelâmını geliştirememişler sadece gruplar halince takipçiler olarak varlık göstermişlerdir.

3.4. Dil ve Edebiyat

Ağlebîler'in altın çağı Abbâsîler'in altın çağı ile aynı döneme rastlar. Ağlebîler doğudaki gelişmeleri sürekli takip etmişler ve Abbâsîler'i her konuda olduğu gibi kültürel ve bilimsel konulardaki çalışmalarında da takip etmişlerdir. Bunun doğal bir sonucu olarak

---

³³⁰ el-Hamâdî, s.70.

Ağlebîler dönemi İfrîkiye'nin din dışındaki ilimlerde de gelişmesini sağlamıştır.³³¹ Bağdat'ta kurulan Beytülhikme'nin bir küçük modelini Kayrevan'a kurmuşlar ve aklî ilimlerin çalışılmasında maddi manevi tüm imkanlarını seferber etmişlerdir.³³²

Edebiyat

Arap dilinin Berberîler arasında gelişmesi neticesinde Arap Berberî sürtüşmelerinin ortaya çıkışı edebiyatın şekillenmesinde yavaş yavaş etkili olmuştur. Şiir, edebiyat diğer ilimlere nazaran çok daha rağbet görmüştür. Ağlebî Devleti zamanında büyük bir edebî gelişme yaşanmıştır. Bunun ana sebeplerinden biri Ağlebî emirlerinin edebiyata, şiire ve şaire çok fazla önem vermeleridir. Ağlebî emirlerinin evi büyük babaları Ağleb b. Sâlim'in evi gibi ilim ve edebiyat yuvasıdır. Devletin kurucusu İbrahim b. Ağleb I. Ziyâdetullah şair emirlerdir. Şairlere ve edîplere Abbâsî halifeleri gibi kol kanat germişlerdir.³³³

Şiir

Şiir edebiyatın rengidir. Şehirleşme ve yüksek kültürü sağlayabilen toplum şiir yazabilir. Ağlebîler bunu sağlayabildiği için şiir edebî uğraşların içinde en başta gelir. Onların döneminde en çok ürün veren edebî tür şiir olmuştur. Tarihi kaynaklar ve eserlerden nakledildiğine göre bu dönemde Ağlebî emirleri arasında şiir doğmuştur. İbrahim b. Ağleb babası Ağleb b. Sâlim gibi şairdir. Emir'in babası kasîde yazacak kadar iyi bir şairdir. Yazdığı kasîdeyi el-Hasen b. Harb'a göndermiştir. Emir İbrahim b. Ağleb ailesini bırakarak Mısır'a gittiğinde yine bir gurbet kasidesi yazmıştır. Emir I. Muhammed kaside ve Şiir yazan diğer bir emirdir.

Bu dönemde şiirlerin ana konusu dinî konulara dair olup bilhassa cihatla ilgilidir. Ayrıca fakihlerden de şair olanlar vardır. Fahr (kişinin kendisini övmesi), Medh (başka birini övmesi), Vasf (güzel özelliklerini nitelendirmesi), Risê'(hüzün) hatta hecâ' (hiciv yahut ebced şiiri) alanında şiirler yazılmıştır.³³⁴

---

³³¹ el-Ubeydî Muhammed Muhtar, **El-Hayâtü'l-Edebiyye bi'l-Kayrevan** Kayrevan: Merkez-i Dirâseti'l-İslâmiye, 1994; et-Tavîlî Ahmed, **Mülûkü'l-Kayrevani's-Şuarâ**, Tunus: Mip, 2011.

³³² Alîlî, s. 122.

³³³ Alîlî, s.122.

³³⁴ Alîlî, s.123.

Ağlebîler döneminin başlıca şairleri olarak şu isimler sayılabilir:

Şair emirler:

İbrahim b. Ağleb

Yazdığı 10 kıta ve 45 beyt şiiri günümüze ulaşmıştır. Eşi Celâcil, Fakih Leys'in ona hediye ettiği zeki, âlim ve güzel câriye'dir. Bu hanım I. Ziyâdetullah'ın annesidir. Emir'in hayatına siyasi ve askerî hususlar başta olmak üzere daha pek çok konuda tesir eden biridir. Emir cahiliye ve İslâm dönemi şiirini bilen biridir.³³⁵ Fahr türünde şiir yazmış, gururla kendisini ve kahramanlığını övmüştür.³³⁶ Şiirinde savaş yöntemlerindeki hünerinden, mızrak ve kılıç isimlerinden bahsetmiştir. Tunus'ta kendisine isyan eden Harîş el-Kindî'ye gönderdiği bir edebi mektup vardır.³³⁷ Sonunda da 5 beytlik şiir yer almaktadır.

I. Ziyâdetullah el-Ağleb

Ağlebîler Devleti'nin şair olan diğer emiridir. Kurucu emir İbrahim'in oğludur. Abisine askerî sanatlarda eğitim aldırılmışken ona güzel sanatlar eğitimi verilmiştir. Lisanı fasih beyanı belligidir.³³⁸ Babası ne zaman bir şairler, edipler, âlimler topluluğunun yanına gitse beraberinde onu da götürmüştür.³³⁹ Birçok ilimle meşgul olsa da ona zevk veren şiir olmuştur. Ne zaman şiir yazacak olsa mutlaka içip sonra eline kalemi aldığı rivayet edilir.³⁴⁰ Halife Me'mûm ile yazışmalarının yanı sıra ona yazdığı bir de şiiri vardır.³⁴¹ Annesi Celâcil'e de 5 beyitlik şiir yazmıştır.³⁴²

---

³³⁵ İbnü'l-Ebbâr, s.91, 101.

³³⁶ İbnü'l-Ebbâr, s.98.

³³⁷ İbnü'l-Ebbâr, s.104.

³³⁸ İbnü'l-Ebbâr, s.163.

³³⁹ et-Tavîlî, s.17, 18.

³⁴⁰ İbnü'l-Ebbâr, s.165.

³⁴¹ İbnü'l-Ebbâr, s.164.

³⁴² İbnü'l-Ebbâr, s.166.

Ebû Ukâl b. İbrahim b. Ağleb (ö. 841)

I. Ziyâdetullah'tan sonra Ağlebî emiri olmuştur. Çeşitli türde şiirleri vardır. İbnü'l-Ebbâr onun gazel türünde yazdığı şiiri kitabına almıştır.³⁴³ İbn Ebî Rebî'a da kadınlara dair yazdığı 3 güzel gazel beyitten bahsetmiştir.³⁴⁴

Muhammed b. Ağleb (806-856)

Ebû Ukâl'dan sonra emir olan Muhammed b. Ağleb'in şiirleri günümüze ulaşmamışsa da Ağlebî hanedanlığını, dedelerinin hasletlerini anlatan uzun bir kaside yazmıştır.³⁴⁵ 16 beytlik kasidenin girişi kendisini ve nesebini fahriye, sonrasında kazanılın savaşlar, bastırılan isyanları, şehirlerin imarını, güven ve huzurun kendilerince sağlandığını ve güzel ahlaktan bahsederek bitirmiştir.³⁴⁶ Ayrıca farklı konularda yazdığı ve kendisini fahrettiği beyitleri vardır.

İbrahim b. Ebî İbrahim b. Ahmed b. el-Ağleb

Emir II. İbrahim Ağlebî emirleri içinde adından en çok söz edilendir. Emirliğinin ilk 7 yılı adaletle hükmederken sonraki dönemlerinde melankoli hastalığından dolayı yaşadığı ruhsal bozukluk sebebiyle zulüm ve şiddete başvurmuştur.³⁴⁷ Diğer taraftan Mısır, Şam ve Bağdat'tan çeşitli alanlarda uzman âlimleri yüksek meğlablar ödeyerek getirmiş ve ilmî çalışmalar yaptırmıştır. Beytülhikme onun zamanında kurulmuştur. Şiirde zayıftır.³⁴⁸

Ailesini dedelerini ve kendisini övdüğü 2 beyitlik şiiri günümüze ulaşmıştır.³⁴⁹

قمر السماء ابو النجوم تميم

نحن النجوم بنوالنجوم و جدنا

متواصلان كريمة و كريم

الشمس جدنا فمن ذا مثلنا

³⁴³ İbnü'l-Ebbâr, s.169.

³⁴⁴ Abdülvehhâb, s.82.

³⁴⁵ İbnü'l-Ebbâr, s.170.

³⁴⁶ et-Tavîlî, s.27, Abdülvehhâb, s.84.

³⁴⁷ İbnü'l-Ebbâr, s.172.

³⁴⁸ İbnü'l-Ebbâr, s.172.

³⁴⁹ İbnü'l-Ebbâr, s.174, el-Mâlikî, 485.

Anlamı: Biz Ağlebîler yıldızız, yıldızların oğullarıyız. Dedelerimiz gökyüzünün ayıdır ki onlar da temîm³⁵⁰ yıldızının babasıdır. Dedelerimiz güneştir, bizim gibi ceddimiz hep cömert kadın ve erkeklerdendir.

Abdullah b. İbrahim b. Ahmed

Emir II. İbrahim ölünce yerine oğlu Abdullah emir olmuştur. Âlim ve ediptir. Harp sanatını bilen, Arap dili ve edebiyatına vâkıf bir şairdir. Emirliği kısa sürmüştür. Oğlu III. Ziyâdetullah tarafından işbirlikçi sakâlibeler eliyle öldürülmüştür. Sicilya'dayken yazdığı 3 beyitlik şiiri günümüze gelmiştir.³⁵¹

III. Ziyâdetullah

Emir III. Ziyâdetullah babasını darbeyle öldürüp idareyi ele geçirmiştir. Ancak devlet işlerine olan ilgisizliği ve kötü yönetim devletin yakılışına neden olmuştur. Fâtımî halifesi Ubeydullah Mehdî'nin dâîsi Abdullah eş-Şî'nin isyanıyla emirliği bırakıp halifeden yardım istemek için doğuya kaçmıştır. Umduğu yardımı görememiş ve devlet yıkılmıştır. Emir III. Ziyâdetullah Filistin'de vefat etmiştir (912).

Günümüze kendisini fahrettiği ve yardımını istediği Abbâsî halifesini methettiği 4 beyitlik bir şiir kalmıştır.³⁵²

Emirlerden başka Ağlebî ailesinden ve devlet adamlarından da bir çok şair vardır. Başlıcaları şunlardır:

Yakub b. el-Madâ'

Temîmî kabilesinden olup şairdir. Ağlebî emirlerinin amca oğullarıdır. O hayatı boyunca dünyadan uzak durmuş, zühde yönelmiştir. Zühhd konusunda şiirler yazmıştır. Ancak günümüze sadece 3 beyti ulaşmıştır. Ne zaman vefat ettiği bilinmemektedir.³⁵³

³⁵⁰ Temîm: Ağlebî ailesinin kabilesi.

³⁵¹ İbnü'l-Ebbâr, s.175, Abdülvehhâb, s.91.

³⁵² Nüveyrî, c.22, s.222, İbnü'l-Ebbâr, s.178.

³⁵³ İbnü'l-Ebbâr, s.182. Kâdi İyâz, s.124.

Abdullah b. Muhammed b. el-Ağleb

Ağlebî emirlerinin amca oğludur. Sicilya'da Ebi'l-Garânik zamanında valilik yapmıştır (873). İlmî ve âlimî seven, edip ve şairdir.³⁵⁴

Ahmed b. Sevvâde b. Ukâl et-Temîmî (ö. 874)

Ağlebîler'in amca oğullarındandır. Zâb, Trablus ve Sicilya'da valilik yapmıştır. Siyaseti şiiri ve edebiyatla meczetmiş bir şahsiyettir. Fahr türünde savaştaki kahramanlığını anlattığı iki kasidesi günümüze ulaşmıştır. Çok cömert olup askerî dehâ sahibi bir kahraman olarak tavsif edilir. Fahr türünde yazdığı şiirleri doğudaki şairlerle boy ölçüşecek derecede iyidir.³⁵⁵

Abdullah b. Tâlib el-Kâdî et-Temîmî (832-888)

Ağlebîler'in amca oğullarındandır. Sahnûn'un arkadaşlarından olup ondan fıkıh dersi almıştır. İki defa emir II. İbrahim tarafından Kayrevan kadısı tayin edilmiş ancak ikisinden de azledilmiştir.³⁵⁶ Kayrevan mektup edebiyatının önde gelen isimlerindedir. Filozof, fakih ve kadî olan birçok arkadaşıyla mektuplaşmıştır. Günümüze bunlardan iki tanesi ulaşmıştır.³⁵⁷

Muhammed b. Ziyâdetullah b. Ağleb (ö. 896)

Emir II. İbrahim'in amcasının oğlu olup Trablus valiliği yapmıştır. Şair, hatip ve tarihçidir. Üç kitabı vardır ancak günümüze ulaşmayıp sadece isimleri bilinmektedir. *Kitabu Târîhi Benî el-Ağleb*, *Kitâbu Râhatu'l-Kalb*, *ez-Zehr*³⁵⁸. Günümüze ulaşmış iki beytlik şiiri vardır. II. İbrahim tarafından katledilmiştir.³⁵⁹

Mücbir b. Süfyan (ö. 898)

Ağlebî ailesindedir. Zengin ve müsrif biridir. Şiir yazan ve şarkı söyleyen Mücbir b. Süfyan Emir II. İbrahim ile arasını düzeltince Sicilya valisi olarak tayin edilmiştir.

---

³⁵⁴ İbnü'l-Ebbâr, s.181.

³⁵⁵ İbnü'l-Ebbâr, s.182, 185.

³⁵⁶ İbn Debbağ, c.2, s.162

³⁵⁷ İbn İzârî, s.115, Kâdî İyâz, s.207, el-Mâlikî, 474.

³⁵⁸ İbnü'l-Ebbâr, s.179,180.

³⁵⁹ İbn İzârî, s.129.

Gemiyle adaya giderken Bizans askerleri tarafından geminin ele geçirilmesi üzerine esir alınıp Kostantiniyye'ye gönderilmiş ve orada esir hayatı sürerek vefat etmiştir.³⁶⁰

Esaretini anlatan uzun bir kaside yazmıştır. Ancak günümüze sadece 6 beyti gelmiştir. İlk beyitte esaretten ağladığını, zamanın acımasızlığını, diğer beyitlerde de Yusuf gibi hapsedilen yahut Eyüp gibi sıkıntı çeken peygamberlerden bahsedip sabrın, cesaret ve imanın faziletini anlatmıştır.³⁶¹

Galbûn b. Hasen

Ağlebî ailesindedir. Yazdığı güzel kasidelerle meşhurdur. Rakkâde'de doğmuş Ağlebî sarayında yaşamış ve Mekke'de vefat etmiştir (904). Onun hayatı iki kısımdır. Gençliği içki, kadınlar ve eğlenceyle geçmiştir. İkinci döneminde ise nasuh tövbesi etmiş ailesini alarak harem-i şerife gitmiş ve orada ömrünün sonuna kadar zühd ve takvayla yaşamıştır. 19 gün boyunca hiç yemek yemeyip kendisini ibadete verdiği rivâyet edilir.³⁶² Şiirleri takva, zühd, dünyaya meyletmeme, avf ve mağfiret dileme, ölümü hatırlama, nefis muhasebesi, kabir hayatı, Allâh'ın rızasını kazanmak gibi muhtelif konulara dairdir. Abdullah b. Mübârek ve Enes b. Malik'in zühd geleneğinin takipçisi olmuştur. Mısır'da yaşadığı zaman kendisine *Evliyaullâh* denilmiştir. Günümüze ulaşan 5 kasidesi ve 3 bölüm halinde 95 beyti vardır.³⁶³

Kendisi gibi şair olan kız kardeşi Mihriye onun Kayrevan'a dönmesi için çok uğraşmışsa da Galbûn dönmemiştir. Aralarındaki mektuplaşmaların içerisinde birbirlerine yazdıkları şiirler de vardır.³⁶⁴

Emir Galbûn'un tövbe etmesine neden olan olay şu şekilde rivayet edilir:

Galbûn kadınlara düşkün olup onlara yakın olmak ve onları izlemek için düğün ve cenaze gibi kadınların toplu oldukları yerlere çarşafa girip gizlenerek katılmıştır. Daha da ötesi yine çarşafı kadınlar hamamına tellâk olarak girmiş hamamların aranan tellakı olmuştur. Bir gün emirlerin ailesinden bir kadının incisi kayboldu. Galbûn da oradaydı. Hamamın kapısını kapatıp herkesi sırayla soymaya başladılar. Herkesi aradılar sıra Galbûn ve

³⁶⁰ İbnü'l-Ebbâr, s.185.

³⁶¹ İbnü'l-Ebbâr, s.186.

³⁶² İbn Debbâğ, s.214, 231, 226, el-Mâlikî, s.527,

³⁶³ İbn Debbâğ, s.149.

³⁶⁴ et-Tavilî, s.47.

tellakladığı kadına geldi. Galbûn olacakları düşünerek, rezil-rüsva olup itibar ve şerefının yerle bir olacağını anlayıp pişmanlık duydu. İçinden Allah'a yakardı ve bu durumdan kurtulursa bir daha asla böyle işler yapmayacağına dair kendine söz verdi ve tövbe etti. Tam soyunma sırası onlara sıra gelmişti ki tellaklardan biri *inci bulundu* sesi duyuldu. Galbûn böylelikle kurtulmuş oldu. Sonra emirin kızı özellikle keselemesi için Galbûn'u izledi. Galbûn ise reddedip hızlıca oradan uzaklaştı. Bu olaydan sonra Galbûn tövbesini bozması. Yaptıklarının pişmanlığı içinde Kayrevan'ı terkedip Mekke'ye hicret etti. Ömrünün sonuna kadar orada ibadet ve taatla yaşadı.³⁶⁵

Mevlânâ Celâleddîn Rûmî bu kıssayı çok okumuş veya işitmiş olmalıdır. Zira *Mesnevî*'de emirin ismini Galbûn değil de Nasuh olarak vererek (muhtemel ki emir nasuh tövbesi ettiği için) bu kıssayı anlatmıştır.³⁶⁶

Mihriye el-Ağlebîye

Galbûn'un kız kardeşidir. Abisine yazdığı özlem şiirleri vardır. Abisinin ölümü üzerine yazdığı 4 beyitlik şiiri günümüze ulaşmıştır.³⁶⁷

Şakrân el-Hemezânî (745-802)

İmam Sahnûn ve Zinnûn el-Mısırî'nin hocasıdır. Bühlûl b. Râşid ile çağdaştır. Fıkıh, felsefe ve Arap dilinde âlim ve şairdir.³⁶⁸

Ebû Abdullah Muhammed b. Zarzar (ö. 904)

Sahnûn'un talebelerinden olup ehl-i zühd şairlerdendir. Hafızasının güçlü oluşuyla bilinir. Şiiri kaliteli olup, zındıklara ve mülhidlere reddiye amacıyla kendi inancını savunan şiirler yazmıştır.³⁶⁹

Sa'dûn el-Vercînî

Ağlebîler'in son dönemlerinde yaşamıştır. Ağlebî emirlerine medhiye yazmıştır. Fâtımî halifesi Ubeydullâh el-Mehdî Rakkâde'ye girince ona da medhiye yazmıştır.

³⁶⁵ et-Tavîlî, s.49.

³⁶⁶ et-Tavîlî, s.50.

³⁶⁷ İbn Debbağ, s.217, el-Mâlikî, s.527, 545.

³⁶⁸ el-Mâlikî, s.312, Ebu'l-Arab s.139.

³⁶⁹ İbn İzârî, s.136, İbn Debbağ, s.246, el-Mâlikî, s.514.

Ebu'l-Mahrecî

Emir İbrahim'in arkadaşlarından şair bir emirdir. Kadı İyâz'ın haricindeki Terâcim kitapları isminden bahsetmese de emirin ona ait üç beytlik bir şiiri okuduğu rivâyet edilir.³⁷⁰

Ebu'l-Vezn

Zarif bir şair olup şiirlerinin özelliği Tankîr (nakaratlı) ve Mukâla'a (tartışma)'dır. Kadı İyâz'ın dediğine göre şiir kabiliyeti zayıf komik biridir. Abdullah b. Gânim'in emriyle Ebu'l-Mudarcî onu hicvetti. Emir İbrahim bunu duyunca ona da 3 beytlik şiirle onu hicvetti. Bunun üzerine Ebu'l-Vezn de Ebu'l-Mudarcî'yi hicvedip şu şiiri yazmıştır:³⁷¹

Ebû Abdurrahmân b. Ebî Amr Gânim (745-805)

Meşhur Abdullah b. Gânim er-Ruaynî'nin torunudur. Zeki bir Arap şairdir. Ailesiyle övüldüğü ve özellikle takva, adâlet ve cömertliği ile meşhur dedesinin ölümü üzerine yazdığı mersiyeden günümüze sadece üç beyt gelmiştir.³⁷²

Yahya b. el-Fadl b. Nu'mân et-Temîmî

Miladi IX. asrın başlarında yaşamıştır. El-Akkî döneminde *Sahibü'l-Berîd*'tir (797-800). İbnü'l-Ebbâr'ın naklettiğine göre İbrahim b. Ağleb'i methettiği 3 beytlik bir şiiri vardır. Şiirde isyan eden Temmâm b. Temîm'i tehdit etmiş ve İbrahim'i övmüştür.³⁷³

Ahmed b. Hamza el-Hârûn

İbrahim b Ağleb'in ordu komutanlarından. Emir İbrahim'i ve onun askerlerini öven, kendi kahramanlığını fahreden şiirleri vardır.³⁷⁴

³⁷⁰ Kâdi İyâz, s.18.

³⁷¹ Kâdi İyâz, s.19.

³⁷² el-Mâlikî, s.220, İbn Debbâğ, s.299.

³⁷³ İbnü'l-Ebbâr, s.101.

³⁷⁴ İbnü'l-Ebbâr, s.107.

İmrân b. Mücâlid b. Yezîd b. er-Reb'î

O da emir İbrahim'in cesur askerlerinden biridir. Harûş el-Kindî isyanını bastırması ve onu Tunus'un tuzgölünde öldürmüştür (802). Şiirlerinde askerî hünelerini ve cesaretini övmüştür. Günümüze sadece 6 beytlik bir şiiri gelmiştir.³⁷⁵

Âmir b. Muammer b. Sinân et-Teymî

Emir İbrahim'in şurta müdürüdür. Daha sonra Kastîliye'ye vali olarak tayin edilmiştir. Emirin el-Akkî'ye yardımını ve yine onun cesaret ve askerî mahâretini öven şiirleri vardır.³⁷⁶

Emân b. Samsâme

Dedesi Emevi döneminin meşhur şairi et-Tirmâh b. el-Hakîm et-Tâî'dir. Samsâme VIII. asırda İfrîkiye'ye gelmiş ve Kayrevan'a yerleşmiştir. Oğlu Emân burada doğmuştur. Emân, Arap lügatının ve şiirinin bölgedeki râvisidir. Ağlebî emirliğinin kuruluşundan kısa bir zaman sonra vefat ettiği muhtemeldir. Öğrencisi Abdülmelik b. Katn'a ölüm döşegindeyken söylediği 3 beytlik şiiri günümüze gelmiştir.³⁷⁷

İbrahim b. Muhammed eş-Şî

Emir İbrahim'in yakın arkadaşlarından olup aslen Horasanlıdır. Emir ile ilişkisine ve ne zaman İfrîkiye'ye geldiğine dair bilgi yoktur. Emiri metheden 4 beytlik şiiri vardır.³⁷⁸

İsa b. Ebi'l-Muhâcir

Tarih kitaplarında adı geçmeyen edip ve şairlerdendir. *Fütûhu İfrîkiye* adında bir kitap yazmış ancak günümüze ulaşmamıştır. Miladi IX. asrın sonlarında ölmüştür.³⁷⁹

Amr b. Muâviye el-Kaysî

Kays kabilesinden olup Kayrevan'da yaşamıştır. Emir İbrahim'in yakın arkadaşlarındandır. Kasrîn'de valilik yapmıştır. İmrân b. Mücâlid isyan ettiğinde onunla

³⁷⁵ İbnü'l-Ebbâr, s.104, 106.

³⁷⁶ İbnü'l-Ebbâr, s.107, el-Mâlikî, s.277.

³⁷⁷ el-Ubeydî s.68.

³⁷⁸ İbnü'l-Ebbâr, s.109, 110.

³⁷⁹ Ebu'l-Arab, 206.

birlikte isyana katılmış fakat daha sonra itaat arzedenince affedilmiştir. İkinci kez Ziyâdetullah zamanında isyana katılmış ancak bu kez hem kendi hem de oğlu öldürülmüştür (823). Emir İbrahim Zâb valisiyken onu ve ordusunu öven ve kendisini fahreden şiirleri vardır.³⁸⁰

Davud el-Kâtib (ö. 825)

Künyesi Ebû Süleyman olup Kayrevanlıdır. el-Akkî'nin valiliği döneminde Divan-ı Resâil'in başkanlığını yapmıştır. Azledilince saklanmış ve İfrîkîye'nin birçok bölgesinde yer değiştirerek yaşamıştır.³⁸¹ İbrahim emirliği kurunca affını isteyip onu öven şiirler yazıp göndermiş ve affedilmiştir. Emir in danışmanlığını ve katipliğini yapmıştır.³⁸²

Esed b. Furât (762-828)

Önceki bölümlerde bahsettiğimiz gibi fakih, kadı ve Arap dilinde hüccet olup şairdir.³⁸³

Ebû Mahraz el-Kâdî (ö.829)

Ebû Mahraz, kadı Esed gibi fakih ve Kayrevan kadısıdır. Tek başına başladığı görevi Esed'in de tayiniyle birlikte yürütmüşlerdir. Arap diline hâkim olup şairdir.³⁸⁴

İmâm Sahnûn (777-855)

İmam Sahnûn da Kayrevan kadısıdır. Aslen bilâd-ı Şâm'dan olup Humus Araplarındandır. Daha çok nesir olarak mektup türünde yazmışsa da zühd ile ilgili şiirleri de vardır.³⁸⁵

Yahya b. Hâlid es-Sehmî

İmam Sahnûn'un çağdaşdır. Çeşitli sanatlarda tebârüz etmiş biridir. Sahnûn tarafından Zâb bölgesine kadı olarak tayin edilmiştir. 11 beytlik kasidesi vardır. Kayrevan şehrini, ulemâsını, Sahnûn'u ve onun Mâlikî mezhebini yaymasını methetmiştir.³⁸⁶

³⁸⁰ İbn İzârî, s.97, İbnü'l-Ebbâr, s.110.

³⁸¹ el-Hicâzî, s.181.

³⁸² el-Ubeydî, s.72.

³⁸³ Kâdî İyâz, s.52, el-Mâlikî, s.254, Ebu'l-Arab, s.163.

³⁸⁴ İbn İzârî, s.93, el-Mâlikî, s.274, Ebu'l-Arab, s.166, İbn Debbâğ, s.29.

³⁸⁵ İbn İzârî, s.109, Kâdî İyâz, s.136, Ebu'l-Arab, s.160, İbn Debbâğ, s.52.

³⁸⁶ Kâdî İyâz, s.317, Ebu'l-Arab, s.206.

Ebû Hârice Anbese el-Gâfikî

Arapça'yı güzel konuşan bir edib ve şairdir. Mâlikî fakihlerinin meşhurlarındandır. Safâkus'a 28 mil uzaklıktaki Yunka'da yaşamıştır.³⁸⁷

El-Hasen b. Mansûr el-Mazahcî

Aslen Arap olup dedeleri Ebi's-Seffâh zamanında İfrîkîye'ye hicret etmiştir. Dedeleri Eyyâmül-Arab ve ahbâr'ını iyi bilen, şair ve edip kişilerdir. El-Mazahcî'nin çok sayıda şiiri vardır. İbnü'l-Ebbâr uzun mersiyesinden 4 beyt almakla yetinmiştir. Amcasının oğullarından Ebu'l-Fadl'ın ölümü üzerine bu mersiye yazmıştır. Ayrıca medih türünde gazeli de vardır.³⁸⁸

Abdurrahman b. Ebî Seleme (ö. 838)

Emir I. Ziyâdetullah'ın çağdaşı olan şair uzun yıllar emirin yakınında olmuş onun şiir arkadaşıdır. Kardeşi Ali b. Ebî Seleme ve Ebû 'Azzâf da şairdir. Emir I. Ziyâdetullah'ı övdüğü 3 beytlik şiiri günümüze gelmiştir.³⁸⁹

Yakub b. Yahya

Ağlebî emirlerine yakınlığıyla bilinir. Özellikle I. Ziyâdetullah'a medih türünde şiir yazmıştır. Emire yazdığı 4 beytlik şiiri günümüze ulaşmıştır.³⁹⁰

Abdullah b. Ebî Hassân el-Yuhsabî (757-841)

Şair, tarihçi, fakih ve nesep âlimidir. Kayrevan'da ona nispet edilen yerde oturmuştur. Hâfiz olup genç yaşta fıkıh ilmi öğrenmek için doğuya yolculuk yapmıştır. İmam Mâlik'ten ders almıştır. Kayrevan'a döndüğünde insanlar ondan fıkıh, Arap dili, şiir ve Eyyamü'l-Arab öğrenmişlerdir. İsyân eden Tanbazî'yi hicveden 6 beytlik bir şiiri, isyancılara nasihat ve Emir Ziyâdetullah'a affın güzelliğini içeren bir kasidesi vardır. Ancak günümüze sadece bir beyti ulaşabilmiştir.³⁹¹

³⁸⁷ el-Mâlikî, s.241, Kâdi İyâz, s.78, Ebu'l-Arab, s.150.

³⁸⁸ İbnü'l-Ebbâr, s.187,

³⁸⁹ İbn İzârî, s.105, İbnü'l-Ebbâr, s.382.

³⁹⁰ İbn İzârî, s.105.

³⁹¹ İbn İzârî, s.108, Kâdi İyâz, s.70, el-Mâlikî, s.284, Ebu'l-Arab, s.155, İbn Debbağ, s.58.

Zeyd b. Bişr (856)

Aslen Mısırlı olup mihnedan dolayı kaçarak İfrîkiye'ye gelmiştir. 846 yılına kadar Kayrevan'da yaşamış sonra Tunus'a geçmiş ve vefatına kadar da orada yaşamıştır. Şiirleri günümüze ulaşmamıştır. Ancak espirili bir edip olduğu rivâyet edilir.³⁹²

Ebü Şerhabîl b. Abdullah b. Gânim (824-859)

Kadı Gânim'in oğullarındandır. Şair ve ediptir. Ancak şiiri günümüze ulaşmamıştır. Kûfe'ye gidip din ilimleri ve fıkıh öğrendiği ve genç yaşta vefat ettiği bilinmektedir.³⁹³

Abdurrahim Zâhid (ö. 861)

Kayrevan'da mektup sanatının büyüklerindedir. Küçük yaşta hafız olmuş ve Sahnûn'dan fıkıh- hadis dersi almıştır. Günümüze ulaşan bir şiiri yoktur ancak *Küttâbu'r-Resâil'l-Mecîdiyyîn'de* adı geçer. Arkadaşı Sahnûn kadı tayin edilince ona tebrik için bir mektub yazmıştır.³⁹⁴

Hâtem el-Cibinyânî

Uzunca bir kasidesi vardır. Mâlikî sadece 12 beytini almıştır. İki kısım olan kasidesinde birinci bölümde (6 beyt) sufilik, dindarlık ve dürüstlük dahil olmak üzere ölümün niteliklerini yüceltmiş diğer kısımda da insanlara dünyaya meyletmemelerini ve dünyanın faniliğini ahiretin ebediliğini anlatmıştır (6 beyt).³⁹⁵

Ebu'l-Ahvas (ö. 897)

Zühd içerikli şiirleri olan bu şair Mağrib'in yerlisidir. Sûse'de yaşamıştır. Sahnûn'dan fıkıh öğrenmiştir. Manevi heybet sahibi biridir. Emir II. İbrahim'in çekindiği biridir. Bir defasında emiri kalabalık arasında azarlamış emiri azarladığı emirin sesini bile çıkaramadığı rivayet edilir.³⁹⁶

³⁹² Ebu'l-Arab, s.226, Kâdi İyâz, s.147.

³⁹³ Kâdi İyâz, s.20, İbn Debbağ, s.313.

³⁹⁴ İbn İzârî, s.113, Kâdi İyâz, s.158, el-Mâlikî, s.421, Ebu'l-Arab, s.197.

³⁹⁵ Kâdi İyâz, s.163.

³⁹⁶ İbn İzârî, s.130, Kâdi İyâz, s.300, el-Mâlikî, s.482.

Yusuf b. Yahya el-Meğâmî (829-900)

Arap şiirinde usta olan el-Meğâmî, Tuleytula'da doğmuş Endülüs'te ilim tahsil etmiştir. Mısır'a ve Hicaz'a fıkıh öğrenmek için yolculuk yapmıştır. Ömrünün sonlarında Kayrevan'a gelmiştir.³⁹⁷

Yahya b. Ömer (829-902)

Endülüs'te doğan Yahya b. Ömer Kurtuba'da ilim tahsil etmiş ve sonra Kayrevan'a yerleşmiştir. Sahnûn'un öğrencisi olup Mâlikî fikhını öğrenmiştir. Mısır'a yolculuk yapıp İbnü'l-Kâsım ve İbn Vehb'ten de ders almıştır. Kelâm ilmi hadis ve hisbe usulüne gibi sayısı kırkı geçen eser telif etmiştir. Günümüze sadece üç beyti ulaşmıştır.³⁹⁸

Muhammed b. Ahmed b. el-Ferc el-Bağdatî (ö.903)

Meşhur edip ve mektup ustalarındandır. Endülüs'ten İfrîkiye'ye gelmiştir. Matematikçi eş-Şeybânî'nin arkadaşlarından olup onun delâletiyle çeşitli sanatlarda ve edebiyatta Beytülhikme'de yazı işlerinde çalışmıştır. III. Ziyâdetullah döneminde Rakkâde'de vefat etmiştir (903).³⁹⁹

Bekr b. Hammâd (816-908)

Berberî Zenâte kabilesinden olup Tâhertli'dir. İfrîkiye'nin meşhur zahitlerinden ve büyük şairlerinden biridir. Gençliğinde Kayrevan'da fıkıh, hadis ve din ilimleri tahsil etmiştir. Sonra doğuya yolculuk yapmış, Basra ve Bağdat'ta devrin önemli edip ve şairlerinden ders almıştır. Halife Mu'tasım'a yazdığı bir medih şiiri vardır. Kayrevan'a dönüp ders halkası kurmuştur. Yolculuk esnasında yolkesicilerin saldırısına uğramış oğlu ölmüş ve kendisi de aldığı yaranın etkisiyle bir müddet sonra vefat etmiştir (908). Çok sayıda şiirleri vardır. Terâcim kitaplarıyla yüzlercesi günümüze ulaşmıştır. Şöhreti Endülüs'e kadar yayılmıştır.⁴⁰⁰

³⁹⁷ el-Ubeydî s.137.

³⁹⁸ Kâdi İyâz, s.261, el-Mâlikî, s.490.

³⁹⁹ İbn İzârî, s.136.

⁴⁰⁰ İbn İzârî, s.25, 153, 154, İbn Debbağ, s.281.

Abdullah b. Sâiğ (ö. 909)

Emir III. Ziyâdetullah'ın *Sâhibü'l-Berîd*'idir. Emir II. İbrahim zamanında da Rakkâde'de divanda görev yapmıştır. III. Ziyâdetullah döneminin güçlü devlet adamıdır. Edip ve şairdir. Nesir türünde yazdıkları günümüze ulaşmamışsa da şiirlerinden birçoğu ulaşmıştır.⁴⁰¹

Ebu'l-Yüsr İbrahim b. Muhammed eş-Şeybânî (ö. 911)

Aslen Bağdatlı olup Câhız, İbn Kuteybe, Müberred gibi dönemin meşhur edip ve şairlerinden ders almıştır. Gençliğinde Endülüs'e gidip Kurtuba'ya geçmiş ve Halife Abdurrahman ona ikrâmda bulunmuştur. Sonra Ağlebî ülkesine gelmiş ve Emir II. İbrahim'in hizmetine girmiştir. Emir ona in'âm ve ikramda bulunup Divân-ı Resâil'in başına geçirmiştir. Emirliğin sonuna kadar orada yaşamış ve emir III. Ziyâdetullah zamanında Beytülhikme'nin başına geçmiştir. eş-Şeybânî aynı zamanda er-Riyâzî lakabıyla Matematik bilimlerinde de üstattır.⁴⁰² eş-Şeybânî, Ağlebîler döneminin İfrîkiyesinde en önemli şair ve ediplerden sayılır. Birçok kitapta şiirleri vardır ve günümüze ulaşmıştır.

Ağlebîler gibi Fâtımîler de eş-Şeybânî'ye ikrâmda bulunup yanlarında tutmuşlar ve ilminden faydalanmışlardır. Kayrevan'da 75 yaşında 911 yılında vefat etmiştir.⁴⁰³

et-Tullâ' el-Müneccim İsmâil b. Yusuf

İsmâil b. Yusuf müneccim ve boyacı olmakla meşhurdur. Irak boyama usullerini Kayrevan'a ilk o getirmiştir. Emir II. İbrahim'in yakın arkadaşıdır. Zira emirin müneccimlere saygısı ve astronomiye merakı vardır. Uzun yıllar doğuda kalmış ve ilim tahsil etmiştir. Arap dili ve edebiyatına vâkıf, şair ve ediptir. Onlarca öğrenci yetiştirmiştir. Ölümüne dair iki rivâyet vardır. Biri, Emir İbrahim'le çıktığı Sicilya gazasında öldüğü, diğeri de boya sanatını kullanarak sahte para darbettiği farkedilince Endülüs'e kaçarak orada vefat ettiğiidir.⁴⁰⁴ Bu şahsa dair Beytülhikme bölümünde ayrıntılı bilgi verilmiştir.

⁴⁰¹ İbn İzârî, s.143, 148, İbnü'l-Ebbâr, s.177.

⁴⁰² İbn İzârî, s.162, 163.

⁴⁰³ el-Hicâzî, s.183.

⁴⁰⁴ el-Ubeydî, s.254

Sulâf el-Câriye

Emir III. Ziyâdetullah'ın câriyelerinden olup güzelliği, şairliği ve muğannilikteki hüneriyle şöhret bulmuştur. 3 beyitlik bir şiiri günümüze ulaşmıştır.⁴⁰⁵

Ebû Sa'îd es-Saykal (ö. 941)

Emir II. İbrahim'in mevlasıdır. Edebiyat, şiir ve nahiv eğitimi almıştır. Sakâlibeden olması muhtemeldir. eş-Şeybânî'nin öğrencisidir. Muamma (bilmece) türünde şiir yazmayı İfrîkiye'de ilk o başlatmıştır. Rakkâde'de yaşamış ve Ağlebî emirlerine hizmet etmiştir. Emirlik yıkılınca hocasıyla birlikte Fâtımîler'e hizmet etmiştir. Hocası ölünce Endülüs'e geçerek Halife Abdurrahman'ın hizmetine girmiş ve onun çocuklarının hocalığını yapmıştır. Halife Ubeydullah el-Mehdî'nin ölümü üzerine yazdığı mersiyesinden başka günümüze şiiri ulaşmamıştır.⁴⁰⁶

Ebu'l-Arab (864-944)

Temâm b. Temîm'in torunlarından. Ailesi soylu Arap sülalesidir. Kayrevan'da yaşamıştır. Döneminin meşhur âlimlerinden fıkıh, hadis, tarih, lügat, edebiyat dersleri almıştır. İfrîkiye'nin nesep tarihi üstadıdır. Aynı zamanda meşhur *Tabâkâtu Ulemâi İfrîkiye ve Tunus* kitabının müellefidir. Şiirlerinden günümüze çok azı ulaşmıştır.⁴⁰⁷

Buraya kadar isimleri zikredilenlerin haricinde:

Ebû Bekr b. Süleyman ez-Zührî, Ömer b. Yusuf (ö. 902), İbnü't-Tayyâre (826-893), Ebu'l-Azzâf, Ali b. Ebî Seleme, Hamza b. Ahmed b. Âmir b. Muammer, Ebû Sa'îd b. Gavrek, Ahmed b. Ebi'l-Esved, Abdülmelik b. Katn el-Mehrî, İbrahim b. Katn el-Mehrî, Muhammed b. Sahnûn (817-870), Yakub el-Cezerî, Şecere b. İsa el-Me'âfirî (785-876), Muhammed b. Hamza er-Rab'î, İbrahim el-Firâzî, Muhammed Berîdî, Abdullah b. Gâfik et-Tunûsî, Ahmed b. Muteb , Sa'îd b. Cerîr el-Kayrevanî, Hamdûn en-Nu'ce, Süleyman el-Kattân (ö. 902), Hamdîs el-Kattân Ahmed b. Muhammed b. el-Eş'âri (817-902), Halef b. Muhtar el-Etrâblûsî (830-903), Ahmed b. Ebî Süleymân (821-904), Kâsım el-Cû'î (ö.906), İsa b. Miskin (829-908), Ebû Sümeydî (ö. 901), Ahmed b. Muhammed b. el-

⁴⁰⁵ İbn İzârî, s.147.

⁴⁰⁶ el-Ubeydî, s.269.

⁴⁰⁷ el-Mâlikî, s.306, İbn Debbâğ, s.38.

Müsennâ, Yahya b. Avf b. Yusuf (821-910), Cebele es-Sadeî (825-911), Abdullah b. Muhammed et-Tabnî et-Temîmî (ö.911), Muhammed b. Ebî Davud (827-912), Sa'îd b. el-Haddâd (835-915), Sehm b. İbrahim el-Varrâk (ö. 915), Sa'dûn el-Vercînî, Musa b. Abdullah et-Tarzî, Ali b. Hadramî, Muhammed b. Sadafe el-Etrablûsî, Ahmed b. Muhammed el-Medenî, Ebû Muhammed el-Mekfûf (ö.920), Muhammed b. Hişâm b. el-Leys el-Yuhsabî (ö.920), Abdullah er-Reb'î (ö. 920), Ahmed el-Fârisî (848-932), Ebû Abdullah Muhammed b. Ka'nab (ö. 922), Ahmed el-Hevârî (849-929), İbn Ebî Âsım el-Lü'lûî (885-930), Lokmân b. Yusuf el-Gassânî (ö. 932), El-Fadl b. Ali b. Zafer (ö. 935), Yusuf b. Mesrûr (865-936), Muhammed b. Fadl gibi isimlerde Ağlebîler devrinin şairleri arasında yer almaktadır.

Bu resme baktığımız karşımıza şöyle bir manzara çıkmaktadır: Bir asır süren hâkimiyetleri boyunca sayıları yetmiş geçeni şair vardır. Bunlar sadece günümüze ulaşmış olanlarıdır. Ulaşmayanlarla birlikte düşünülüğünde sayı daha da artmaktadır. Emirlerden ve emirin ailesinden şiir ve edebiyatla meşgul olanların sayısı oldukça fazladır. Şiir yazan bir toplum artık kendi öz kültürünü kendi dinamiklerini kullanarak kültürel tekamülünü en üst seviyeye çıkarmış olur. Yine bunlar bize Ağlebîlerin hüküm sürdüğü asırda asırda artık şehirleşmenin tamamlandığını yüksek İslâm kültürünün yerleştiğini göstermektedir.

Nesir

Bu edebi tür mektup, münazara ve terâcim kitapları gibi birçok risaleyi içermektedir. Bunlar başlıca vasiyetnâmeler, divan yazışmaları, doğu batı arası gönderilmiş mektuplar, fakihlerin hutbeleri ve vaaz metinleridir. Nesirde, daha çok anlatım ve üslubun güzel ifade edileceği bir manaya önem verilmiştir. Nesirde hedeflenen, şekilden çok toplumu mana cihetinden etkileyecek vaaz ve irşattır.⁴⁰⁸

Dönemin başlıca nesircileri arasında iki isim öne çıkmaktadır:

---

⁴⁰⁸ Alîlî, s.126, el-Ubeydî, s.433.

Abdülmelik b. Katn el-Mührî (ö. 869)

Câhız uslûbuyla muhâkeme ve ifâdeyi beyân gücündeki etkisiyle meşhur biridir. Bunu hasta olan İfrîkiye kadısı Abdullah b. Gânim'e söylediklerinde görüyoruz:

Allah senden bu hastalığı kaldırsın, sana afiyet ve rahatlık versin. Sağlık ve sıhhatinizi geri versin, Allah durumunu düzeltip afiyet ve uzun ömür versin. Onun hükmüne dayanman için sabır versin. Zira nimet verdiğinde şükür gerektiği gibi bela verdiğinde de sabır gerekir. Bu sözleri onun sözü beyandaki gücünün göstergesidir. Ayrıca Sahnûn'un vefatından sonra da ona mersiye yazmıştır.⁴⁰⁹

Ebu'l-Abbâs Muhammed b. Hayyun e'l-Berîdî (ö. 889)

Nesirdeki edebi şahsiyetlerin önde gelenlerinde ve Ağlebîler Devleti'nin kâtiplerindendir. Yazdıklarından en iyisi İbrahim'in kendisine kızıp hapsedmesi sonucu emir II. İbrahim'e yazdığı özür mektubudur. Ancak emirin ona verdiği cevap: *Meliklerin merhameti öldürmektir*, olmuştur.⁴¹⁰

Dil ve Gramer

Ağlebîler Devleti'nin önemli dilcileri ise Ebân b. es-Samsâme b. et-Tirmâh, Abdullah b. Ebi Hassân el-Yahsâ, İbrahim b. Katan el-Mihri ve Mihriye Binti el'Hasen b. Galbûn'dur.⁴¹¹

Ebân b. es-Samsâme b. et-Tirmâh

Miladi VIII. asrın sonlarında Irak'tan gelmiştir. Ensâbu'l-Arab, şiir, Arap kelâmı ve lûgat ilminde meşhur biridir.⁴¹²

---

⁴⁰⁹ Alîfî, s.126.

⁴¹⁰ İbn İzârî, s.121.

⁴¹¹ Alîfî, s.127.

⁴¹² el-Ubeydî, s. 68.

Abdullah b. Ebi Hassân el-Yahsabî (757-841)

İfrîkiye'ye gelen Araplar'ın önde gelen ailelerindedir. Kayrevan'da yaşamış el-Yahsabî fakih, tarihçi, nesep ve dil âlimidir. Nesli büyük lügat âlimi Kisâî (ö. 804) ve Sibeveyh'e (ö.796) nispet edilmektedir.⁴¹³

İbrahim b. Katan el-Mührî:

Ağlebîler dönemi İfrîkiye ulemasından İbâdî âlimdir. Kayrevan'da ilim tedris etmiş ve orada yaşamıştır. Öne çıkan nahiv âlimlerindedir. Arap dili ve nahviyle rivâyet ilminde önemli bir yere sahip olan kardeşi Abdülmelik b. Katan el-Mührî'den ders almıştır.⁴¹⁴

Mihriye Binti el-Hasen b. Galbûn

Milâdi IX. asrın sonlarında yaşamış, Ağlebî başkenti Rakkâde'de büyümüştür.⁴¹⁵ Emir Galbûn'un kızkardeşidir. Şair olmasının yanı sıra sarf ve nahiv ilminde de mükemmel biridir.⁴¹⁶

3.5. Aklî Bilimler

Tarih

Ağlebî döneminde tarih yazımı siyer, megâzî, Arap ahbârı ve ensâbı, şecere tarihleri ile sınırlıdır. Mâlikî fakih Abdullah b. Ebî Hassân el-Yuhsabî⁴¹⁷ (ö. 841) Ağlebîler devrinin ilk tarihçisidir.⁴¹⁸ Ondan sonra Ali b. Muhammed b. Süleyman b. Ebi'l-Muhâcir gelir. Meşhur komutan Ebu'l-Muhâcir Dinar'ın torunu olan Ali'nin, İfrîkiye'nin fethine dair kitabı vardır.⁴¹⁹ Zağlûl, onun Mısır tarih okulunun kurucusu kabul edilen Abdullah b. Vehb'in (ö. 814) öğrencisi olduğunu söylemektedir.⁴²⁰

Tarih yazımı Ağlebîler döneminde akademik tarih disiplini seviyesinde değildir. Tarih yazımı daha çok fakihler, hadisçiler ve emirlerce yazılmıştır. Mâlikî fakihlerinden

⁴¹³ İbn İzârî, s.108, Kâdi İyâz, s.70.

⁴¹⁴ el-Ubeydî, s.105.

⁴¹⁵ et-Tavîlî, s.46.

⁴¹⁶ el-Mâlikî, s.545, İbn Debbağ, s.218, el-Hicâzî, s.121.

⁴¹⁷ İbn Debbağ, s.58, Ebu'l-Arab, s.155, Kayravânî, s.15.

⁴¹⁸ Sa'd Zağlûl, s.69.

⁴¹⁹ Ebu'l-Arab, s.206, Kayravânî, s.15.

⁴²⁰ Havâle, s.349.

Muhammed b. Sahnûn'un yazdığı yedi cüzlük ulemâ tabakat⁴²¹ ve altı yahut dört cüz olduğu düşünülen bir tarih kitabı vardır. Bağdat'a gidip halifeye sunduğu İmâmet ile ilgili bu kitap ilk akaid tarihi kitaplarından⁴²² el-Muammer b. Sinân Arap ahbârını ve Eyyamü'l-Arab'ı en iyi bilenlerindendir. İfrîkiye uleması *Gatfân Harbi*'ni ve diğer birçok Arap haberlerini ondan öğrenmiştir.⁴²³

Ağlebî ailesinden ve emirlerinden tarihle ilgilenen ve tarih kitabı yazarlar vardır. Mesela, *Târîhi Benî Ağleb* kitabını Ağlebî emiri II. İbrahim'in amcasının oğlu Trablus valisi Muhammed b. Ziyâdetullah yazmıştır.⁴²⁴ Yahya b. İmrân'ın (ö. 902) *Mahmiyyetü'l-Hasûn* (Kalelerin Muhafazası) adlı kitabı, Hüseyin b. Müferrec'in (ö. 920) *el-Mevlid ve'l-Vefât* adlı kitabı vardır.⁴²⁵

İshak b. Abdülmelik' el-Meşûnî ve oğlu İshak tarih çalışmalarıyla meşhur kişilerdendir. Ukbe b. Nâfi ve Kayrevan tarihini bildiği gibi peygamberler tarihini ve Hz. Muhammed'in gazvelerini bilen biridir. İmâm Sahnûn ondan tarih dinlemiştir. Ağlebî emirleri onu özellikle Ramazan ayında müsâmere (gece sohbetleri) için meclislerine çağırılmışlardır.⁴²⁶

Sahnûn Ramazan ayının ilk günlerinden bir gün emir Muhammed b. Ağleb'in yanına girmiştir. Onu mecliste tek başına görünce Emir'e geçmiş meliklerin haberlerinden bahsetmesi için el-Meşûnî'yi tavsiye etmiştir. O da böylelikle Ramazan boyunca emirin sohbet arkadaşı olmuş, ona tarih anlatmıştır. Ebû Muhammed Abdullah b. Ebî Hassân el-Yuhsabî tarih konusunda geniş bilgisi olan diğer bir kişidir.⁴²⁷

Ebû Sehl Furât b. Muhammed el-Abdî⁴²⁸ (ö. 905) ve Ebu'l-Arab (864-944) Ağlebî devrinin sonlarında yaşamış tarihçilerindendir. Ebu'l-Arab *Tabakâtı Ulema-i İfrîkiye ve Tunus* ve *Kitâbü'l-Mihan* adlı kitaplarının müellifidir. Tabakât kitabı, siyer ve terâcim kitaplarının en önemlilerinden olup el-Mihan da dönemin baskı ve dinî-fikrî düşünceye

---

⁴²¹ el-Mâlikî, s.152.

⁴²² el-Mâlikî, s.346.

⁴²³ et-Kâdi İyâz, s.166

⁴²⁴ İbnü'l-Ebbâr, s.180.

⁴²⁵ et-Kâdi İyâz, s.14.

⁴²⁶ el-Mâlikî, 315, el-Bekrî, s.45.

⁴²⁷ et-Kâdi İyâz, s.14.

⁴²⁸ Zağlûl, s.24.

yapılan baskılardan bahsetmektedir.⁴²⁹ Berberîler Araplar'ı örnek alarak kendi neseplerini Berberîce yazmışlar ve Berberî nesep tarihçileri çıkmıştır.⁴³⁰

Tıp

Ağlebî emirleri sağlığın önemini idrak edip tıp ve eczacılık için özel okul kurarak tıpla ilgili çalışmalar başlattılar. Roma döneminde İfrîkiye'de (m. 40 civarı) Yunan tıbbı ve kültürü vardı. Muhtemel ki Yunan tıbbı buraya daha önce gelmişti. Zira Hipokrat'ın tıp kitabının bazı bölümleri halk elinde bulunmaktaydı. Ağlebîler devrinde bölgede ilk hastane emir I. Ziyâdetullâh tarafından kuruldu. Bu devirde dönemin geçerli ismi Bimâristân kullanılmayıp İfrîkiye'deki hastanelere Dimne denilmekteydi. Burada çalışan bir doktorun bile adı bilinmediği gibi hastanenin kuruluş tarihi de bilinmemektedir. Bununla birlikte hastalık ve ilaçlara dair az çok bilgisi olan *fukahâu'l-beden* denilen kişiler vardı. Bunlar hem din bilgisi hem de tıbbıya dair bilgisi olan kişilerdi. Dimne'de çalışmakla birlikte cihat zamanı askerlerle savaşlara katılıp yaralılara ilk yardım hizmetini bunlar verirlerdi.

İfrîkiye'de bir disiplin olarak tıp ilmi İshak b. İmran'ın II. İbrahim devrinde bölgeye gelmesiyle başlamıştır. Bölgede ilk tıp okulunu kuran İshak, tıbbını uygulamalı ve teorik olarak hastalarına tatbik etmiş, öğrencilere de ilmini öğretmiştir. İshak ve öğrencileri bu alanda çok gayret ettiler ancak bu çalışmalar esas meyvelerini Beytülhikme kurulunca vermiştir. İshak b. İmran yazdığı tıp kitaplarını muhtemel ki Bağdat'ta değil İfrîkiye'de yazmıştı. Yine muhtemel ki Bağdat'tan gelirken yanında dönemin önemli tıp kitaplarını ve tercümelerini de getirmişti. Ayrıca doğudan gelen tüccarlarca da birçok tıp kitabı zaman zaman getirtilmişti. Doğudan gelen tıp kitapların yazarları Râzî, İbn Sinâ, el-Mecûsî bu bölgenin insanının coğrafi şartlarını, yemeklerini, sularını, hastalıklarını bilmediklerinden, İshak'ın bölgeyi gözlemleyerek yazdığı tıp kitapları bölge halkı için doğudan gelen tıp kitaplarına göre daha önemliydi.⁴³¹

Emirlerin ilim ve kültürel gelişmeye verdikleri önem İshak'ın ve öğrencilerinin işini kolaylaştırıp çalışmaların hızlanmasına yardım etti. Emirlerin ilme rağbetleri Endülüs, Mısır ve Bağdat'tan birçok âlimi bölgeye çekti. Böylelikle bölgede, gerçeği arayan,

---

⁴²⁹ Alîlî, s.131.

⁴³⁰ Zeytûn, s.373.

⁴³¹ el-Akkâvî, s.243.

bilimsel tartışma ve araştırma yapan bir oluşum ortaya çıktı. Bunun sonucunda da çeşitli ilimlerde, özellikle tıp alanında kıymetli kitaplar yazıldı.

Ağlebîler'in son dönemlerine kadar İfrîkiye'ye âlimler ve tabipler gelmeye devam ettiler. Halfûn, el-İsrâîlî gibi bazı tabipler Ağlebîler'in yıkılmasının ardından çalışmalarına devam edip Fâtımîler'e hizmet ettiler ve Mısır'a gittiler.

Ağlebî döneminde yazılan tıp kitapları sonraki asırlarda Latince'ye tercüme edilerek Salerno ve Sicilya yoluyla Avrupa'ya geçti. Belki de Avrupa'nın Ağlebî dönemi tıp kitaplarına ilgisi kitapların bilimsel öneminden kaynaklanmaktadır. Ağlebî coğrafyasının Avrupa'ya, büyük tıp akademilerinin olduğu Kâhire, Dımaşk, Bağdat gibi şehirlere daha yakın oluşu diğer bir etken olarak görülmektedir.

Emirlik tarafından yılda bir bazen iki kez Bağdat'a gönderilen kervan görünüşte halifeye hediyeler sunmak için gelmişse de aslında görevi Bağdat'taki ilmî gelişmeleri yakından takip edip, o yıl yazılan başta tıp olmak üzere önemli kitapları ve tercümeleri çoğaltıp Kayrevan'a götürmektir. Son üç Ağlebî emiri Beytülhikme'de Latince ve Yunanca bazı kitapları Arapça'ya tercüme ettirmişlerdi. Mesela, Balinas'ın (Tyanalı Apollonios) botanik'e dair yazdığı *Kitâbü'l-Filâha*, Kurtubalı ve Bağdatlı tabiplerce çevrilen Dioscorides'in farmakoloji ile ilgili kitabı *Kitâbü'l-Haşâ'îş* gelmeden önce şifalı otlarla ilgili en önemli referans kitaptı.

Bu durum bilginin aktivasyonunda Beytülhikme'nin önemli bir rol oynamasını sağladı. Râzî, İbn Sinâ, el-Mecûsî, Huneyn b. İshak gibi dönemin büyük tabiplerinin kitap ve tercümeleri Endülüs'ten önce Beytülhikme'ye ulaşıyordu. Bölgedeki tıp çalışmaları ve kitapları Mısır'a transfer edildiği gibi Kahire, Endülüs ve Sicilya medreselerinde okutuldu ve daha sonra da İtalya okullarında ve üniversitelerinde okutulacaktı.

Tıp kitaplarının asıllarının elde edilip çevrilmesi ve yayınlanmasında Beytülhikme'nin şöhreti Avrupalılara Ağlebîler dönemi tıp eserlerini ve Latince-İbranice tercüme yapan Bağdat Beytülhikme'si tabiplerinin çevirdiği tıp kitaplarını tercüme etme fikrini verdi. Beytülhikme'nin tıp kitapları teori ve uygulama açısından en iyi eserlerdi.

Avrupalılar'ın İshak b. İmrân'ın, öğrencilerinin ve özellikle el-İsrâîlî'nin eserlerinin Latince'ye çevrilmesinin nedeni buradan anlaşılabilir.⁴³²

Ağlebîler dönemi tıp tarihine kısa bir giriş yapıp Beytülhikme'nin tıp biliminin gelişmesindeki rolüne değindikten sonra Ağlebi dönemi meşhur tabipler şunlardır:

İshak b. İmrân (ö. 892)

Aslen Bağdatlı olup II. İbrahim'in davetiyle (877) Kayrevan'a gelmiştir. Tıp ilmindeki maharetiyle bilinmektedir. Ayrıca felsefe âlimidir, filozoftur. Hastalıklarda ve sebeplerinde tecrübe sahibidir.⁴³³ İlaç yapmış, reçete yazmış, Oğlu Ali b. İshak, Ziyâd b. Halfûn, İshak b. Süleyman el-İsrâîlî, İbn Cezzâr gibi birçok öğrenci yetiştirmişti. Yetiştirdiği en önemli öğrencisi İshak b. Süleyman el-İsrâîlî'dir. Eczacılık ile tıbbi ilk defa o ayırmıştır. Tıp alanında birçok kitap yazmıştır.⁴³⁴ *Kitâbün fî fâsd, Kitâbün fî nabız, Kitâbün fî tabakâti'l-'ayn, Kitâbün fî hıfzı's-sihha ve tedbîrihâ, makâle fî'l-istiskâ, Kitâbü's-semâr, makâle fî ileli'l-kulunc ve envâühû ve şeraha edviyetühû, Kitâbün fî ş-şarâb (en-Nebîz), Mesâilü fî ş-şarâb, kitâbün fî beyâdi'l-mi'deti ve beyâdi'l-meniyyi ve rusûbi'l-bevli, Kitâbün fî'l-Bevl, Kitabu'l-Edviye el-Müfredre, Kitâbu'l-Edviye el-Mürekkebe, Kitâbu'l-Unsûr ve 't-Tamâm fî-t-Tıb, Kitâbü Mâlihülyâ*, son eser tıp tarihinde çok önemli bir yere sahiptir.⁴³⁵ Mâlihülyâ adıyla yazdığı bu risâlede hastalığın nedenlerini, türleri ve tedavi usülleri anlatmış, depresyon, takıntı, vesvese, şizofreni gibi ruhsal hastalıkları tanımlayıp tedavi usülleri önermiştir. Mâlihülyâ'nın fiziksel sebeplerden kaynaklanan bir hastalık olduğunu, beslenmeyle ve yaşanan yerle ilgisini, zararlarının ve etkisinin insanın kişiliğinde ve davranışlarında şiddetli korku ve devamlı üzüntü hali olarak görüldüğünü söylemiştir.⁴³⁶ Mâlihülyâ günümüze ulaşan tek eser olup onun tıp alanında ne kadar yeterli olduğunu göstermektedir.⁴³⁷

Emir II. İbrahim nefes darlığı ve melonkoli hastalığına yakalanmıştı. Ruhsal ve psikolojik rahatsızlığı davranışlarını çok etkilemişti. Emir İshak'ın perhizine uymayıp Endülüs'lü

⁴³² el-Akkâvî, s.244.

⁴³³ İbn Ebî Usaybia, s.429.

⁴³⁴ el-Akkâvî, s.249.

⁴³⁵ Alîlî, İş'â'u'l-Fikrî Fî Ahdi'l'Ağâlîbe ve'r-Rüstemiyyîn, s. s.131.

⁴³⁶ İbn Ebî Usaybia, s.430.

⁴³⁷ Koveydar s.7.

genç bir doktorun perhizini uygulayınca durumu kötüleşti.⁴³⁸ Emir tekrar İshak'ı çağırdı ancak İshak emiri tedavi etmeye isteksiz davrandı. Bu durum aralarının bozulmasına ve İshak'a ödenen paranın kesilmesine neden olmuştu. Bağdat'a dönmesine de izin verilmeyince İshak maişetini kazanmak için Kayrevan'a tedavi merkezi açmış ve tedavi ettiği hastalardan gelen gelire hayatını devam ettirmiştir. Emir bir müddet sonra İshak'ı hapsedirmiş, gelen tepkiler üzerine serbest bırakmıştır. Bu defa da İshak'ın düşmanları emiri kışkırtmış ve İshak tekrar hapsedilmiştir. Hapiste de bilekleri kesilerek öldürülmüştür (892).⁴³⁹

İshak b. Süleyman el-İsrâîlî (ö. 932)

İshak b. İmrânın öğrencilerinden olup aslen Mısırlıdır. Göz hastalıkları üzerine uzmandır. Kayrevan'a gelip hocası İshak b. İmrân'dan ders almıştır.⁴⁴⁰ Ondan sonra da en meşhur tabiptir. Yüz seneyi geçen bir hayat yaşamıştır. İlme olan düşkünlüğü onu evlenmekten alıkoymuştur. Niçin evlenip çocuk sahibi olmadığı sorulduğunda, '*Kitâbu'l-Hummiyyât'im benim çocuğum*' diye cevap vermiştir.⁴⁴¹

Fâtımî melikleri onun mahâretini fark edip yakınlık göstermişlerdir. O da meliklere şifacı olmuştur. Tıp alanında yazdığı birçok kitabı vardır. Sinânu'l-Hekîm adlı bir kitabı bunlardan biridir.⁴⁴²

İbn Cezzâr Ahmed b. İbrahim (895-978)

Ahmed b. İbrahim b. Ebî Hâlid b. Cezzâr künyesi Ebî Ca'ferdir. Ağlebîler'in son zamanlarında Kayrevan'da yaşamış tabiptir.⁴⁴³ Babası ve amcası Latince tıp kitaplarından ve Bağdat'tan gelen (772) Yuhanna (Yahya) b. Mâsiveyh'ten tıp öğrenmişlerdir. O da babasından, amcasından ve İshak b. Süleymân'dan tıp öğrenmiştir.⁴⁴⁴ Tıptan başka tarih, dil ve şiirde de üstattır.⁴⁴⁵ En meşhur kitabı *Zâdü'l-Müsâfir Vukûtü'l-Hâzır*, iç ve dış hastalıklardan bahseder. Daha hayattayken doğudaki tabiplerin elinde başucu kitabı

⁴³⁸ Doktor Ben Ahmed Koveydar, *Min Tirâsi Tıbbi'l-İslâmî*, Tunus: İsdârâtu Şebeketu'l-Ulûmi'n-Nefsiyyeti'l-Arabiyye, 2013, s.7.

⁴³⁹ Koveydar s.9

⁴⁴⁰ İbn Ebî Usaybia, s.431.

⁴⁴¹ İbn Ebî Usaybia, s.430.

⁴⁴² İbn Ebî Usaybia, s.430.

⁴⁴³ İbn Ebî Usaybia, s.431.

⁴⁴⁴ ez-Zu'bi, s.816.

⁴⁴⁵ el-Akkâvî, s.255.

olmuştur. Öğrencisi Ebû Hafs Ömer b. Barîk tarafından Endülüs'e götürülmüştür. Kostantin el-İfrîkî tarafından Latince'ye çevrilmiştir. Musa b. Tabûn tarafından *Tezdâduhâ Dâr Yâhîm* adıyla İbranice'ye tercüme edilmiştir.⁴⁴⁶ *Tıbbu'l Fukârâ ve'l-mesâkîn*, kitabı halkın kolayca yapabileceği ilaç terkiplerini içeren bir kitaptır. Diğer kitapları *Kitâbu'l-Havâs*, *Risâle fî İbdâli'l-edviye*, *eKitâbu'l-İtimâd fî'l-Edviyeti'l-Müfrede*, *Kitâbu Tıbbi'l-fukarâ ve'l-mesâkin*, *Kitâbu Tıbbi'l-Meşâyih*, ve *hıfzı sıhhatihim*, *Kitâbu siyâseti's-sıbyân ve tedbîrihim*, *Kitâbun fî'l-Küllî ve'l-Mesâne*, *d-Demi ve't Tahzîr min İhrâcihi li Gayri Hâcet*⁴⁴⁷⁴⁴⁸ *el-Mi'de ve emrâduhâ ve müdâvâtühâ*, *Mücerrebâtü't-tıbbi*, *el-Cüzzâm esbâbühû ve ilâcühû*, *ez-Zakkâm esbâbühû ve ilâcühû*, *el-Belegatü fî hıfzı's-Sıhha*, *Usûlü't-tıbbi*'dir. Öldüğünde 25 kantar (yaklaşık 950 kg) kitap bırakmıştır. Bu kitapların içinde çeşitli dillerden tercüme edilmiş kitaplar olmak üzere, Yâkût'un *el-Mu'cem*'i, es-Safadî'nin *el-Vâfi*'si, Usaybia'nın göz ile ilgili kitabı gibi bir çok kitap bırakmıştır.⁴⁴⁹

Ziyâd b. Halfûn (ö. 920)

İfrîkiye'de yaşayan tabiplerden olup tarihi kaynaklarda nereli olduğu açıkça bildirilmemiştir. Babasının sakâlibeden veya Sicilya'dan olduğu yahut köle ticareti yapan bir aileden olduğu düşünülmektedir. İshak b. İmranın ve el-İsrâilî'nin öğrencisi olup III. Ziyâdetullah ve on yıl da el-Mehdî'ye⁴⁵⁰ hizmet etmiştir.⁴⁵¹ Tıp alanında 30'a yakın kitap yazmıştır. Halfûn adeti üzere haftanın belli günlerinde Dâr el-Cüzemâ'yı ziyaret ettiği gibi Dimne'yi de ziyaret edip hastaları dolaşırdı. el-Bekrî'nin rivayet ettiğine göre: '*Tabip Halfûn Rakkâde'ye Bâb-ı Isram'ın yanına yürürdü. Başından sarığını çıkartır, tedavi eder gibi başına hava aldırırdu*', der.⁴⁵²

İbn Zafer (ö. 935)

el-Fadl b. Zafer Ağlebîler devri tabiplerinden olup Rakkâde'de Beytülhikme'de çalışmıştır. Hocalarının kim olduğuna dair bilgi yoktur. Sanatında ve çalışmalarında

⁴⁴⁶ el-Akkâvî, s.257.

⁴⁴⁷ el-Akkâvî, s.257.

⁴⁴⁸ Koveydar s.133.

⁴⁴⁹ el-Akkâvî, s.256.

⁴⁵⁰ İbn İzârî, s.183.

⁴⁵¹ el-Akkâvî, s.250.

⁴⁵² el-Bekrî, s.24.

başarılı ve emirlerin yanında saygınlığının olduğu bilinmektedir.⁴⁵³ Mesleğini yapmaya engel bir hastalığa yakalanmış ve vefat etmiştir.⁴⁵⁴

Düneş b. Temîm (900-960)

Aslen Iraklı olup Ağlebîler döneminde ailesi ticaret için Kayrevan'a gelmişti. Kayrevan'da doğan Düneş, el-İsrailî'den tıp, felsefe, Arap dili, ilmi felek ve ilm-i hesab derslerini almıştı. Yahudi şeriatı dersleri alan Düneş, Irak, Mısır ve İspanya yahudilerince yahudi fikhında otorite kabul edilmiştir.

et-Telhîs fi'l-Edviyeti'l-Müfredede, Beyânü'l-Evzân ve'l-Mikyîl, fi Sanâati't-Tıb, Kitâbun fi'l-Hisâbi'l-Hindî, başlıca tıp kitaplarıdır.⁴⁵⁵ Tıptan başka astronomi, astrolojiye dair de kitapları vardır. Kitâbü'l-Felek ve Hareketü'l-kevâkib bu eserleri İbranice yazmış ve Fâtımî halifesi İbnü'l-Kâim İsmâil el-Mansûr'a takdim etmiştir.⁴⁵⁶

3.6. Beytülhikme

Ağlebîler'in her türlü ilime özellikle de aklî ilimlere karşı büyük ilgisi ve entelektüel çalışmalara meyli, pozitif bilimlerin gelişmesini ve Beytülhikme'nin kurulmasını sağlamıştır. Bu kurumla bölgede ilk defa aklî bilimlerin tedrisi başlamıştır. II. İbrahim'in emirliği çeyrek asır kadar sürmüştür. Onun devrinde, yapıla gelen bilim çalışmaları olgunlaşmış ve emir tarafından Rakkâde'de Beytülhikme inşa edilmiştir. İlimin popülerliği zirveye çıkmış, bilim her çeşit sınıfta ve kesimde ilgi görmüştür. Emirlerin ve devlet adamlarının bilimsel çalışmalara gösterdikleri ilgi ve yaptıkları yardımlar olmasa bu kurumlar ve çalışmaların semeresi ortaya çıkmazdı. Onlar daima bu çalışmaların hem yardımcıları hem de hamileri olmuşlardır.⁴⁵⁷

II. İbrahim ve emirleri bu kuruma çok özen göstermişlerdir. Emir ilme ilgisi olan ve Bağdat, Fustat ve Şam gibi doğudaki ilim merkezlerinden âlimleri ve kitapları getiren, bunun için yüksek meblağlar ödeyen, özellikle İlm-i Felek'e (Astronomi) ve Tencîm'e (Astroloji) ilgi duyan biridir.⁴⁵⁸

---

⁴⁵³ el-Akkâvî, s.250.

⁴⁵⁴ ez-Zu'bi, s.589.

⁴⁵⁵ ez-Zu'bi, s.813.

⁴⁵⁶ el-Akkâvî, s.250, ez-Zu'bi, s.814.

⁴⁵⁷ et-Temîmî, Haydar Kâsım, **Beytü'l-Hikmeti'l-'Abbâsî**, Dâru Zahrân, Umman, 2011, s.61.

⁴⁵⁸ Zeytûn, s.391.

Bazen her yıl bazen yılda iki kez, Abbâsî Devleti'ne bağlılıklarını ifade etmek ve doğudaki yenilikleri yakından izlemek için Mağrib'ten Bağdat'a elçiler göndermiştir. Bu elçilerle birlikte ticaret eşyaları da götürülüp satılmıştır. Bu eşyalar genelde Mağrip bölgesinin nadide eşyaları olmuştur. Ticaretten elde edilen paralar sefâret reisine verilmiş, o da ilmî eserler satın almış, önemli kitaplarının nüshalarını istinsâh ettirmiş ve çeşitli bilimlerde üstâd kişileri Kayrevan'a getirmek için bu paraları kullanmıştır.

Beytülhikme, tüm teçhizat ve işleyişiyle Bağdat'takinin küçük bir kopyası gibidir. İçi Zerrâbi türü en güzel, en değerli halılarla ve çeşitli hasırlarla döşenmiştir. İç mekânı birkaç bölüme ayrılmıştır. Birinci hol kâğıt ve parşömen (beyaz kâğıt) *er-Rakk* kullanılarak kitapların çoğaltıldığı yer (istinsâh mekânı); son hol danışma, kitapları isteme ve iâde; üçüncü hol de büyük âlimlerin ilmi çalışma yapmaları için ayrılmıştır. Alt kattaki mahzenlerde kitaplar ve Astronomi (et-Tencîm ve el-Felekiye) aletleri vardır.⁴⁵⁹

Ağırlıklı olarak tıp, felsefe ve matematikle⁴⁶⁰ birlikte mantık, astronomi, coğrafya, takvîmü'l-buldân,⁴⁶¹ kimya, astronomi, astroloji, müzik, botanik, aritmetik ve geometri de vardır.⁴⁶² İfrîkiye'de özellikle matematik biliminin doğuşu büyük hadisedir. İslâm bilimlerine ait kitaplar ve dinî olmayan cedel ve münazara (tartışma) gibi kitapları da içermektedir Başta Bağdat olmak üzere, Mısır, Şam, Horasan ve Hire gibi kültür merkezlerinden toplanan, Sicilya'dan getirilen Latince ve Yunanca kitaplardan aynı zamanda Hintçe'den, Farsça'dan, Süryanice'den ve Sanskritçe'den çevrilen eserlerle kurulan bir kütüphanedir.⁴⁶³

II. İbrahim Mısır ve Irak'tan İfrîkiye'de ilmi çalışmalar yapmak üzere İshak b. İmrân gibi bazı âlimleri razı edip getirmiştir. Bu girişimler II. İbrahim'le sınırlı kalmamış oğlu II. Abdullah ve torunu III. Ziyâdetullah da bu geleneği devam ettirmiştir. Tarihi kaynaklar bu üç emirin Latince konuştuklarını bildirmektedir. Bu dönemde Sicilya'nın fethinin de etkisiyle Latince halk arasında yaygınlaşmış özellikle daha da gelişmiştir. Bu üç emir Latince'yi Sicilya'da valilik yaptıklarında öğrenmiştir. Buna şaşırılmamak gerek zira

⁴⁵⁹ el-Hicâzî, s.21.

⁴⁶⁰ Marûf Nâcî, *Asâletu'l-Hadâreti'l-Arabiyye*, Bağdat: Matbaatu't-Tazâmun, 1969, s.145.

⁴⁶¹ Hammûde, s.314.

⁴⁶² Dirâsâtu İfrîkiye, Merkezi'l-Buhûsi ve'd-Dirâsâti'l-İfrîkiye, s.164.

⁴⁶³ Necvâ, s.25.

onların Latince eserlere ilgileri vardır. Bu emirler Latince birçok kitabı Arapça'ya çevirtmişlerdir.⁴⁶⁴

II. İbrahim fen bilimlerine ait baş yapıt kitaplar seçip sakâlibeden veya bazı ruhbanlardan Arapça bilenleri tercümeyle görevlendirmiştir. O dönemde Arapça'ya çevrilmiş botanik hakkında yazılmış *Kitâbu Belinus (Plenus) er-Românî* meşhur kitaptır.⁴⁶⁵ Endülüs'ten çok önce burada çevrilmiştir. Bu kitaptan Mağribliler ve Osmanlılar faydalanmıştır.⁴⁶⁶

Hristiyan azîzi Berunim er-Românî'ye nispet edilen Latince'den Arapça'ya çevrilmiş *Târîhu'l-Ümeme er-Românî* adlı kitap Kayrevan'daki Camii'nin kütüphanesinde bulunmaktadır.⁴⁶⁷ Roma tarihçisi Titus'a ait on cüz tarih kitabı Beytülhikme'de Latince'den Arapça'ya tercüme edilen diğer eserlerdendir.

Osman el-'Akkâk Beytülhikme'nin Kayrevan'da, Kayrevan Camii yakınında III. Ziyâdetullah döneminde kurulduğunu söyler.⁴⁶⁸ Ancak bu mümkün görünmemektedir. Emir II. İbrahim zamanında Beytülhikme⁴⁶⁹ Rakkâde'de⁴⁷⁰ şehre uzak mesafede ve ed-Dimne'nin yanında inşa edilen Kasru's-sahn'da⁴⁷¹ yahut Kasru'l-feth'te kurulmuştur.⁴⁷²

Beytülhikme İfrîkiye'deki ilk bilimsel üniversite ve akademidir. Ağlebîler bu kurumu Kayrevan Camii'ndeki dinî çalışmalardan hariç, ileri derecede kültürel gelişmeyi gerçekleştirme niyeti ile inşa etmişlerdir. Zira Kayrevan mescitlerinde eğitim çoğunlukla fakihlerin ve hadisçilerin yaptıkları bireysel ve sadece dinî çalışmalarla yürümektedir. Bu çalışmalar da zaten Ağlebîler döneminde değil çok daha öncesinde başlamıştır. Bölgenin hâkim mezhebi Mâlikîliğin, Kur'ân, Sünnet, sahâbe ve tâbiin amellerini kabul edip icma ve kıyası reddetmesi aklî ilimlerin gelişmemesinde bir etkendir. Ağlebîlerle Hanefîlik bölgede yaygınlaşınca icma kıyas ve istihsân usulunu benimseyen bu mezhep aklî bilimlerin çalışılmasına zemin hazırladı. Bu farklı fikir ve yaklaşımlar o dönemde bilim ve sanatın oldukça farklı ve canlı, geniş tabana yayıldığını açıkça gösterir.

---

⁴⁶⁴ Marûf, s.146

⁴⁶⁵ Zeytûn, s.390.

⁴⁶⁶ Marûf, s.147.

⁴⁶⁷ Zeytûn, s.390.

⁴⁶⁸ Sa'îd Dîvecî, **Beytü'l-Hikme**, Mısır: Müessesetü Dâr'l-Kütüb, 1972, s.40.

⁴⁶⁹ Dirâsetü İfrîkiye, s.170.

⁴⁷⁰ Necvâ, s.24.

⁴⁷¹ Sa'd Zağlûl, s.117.

⁴⁷² el-Azzâvî, s.77, el-Hamâdî, s.40.

Bu ilimlerden din âlimleri/Mâlikî fukahası çok da hoşnut değildir. Zira Kayrevan okulunun din tadrîsini elinde bulunduran Mâlikî fukahası bu dünyevi ilimleri kerih görmektedir. Onun için bu ilimler halkın rağbet ettiği çalışmalar olmamış ve sadece devlet desteğiyle elit tabaka arasında çalışılmıştır. Halk arasında ilim gayretinde olan kişiler daha çok dinî ilimleri çalışıp bu alandaki disiplinlere rağbet etmiştir.⁴⁷³

Emirlik yıkıldıktan sonra bu birikim ve kitaplar emirliğin yıkılmasıyla Fâtımîler'e geçmiş ve hizmetlerine giren bazı alimleri ve bu kitapları Kâhire'ye götürmüşlerdir. Bu birikim Dârulhikme'nin, sonra el-Ezher'in nüvesini oluşturmuştur.⁴⁷⁴

Bu dönemdeki çalışmalar ve faaliyetler doğu ile batı arasında, özellikle kültürel ve entelektüel ilişkileri sağlamakta ve bu uğraşların yayılması noktasında çok önemli görev üstlenmiştir. Adeta doğudaki kültürel ve ilmi birikimle gelişmeleri özelde Ağlebî coğrafyasına yayma, genelde de Mağrib, Endülüs ve Sicilya bölgelerine aktarmakta köprü görevi görmüşlerdir. Zira Ağlebîler hariç hiçbir Mağribli böyle bir şerefe erişememiştir.

Ağlebîler'in başlattığı bu çalışmalar Sicilya'ya taşınmıştır. Bölgede kurulan ilk tıp okulu üç asır etkisini devam ettirmiştir. Burada yapılan tıp öğrenimi ve eğitimi bütün Mağrib'e yayılmış ve oradan da Güney İtalya'ya (Salerno) geçmiştir. Adanın Fâtımîler sonrası hâkimi Normanlar bu çalışmaları daha da geliştirmişler ve tıp çalışmalarının yapıldığı Salerno'da manastır kurmuşlardır. Bunun başına da Kartaca'da doğan, Kayrevan'da tıp eğitimi alan ve Arapça bilen Kostantin isimli hristiyan azizini getirmişlerdir.⁴⁷⁵

Kostantin, İfrîkiye'den ayrılıp Salerno kentinde manastırın başına geçmiş, İfrîkiye'den getirdiği tıp kitaplarını okumaya ve çevirilerini yapmaya başlamıştır. İshak b. İmrân'ın, el-İsrâilî'nin ve İbnü'l-Cezzâr'ın kitaplarını çevirmiştir. Bu çevrilerden Avrupalı âlimler faydalanmış ve tıp çalışmaları bölgede gelişmiştir. Bu durum Avrupa'daki bilim Rönesans'ının ortaya çıkışında en güçlü etkenlerden biri olmuştur.

Ağlebîler yıkılınca âlimlerden bazıları Fâtımîler'in hizmetine, bazıları da davet üzere Endülüs'e geçip halife Abdurrahman en-Nâsır'ın ve oğlu el-Hakem'in hizmetine girmişti.

⁴⁷³ Dirâsâtu İfrîkiye, Merkezi'l-Buhûsi ve'd-Dirâsâti'l-İfrîkiye, s.175.

⁴⁷⁴ el-Hicâzî, s.23.

⁴⁷⁵ Dirâsâtu İfrîkiye, Merkezi'l-Buhûsi ve'd-Dirâsâti'l-İfrîkiye, s.165, Müslüman olduğuna dair de rivayet vardır.

İfrîkiye'deki bu entelektüel birikim böylelikle Endülüs'e taşınmıştır. Giden alimlerden İbn Sa'îd es-Saykal Endülüs'te felsefeyi yaymıştır.⁴⁷⁶

Beytülhikme'de çalışmalar yapan başlıca âlimler şunlardır:

İshak b. İmrân

İfrîkiye'de tıbbın kurucusu ve tabiplerin başıdır. Huneyn b. İshak ve Buhtîşû' b. Cebrâil ile çağdaştır. Yahûdî⁴⁷⁷ olan İshak, Bağdat ve Samarrâ tabiplerindendir. Tıp alanında tecrübesi olan eskilerin yöntemlerini, Yunan ve diğer filozofların eserlerini bilen biridir. Verdiği ilaçlar ve tedavi metodlarıyla hastaları kısa sürede iyileştirdiği için *Semmis-sâ'a'* lakabı verilmiştir.⁴⁷⁸ Abbâsî medeniyetinin başkentinde doğmuş ve bu birikimden faydalanıp tıp, eczacılık ve felsefe alanında kendisini yetiştirmiştir. İbn Cülcül tercümesinde Emir III. Ziyâdetullâh tarafından Kayrevan'a davet edildiğini söylese de Emir II. İbrahim tarafından özel doktoru olarak getirildiği görülmektedir (876). İshak gelmeyi şartlı kabul etmiştir. Buna göre yıllık bin dinar alacak ve istediği zaman geri dönebilecekti. İshak Kayrevan'da ilim için uygun ve istekli bir zümre buldu. Bağdat Beytülhikme'si örnek alınarak Rakkâde'de Beytülhikme kuruldu ve tıp çalışmaları böylelikle başlamış oldu.⁴⁷⁹

İshak b. İmrân'ın tıp ve felsefe'nin İfrîkiye'de yayılmasında çok büyük katkısı vardır. Birçok İfrîkiyeli ondan tıp ve felsefe öğrenmiştir. Yazdığı felsefe kitabını halkın anlayacağı dille yazmış ve halka felsefeyi sevdirmiştir. İshak Felsefe kitaplarını şerh edip insanlar arasında o kitapların anlaşılmasını, yayılmasını ve sevenler için kolay okunur hale getirilmesini sağlamıştır. Böylece felsefe ve tıp alanında öncü kişiler ortaya çıkmıştır.⁴⁸⁰ İshak b. İmrân tıpla beraber doğa bilimleri (biyoloji, Botanik) alanında da birçok eser telif etmiştir.

İshak b. Süleyman el-İsrâîlî:

İshak b. Süleyman, tıp âlimi olmasının yanında Felsefede de önemli bir kişiliktir. Yeni Eflatunculuğun ilk yahudi temsilcilerindedir. Yahudi felsefesi ve mistizminde etkisi

---

⁴⁷⁶ ed-Dîvecî, s.41.

⁴⁷⁷ CROW, Ebû'l-Kâsım Muhammed, *Asru'l-Kayrevan*, Dımaşk: Tlasdâr, 1989, s.42.

⁴⁷⁸ Et-Temîmî, s.290

⁴⁷⁹ el-Akkâvî, s.247.

⁴⁸⁰ Benû Ağleb, s.165.

olmuştur. Ancak felsefeci kimliği tıp kimliği yanında ikinci sırada kalmıştır. Hocası İmrân b. İshak'ın tem tıp hem de felsefe bilgisini tevarüs etmiştir. Beytülhikme'de çalışmalar yapmıştır. Yetiştirdiği öğrencisi İbnü'l-Cezzar'dır. Meşşâi filozof Ebû İshak Kindî'den etkilenmiş ve İbn Cebiol ve el-Feyyûmî'yi etkilemiştir.⁴⁸¹

İsmâil b. Yusuf

Müneccim ve Boyacı/Kimyagerdir. Beytülhikme'de çalışma yapan âlimlerden bir diğeri de İsmâil b. Yusuf'tur.⁴⁸² H. 3. Asrın II. yarısında Kayrevan'da doğmuştur. Ailesinin maddi durumu iyi olmadığından meslek arayışına girmiş ve boyalar üzere çalışarak bu meslekte ustalaşmıştır. İlk olarak Kayrevan'da dil ve dinî bilgilerde eğitim almıştır. Erken yaşta doğuya ilim yolcuğunu yapmıştır. Önce Mısır'a gidip Fustat'ta Amr b. As Camii'nde ders halkalarına katılıp dönemin meşhur âlimlerinden ders dinlemiştir. Sonra Hicâz'a geçmiş ve Hac ibadetini îfâ edip burada da ders halkalarında talebe olmuştur. Son olarak da Irak'a geçip ilim ve kültür merkezi olan Bağdat'ta ileri derece dil ve din eğitimini de tamamlayıp aklî ilimlere yönelmiştir.⁴⁸³ Özellikle Astronomi ve kimya ile ilgilenmiştir. Burada ilim tahsîli için uzun zaman ikâmet etmiştir. Nafakasını temin ve işi öğrenmek için ilaç yapan bir dükkânda işe başlamıştır. Bu dükkân merhem yapmanın yanında kadınların yüzlerini güzelleştirmek için başta sürme olmak üzere günümüzde makyaj denilen birçok kozmetik ürünü boyaları imâl etmektedir.⁴⁸⁴

İsmâil b. Yusuf bu yeni işi ve işin ilmini sebât edip sabır göstererek öğrenmiştir. İşin sırlarını inceliklerini araştırarak bu alanda kendisini geliştirmiştir. Dükkân sahibi ve ustası onun bu azminden ve istekli oluşundan etkilenmiş ve ona bütün bildiklerini öğretmiştir. Birinci lakabı olan müneccimliğe, hak ederek ikinci bir lakap daha eklemiştir: Boyacı.

Bütün ilimleri öğrenmiş olarak Irak'tan ayrılmıştır. Önce Şam'a geçmiş sonra Mısır'a uğramıştır. Buralarda öğrendiklerine ilave edebileceği, dil, edebiyat, felsefe, matematik

---

⁴⁸¹ Benû Ağleb, s.166.

⁴⁸² Benû Ağleb, s.190.

⁴⁸³ ez-Zu'bi, s.581.

⁴⁸⁴ **Mecelletü'l-Arabî**, Mahmûd Hüseyin, Sayı, 328, Kuveyt, 1986, s.106

özellikle astronomi ve boya sanayii ile ilgili yeni bilgiler varsa tekrar araştırmış ve Kayrevan'a yönelmiştir.⁴⁸⁵

Bütün bu bilimleri çalışmış ve boya ustası bir kimyager olarak Kayrevan'a dönmüştür. Dönemin emiri II. İbrahim ona iltifat etmiş ve onun has adamı olmuştur. Sicilya ve Güney İtalya seferinde yanında bulunmuş hacca giderken de (901) yine emire yol arkadaşlığı etmiştir.⁴⁸⁶

Bağdat usulü boya üretimini Kayrevan'a getiren ve Mağrib bölgesinde kimyâ çalışmalarını ilk defa bir disiplin olarak dersini veren, çalışmalarını yapan odur. İbrahim b. Ağleb'in ölümü onu üzmüş ve Ağlebî ülkesinden ayrılmıştır. Zira Ağlebîler'i yıkan Fâtımîler Ağlebî emirine yakın olan İsmâil b. Yusuf'u hoş görmemiş ona baskı yapmışlardır. O da Endülüs'e Kurtuba'ya Abdurrahman en-Nâsır'ın yanına gitmiştir. Onun hayatına dair bundan sonrasına dair net bilgiler yoktur. İdarecilerden uzak durduğunu ve sadece boya işini yaptığını bilmekteyiz. Onun çalışmaları Endülüs'teki bilim çevrelerini etkilemiş ve burada sadece ilmi çalışmalarla ilgilenmiştir. Endülüs'ün yanı sıra çalışmaları Sicilya'ya da ulaşmış ve oradaki boya endüstrisine de katkı sunmuştur. İlimle ve birçok şehre yaptığı uzun yolculuklarla geçen ömrü h. 4. Asrın son çeyreğinde son bulmuş ve Kurtuba'da vefat etmiştir.⁴⁸⁷

İbrahim b. Ahmed eş-Şeybânî er-Riyâzî

Emir III. Ziyâdetullah döneminde Beytülhikme'ye başkanlık eden er-Riyâzî adıyla meşhur âlim İbrahim b. Ahmed eş-Şeybânî (d.223) Bağdatlı olup İbn Kuteybe, Câhız, Muberrred gibi dönemin önemli âlimleriyle Bağdat'taki ilmi çevrede bulunmuş ve oradaki birikim ve tecrübeyi Kayrevan'a taşımıştır. Yazdığı birçok kitap vardır. Bazılarının isimleri: *Müsned fi'l-Hadis*, *Sirâcü'l-Hedy fi'l-Kur'ân ve Müşkilihî ve 'Îrâbihî ve Ma'ânîhi*, *Kitâb Lukati'l-Mercân*, *risale el-Murassa'a*, *el-Müdebbice*, *el-Vehîde*, *el-Müennese*.⁴⁸⁸ Reîsü'l-Küttâb olan eş-Şeybânî matematik bilimlerinde bölgenin en başta

⁴⁸⁵ Mecelletü'l-Arabî, s. 107.

⁴⁸⁶ Mecelletü'l-Arabî, s.108-109

⁴⁸⁷ Mecelletü'l-Arabî, s.109

⁴⁸⁸ İbn İzârî, s.162, 163.

gelen isimlerindedir. Şeybânî'den önce Ebû Zekerîya Yahya b. Süleyman el-Fârisî el-Hadarî (ö. 902) riyâzî ilimleri ilk defa çalışan kişidir.⁴⁸⁹

Said b. Haddâd

İfrîkiye'nin kelâm ilminin en büyüklerindedir. Kayrevan'daki kelâm okulunun baş hocasıdır. Hayatı boyunca hiçbir itikad mezhebine bağlılığı olmamıştır.⁴⁹⁰ Aynı zamanda fakihdir. Filozof Ebû Bekir et-Temûdî ile Beytülhikme'de çalıştığı rivayet edilir.⁴⁹¹

İbn Haynes

Aslen Bizanslı olup emir. 3. Ziyâdetullah'ın mevlâsıdır. Beytülhikme'de mütercimdir. Yunanca'dan Arapça'ya çeviriler yapmıştır.⁴⁹²

İbnü'l-Kayyâr es-Saykal

İbnü'l-Kayyâr, el-Kimyâî adıyla bilinir. Yunan ateşi sanatında uzman olup öğrencilerine de dersini vermiştir. Ebî Saîd Osman b. Saîd, Beytülhikme'de çalışan diğer bir kişidir.⁴⁹³

---

⁴⁸⁹ İbn Debbağ, s.64.

⁴⁹⁰ Benû Ağleb, s.166.

⁴⁹¹ Havâle, s.173.

⁴⁹² Benû Ağleb, s.166.

⁴⁹³ ez-Zu'bî, s.581.

BÖLÜM IV: AĞLEBÎLER DEVLETİ'NDE DİNÎ, SOSYAL VE EKONOMİK HAYAT

İfrîkiye'de toplumsal hayat bölgeye yapılan İslâm fetihleriyle, fetih için gelen Arap askerlerle başlamıştır. Fetihlerin tamamlanması sonrası bölgeye Temîmîlerden, Ensar'dan Evs ve Hazrec, Kaysîlerden Tenûh, Ezd ve Benû Cerîr, Kindîler, Kinânîler gibi birçok Arap kabilesi gelmiştir. Ayrıca Horasan'dan gelen binlerce Arap ve Fârisî de bölgeye yerleşmiştir. Böylelikle Kayrevan'da çok uluslu çeşitlilik gösteren bir nüfus ortaya çıkmıştır.⁴⁹⁴

4.1. Nüfûs

Ağlebîler döneminde İfrîkiyede nüfus farklı dil ve çeşitli milletlere mensup halktan oluşuyordu. Araplar ve Horasanlılar diye bilinen, Abbâsî askerleriyle doğudan bu bölgeye gelen Acemül-Feres denilen ahali yer alıyordu. Ayrıca hristiyanlığı muhafaza etmiş, İfrîkiyeli ve Rum olan Acemü'l-Beled olarak tarif edilen insanlar vardı. Bölgenin asli unsuru ise Berberîler olup nüfusun çoğunluğunu oluşturmaktadır. Diğer nüfus unsurları da ilk defa İbrahim b. Ağleb'in kurduğu Abbâsîye şehrinde istihdâm ettiği, *Abîd* ve *Feteyân* denilen köle kökenli asker ve muhâfızlardı. Avrupa'dan, Slav ülkelerinden gelenlerine Sakâlibe,⁴⁹⁵ Sudan tarafından gelenlerine Sevâd (Zenci) denilmekteydi. Bunlardan olan Cevârîler (Câriye) de diğer unsurlardı.⁴⁹⁶

Ağlebîler Devleti'nde nüfus şu unsurlardan oluşmaktadır.⁴⁹⁷

Araplar: Arap kabilelerinden oluşur. İlk İslâm fetihlerinde bölgeye çok sayıda Arap haklı gelip yerleşti. Mesela, Hassan b. Nu'mân el-Gassânî 693'te 40 bine yakın Arap savaşçıyla İfrîkiye'ye gelmiştir. Gülsüm b. İyaz döneminde yine İfrîkiye 30 bin Arab'ın göçüne şahit olmuştu (740). Bunlardan 10 bini Şam bölgesi Araplar'ından olan askerlerdi. Yine bölgeye vali olan Muhammed b. Eş'as ile birlikte İfrîkiye'ye 10 bin Arap gelmişti bu sayı fetihlerin artmasıyla birlikte ilerleyen yıllarda çoğalarak devam etti.

⁴⁹⁴ Hammûde, *Târîhu'l-Mağribi fi'l-Asri'l-İslâmî Münzü Fethi'l-İslâmî ve Hattâ Kıyâmi Devleti'l-Fâtûmiyye*, Kâhire: Dâru's-Sekâfeti'n-Neşr, 2007.

⁴⁹⁵ Yâsir Tâlib Râcî el-Huzâ'î ile, *Mevkûfu'l-Hilâfeti'l-Abbâsîyyeti mine'd-Düveli'l-Müstekelleti fi'l-Mağrib*, Ürdün: Câmîatu'l-Ürdüniye, 2008, s.120.

⁴⁹⁶ Hammûde, s.304.

⁴⁹⁷ el-Huzâ'î ile, s.118.

Ağlebî nüfusunun diğer unsuru olan Acemler doğudan gelmiş ve İfrîkiye'ye yerleşmişlerdi. Bunlar Arap askerleri ile Horasan ve Fars bölgesinden İfrîkiye'ye gelen Fars asıllı gruplardı. Bunlar Kâbes, Mecâne, Kastîliye, Zâb, el-Mesîle, Biskre, Tabne, Bâğây, Kostîne (Cezayir) ve Bentûs şehirlerinde yaşıyorlardı.

Berberiler ise İfrîkiye nüfusunun çoğunluğunu oluşturan yerlilerdi. Bunlar sık sık Emevî ve Abbâsî halifelerinin bölge valilerine karşı isyan etmişlerdi. Bunların haricinde, Afrikalılar, yahudiler ve Kastîliye ile Zâb şehirlerindeki Rumlar da Ağlebî nüfusu içinde yer alıyordu.⁴⁹⁸

4.2. Giyim

O dönemde İfrîkiye'de erkek elbiseleri gömlek pantolon, yünden cübbe ve üzerine bağladıkları renkli kuşaktan oluşmaktaydı. Başlarına *Lufâfe* denilen sarık sarıyorlardı. Bu Ayaklarında kışın ayakkabı yazın da hafif terlik vardı. Zenginler ve âlimler topuksuz deri ayakkabı, samur kürk, sarık yerine de kavuk/külâh giyiyorlardı. Bu kavuk yünden veya pamuktan yapılmaktaydı.⁴⁹⁹

Sâhibü'l-Medârik isimli eserden hareketle, İmâm Sahnûn'un ne giydiğine dair bazı bilgiler edinmek mümkündür. Sahnûn her zaman ayrı elbiseler giymiştir. Ders verdiği zaman ayrı, Cuma namazına giderken farklı, cenaze namazında bulunduğu zaman farklı, yağmur yağdığı zaman farklı giyinmiştir. Süleyman b. Sâlim şöyle söyler:

*'Ben Sahnûn'u Sâc⁵⁰⁰ giymiş olarak gördüm. İmâm mavi Sâc, gömlek ve pamuk kavuk, Nakışlı mavi kavuk, el-Ağleb kavuğuna benzer kavuklar giymiştir'*⁵⁰¹ diyerek bu büyük fakihin giyim kuşamına dair bilgi vermektedir.

Sahnûn ders vereceği zaman gömlek ve el-Ağleb kavuğu giymiştir. Cuma'ya gittiğinde Sâc giymiş ve pamuktan kavuk takmıştır. Cenazede hazır bulunacaksa mavi elbise ve mavi kavuk giymiştir. Soğuk ve yağmurlu havalarda siyah kapşonlu cübbe giymiştir. Sahnûn gibi kadı İbn Gânim de kadınlara ait davalara bakacağı zaman özel elbise

⁴⁹⁸ el-Huzâ'ila, s.118.

⁴⁹⁹ Zeytûn, s.174.

⁵⁰⁰ Sac: elit kişilerin giydiği bol ve geniş pahalı bir elbise.

⁵⁰¹ Zeytûn, s.175.

giymiştir. Kadı kadın davalarına bakmak için bir gün belirlemiş ve o gün de kaba kürk ve yıpranmış/eski elbise giyerek davaları dinlemiştir.

Kadınlar sosyal statülerine göre değişmekle birlikte ipekten yahut pamuktan gömlek, elbisenin üzerine peştamal/kuşak ile bağladıkları ince bir elbise giyiyorlardı. İşlemeli bileziklerden çeşitli süsler ve asfurlu, nakışlı halhallerle süslenmişlerdi. Evden çıktıkları zaman gömleklerini giymişler, yüzlerine başörtüsü takmışlardır. Ayakkabı olarak da ince narin mest yahut babet tarzı çarıklar giymişlerdir. Kadınlar için zamana ve mekana göre değişen çok çeşitli elbiseler vardı. Tarihçilerin aktardıkları erkek giyimleri olsa da Kayrevan'da kadın elbiseleri daha çok ve daha çeşitlidir. Tunus'taki Bardo müzesinde *Kumca* denilen, evliliğin 7. gününde giyilen özel bir kadın elbisesi günümüze kadar gelmiştir.⁵⁰²

4.3. Yemekler

Araplar Kayrevan'a geldiğinde, et sulu ekmek olan Serîd, bol tere yağıyla yapılan yulaf lapası olan Asîd, kurabiye/ekmek olan Besîs diye bilinen yemekleri yemişlerdir. Sonra yerleşik Berberîler'in ana yemeği olan Kuskus'u da almışlardır. Kayrevan'da medeniyetin gelişmesiyle toplum arasında tecrübeler derinleştikçe yiyecekler çeşitlenmiş ve belirginleşmiştir.⁵⁰³

Et Kayrevan halkı tarafından çok tüketilen bir gıdadır. Bekrî'nin zikrettiğine göre, bazı aşure günleri diğer hayvanlar hariç sadece 900 baş büyükbaş hayvan kesilmiştir.⁵⁰⁴ Et suyundan yemek pişirmişlerdir. *Kevkebiye* denilen yemek et suyu, et, nohut ve pazıyla yapılmıştır. *Nisâbüriye* ve *Fıstıkiye* et ve fasulye ile yapılmıştır. *Kunâfa'da* ise et özel olarak pişirilip buharda terbiye edilmiştir. Sonra dilimlenip ince ekmekle yenmiştir.⁵⁰⁵

Bu ana yemeklerden başka helva ve tatlılar da oldukça bol ve çeşitlidir. *Esfenc* pazarlarda satılan bir tatlıdır. *Zülâbiye*, *Ka'k*, *Gassâniye* diğer tatlı türleridir. Gassâniye yasemin, bal, zaferan'dan yapılmıştır. Simsimiye, mülebbis, bunlar şekerli turta ve bisküvi cinsi tatlılardır. Simsimiye yasemin, gül ve menekşeyle terbiye edilmiş susam helvasıdır.⁵⁰⁶

⁵⁰² Muhammed el-Emîn ve Aliyyü'r-Rahmânî, s.174.

⁵⁰³ Zeytûn, s.176

⁵⁰⁴ el-Bekrî, s.26.

⁵⁰⁵ Zeytûn, s.176

⁵⁰⁶ el-Bekrî, s.32.

4.4. Eğlence ve Törenler

Kayrevan'da çatısı olmayan kısa ince bir duvarla çevrilmiş geniş kare alana sahip bazı namazgahlar vardır. Burada bayram namazları kılınır, emire biatler alınır, mevsimsel kutlamalar yapılır ve geniş kitlelerin katılımıyla törenler icra edilir. Bu namazgah ve tören alanlarının en meşhurları Musalli-i Bâb-ı Nâfi' ve Musalli Bâb-ı Selem'dir.⁵⁰⁷

Zaman geçtikçe İfrîkiye'de gelişme ve kalkınmasına paralel olarak tarımda ve üretimde çalışan işçi sayısı artmıştır. Bu artışla beraber tüccârlar, âlimler, idareciler, entelektüeller, zenginler de çoğalmıştır. Böyle olunca sosyal hayatın canlı ve renkli olması kaçınılmazdır. Özellikle tatil günleri, düğünler ve bayram günlerinde çeşitli eğlenceler yapılmıştır. Kayrevan'da binicilik ile ilgili oyunlar oynanmıştır.⁵⁰⁸ At biniciliği sporu oldukça yaygındır. Polo, at üzerinde oynanan top oyunları, iki kişinin at üzerinde kılıç oyunu, tazılar eşliğinde at üzerinde av oyunu başlıca oyunlardır.

Oyun oynanan alana *Mel'ab* denilmekteydi. Burada bir davulcu ve bir de neyci vardı. Bunlar özel bir ekipti. Bu ekip enstrümanlarını çalarken atlar da bu alanda ritim, ileri geri adımlar ve boyun hareketleriyle dans eder daha sonra atlar hücumla geçip yarışlardı. Buna *el-Müşâf* denirdi. Atın üzerindeki atların ayaklarına uzanarak, sırtında dik ayakta durarak ve atların karınlarına eğilerek dans ederlerdi.

Bu dönemde ayrıca eğlence olarak savaş oyunları, Kayrevan dışında yapılan at yarışları, santranç müsabakaları, kılıç müsabakaları yapılmıştır.⁵⁰⁹

4.5. Temizlik ve Sağlık

Kayrevan'ın sosyal yönlerinden biri sağlık ve temizlik hizmetleridir. İfrîkiye'de ilk hastaneyi tesis eden Ağlebîler'dir. Bu hastanenin adı ed-Dimne'dir. Kayrevan'ın şehir dışındaki Dimne mahallesinde olup yarı özel bir kurumdur. Ağlebîler'den önce, fakirlerin barınması amacıyla kurulmuştu. Ağlebîler döneminde yeniden düzenlenip fakirlerden başka çocuk ve yaşlıların da yararlanacağı şekilde yeniden düzenlendi. Sonra cüzzamlılar (Dârü'l-Cüzemâ) ve körlerin tedavisine de ayrılarak mâhir tabiplerce hastalar tedavi

---

⁵⁰⁷ Rakîk el-Kayrevanî, s.153.

⁵⁰⁸ Zeytûn, s.179

⁵⁰⁹ Zeytûn, s.179.

edildi. Emirler her yıl bu hayır kurumunu düzenli ziyaret eder, burada kalanlara para, mal ve tatlı dağıtırlardı.⁵¹⁰

Dimne adı bu tarihten sonra bölgedeki diğer hastaneler için de kullanıldı. Kayravân'ın kenar mahallesi olan Dimne'ye *el-Hârratu'd-Dimne* denir. Bunun aslı da *el-Hârratu'l-Marazî*'dir. Niçin böyle isim verildiği bilinmemektedir.⁵¹¹ Abbasîler devrinde İslâm ülkelerinde hastanelere Bîmâristân denilmesine rağmen Ağlebîler Bîmâristân adını kullanmadılar. Adı farklı olsa da kesin olarak bilinen, Dimne'ler yapı ve yönetim açısından, işleyiş biçimleriyle doktorlar, görevliler ve tıp aletleriyle Bîmâristânlar'ın birer kopyasıydı. Kurumun başında, idari işleri yürüten, hastaların rahatını ve tedavi sürecinin işleyişini sağlayan sorumlu biri vardı. Sudanlı hasta bakıcılar hastaların her türlü ihtiyacını görür, hemşirelik yapar ve gerektiğinde ilaç hazırlardı. Tabip olarak çalışanların çoğu *Fukahâu'l-Beden* denilen eğitilmiş, din ve beden âlimi kişilerdi. Muhtemel ki bu tanım hadis-i şerif'ten gelmekteydi. Hadis-i şerif'te, *el-İlmu ilmâni, ilmu'l-ebdân ve ilmu'l-edyan*, İlim ikidir, beden ilmi ve din ilmi. Fukahâu'l-beden ehlinin tıp bilgileri gelenekten ve kültürden gelen tecrübelerle dayanmaktaydı. Mesela, İmâm Sahnûn,⁵¹² Yahya b. Ömer, Muhammed b. Ferc el-Benâmolî, Ebû Abdurrahman b. Dahmân, Musa b. Abdurrahman b. el-Kattân ve Nasr b. Feth et-Tesûrî, fukahâu'l-beden'dir.⁵¹³ Çalıştıkça hastalar üzerinde pratik yapıp uzmanlaşıyorlardı. Bununla beraber Dimne'nin kurulması ve donatılması görevli tabiplerin varlığını zorunlu kılmaktadır. Yoksa muayene edip teşhis ve tedavi eden tabip olmadan hastane inşa edilmesi mümkün görünmemektedir. Ancak yine de tarihi kaynaklarda İshak b. İmran'dan önce Dimne'de çalışmış bir tane bile tabibin adı yoktur. İshak b. İmran ilk Dimne'nin kuruluşundan yaklaşık kırk yıl sonra emir II. İbrahim'in özel tabibi olarak Bağdat'tan getirilmiştir.⁵¹⁴

Ağlebîler devrinde Kayravan'dan başka Sûse, Safâkus ve Tunus'ta Dimne'ler inşa edilmiştir.

---

⁵¹⁰ Zeytûn, s.95.

⁵¹¹ Şehrin biraz dışındaki bu yere Hârratu'l-marazî (Hastalar mahallesi) denilmesinin nedeni, cüzzam, veba gibi dönemin bulaşıcı hastalıklarına yakalanan kişiler'in karantinaya alındığı ve bakıldığı yer olması yahut Kayravan'ın ordugâh şehri olduğu düşünülürse ilk dönemlerde yaralı askerler için sahra hastanesi olması da muhtemel gibi görünmektedir.

⁵¹² Ebu'l-Arab, s.184.

⁵¹³ İbn Debbağ, c.2, s.159, 176, 216, 218.

⁵¹⁴ el-Akkâvî, s.261.

Dimnetü Sûse, Sûse sahilinde inşa edilmiştir. Şehirde tersane vardır ve denizciler, balıkçılar, gemi yapım işçileri, tüccarlarla kalabalık bir şehirdir. Kayravân'a uzak olan bu şehirdeki Dimne'yi Ebû İbrahim Ahmed inşa etmiş ve 858'de içini yenilenmiştir. Sonraki yıllarda oğlu II. İbrahim tarafından tekrar bakımdan geçirilmiştir.

Dimnetü Safâkus, Ebu İbrahim Ahmed'in kurduğu Safâkus şehrindeki Dimne'yi de muhtemelen o inşa etmiştir.

Dimnetü Tunus, Tunus'taki dimne de Ebû İbrahim Ahmed tarafından şehrin batısında *Rabdu'l-Marazî* adıyla bilinen mekânda inşa edilmiştir.⁵¹⁵

Kayrevan'da su rezervlerinin çokluğu ve halka açık hamamların varlığı temizliğe ne derece dikkat edildiğinin göstergesidir. Ayrıca Kayrevan'da sabun da çokça imal edilen ve tüketilen bir üründür.

Kayrevan, hamamları, hastaneleri ve dinlenme mekanları olan bir şehirdir. Suyun azlığına rağmen hamamların ve dinlenme yerlerinin çokluğa işaret eden el-Bekrî,⁵¹⁶ Kayrevan'da 48 hamam olduğunu rivayet eder. Kayrevan şehrinin etrafında halkın rahatlaması ve dinlenmesi için mekanları vardır. Başkent Abbâsiye'nin dışında da dinlenme yeri vardır. *Rusâfe* denilen bu yere, planlaması Bağdat şehrine benzediği için bu ismin verildiği söylenir.⁵¹⁷

Kayrevan şehrin genişliği ve nüfusun çokluğu birden çok mezarlığı zorunlu kılmıştır. Mezarlık şehrin dışında kurulmuştur Batı tarafında kurulan mezarlık *Makbara el-Belviyye* adıyla bilinir. Burada sahâbeden Ebû Zem'a el-Belevî metfun olduğundan bu ad verilmiştir.⁵¹⁸ Meşhur mezarlıklardan bir diğeri *Makbaratu Kureyş* olup Hz. Ömer'in kız torunlarından biri metfun olduğunda Kureyş mezarlığı denilmiştir. Hz. Peygamber'in neslinden, Şerifler'in mezarlarının olduğu tarafa da el-Canâhu'l-Ahdar (yeşil taraf) denilmiştir. *Bâbu's-Selâm* kapısında geçilerek girilen mezarlıkta ulemâ ve sâlih kişiler metfun olup ilk defnedilen, sahâbeden Ubeydullah bin. Ömer b. el-Hattâb'tır. Bu mezarlıkta Ağlebi emirlerinden ve ailesinden, Sahnûn gibi Kayravan âlimlerinin

---

⁵¹⁵ el-Akkâvî, s.263.

⁵¹⁶ el-Bekrî, s.26.

⁵¹⁷ Zeytûn, s.95.

⁵¹⁸ İbn Debbâğ, s.88.

meşhurlarından birçok kişi meftundur.⁵¹⁹ Tunus'taki mezarlığa Silsile (Zincir) denir. Meşhur Mâlikî fakihî Ali b. Ziyâd burada meftundur.

4.6 Güven ve Emniyet

Kayrevan'da nüfusun kalabalık oluşu, şehrin ticari merkez olması, şehre birçok yerden ticaret kabilelerinin gelmesi zorunlu olarak malların ve tüccârların korunmasını gerekli kılmıştır. Bunun için belli noktalarda kabileleri yol kesicilerden ve hırsızlardan korumak için güvenlik merkezleri kurulmuştur. Ayrıca çarşılarda haksızlıkları, ayıp mal satışlarını, sahtekarlık ve kara borsacılığı, terazileri, fiyat manipülasyonlarını kontrol eden görevliler vardır. Kayrevan çarşıların kapandığı ve mesainin bittiği davul çalınarak haber verilir ve kısa bir zaman sonra sokağa çıkma yasağı başlardı. Kayrevan'ın içinde 3 adet ve dışında 1 adet olmak üzere 4 adet güvenlik merkezi vardı.

Ağlebîler döneminde toplumsal hayatın her alanında gözle görülen bir huzur ortamı oluşmuştur. Ancak yine de suç işleyenler, özellikle isyanlara katılanlar olmuştur. Bu suçlular Kayrevan'da Mescid-i Kebîr'in ve Ziyâdiye diye bilinen bölgenin yanındaki otellerin yakınında hapishanelerde cezalarını çekiyorlardı. Kayrevan'dan başka Rakkâde⁵²⁰, Ürbüs⁵²¹ ve Kasr-ı Kadîm'de⁵²² de hapishaneler vardı.

Kayrevan'da II. Ziyâdetullah'ın yaptırdığı bir hapishane vardı. Ayrıca veziri Galbûn da hapishane yaptırmıştı.⁵²³ Bazı evler hapishane olarak kullanılmıştır. Mesela, III. Ziyâdetullah Sicilya valisiyken babası tarafından hapsine hüküm verilmiş ve evinde zincire bağlı olarak hapsedilmiştir. Belirli suçlara özel hapishaneler de vardır. Mesela, Beytü'd-dem ve Habsü'd-dem' denilen hapishanelerde kan döken (katil) ve hırsızlık yapanlar tutulmuştur.⁵²⁴

Hapishaneler genellikle kadınların evlerine ve kasırlarına yakın yerlerde kurulmuştu. Zira hapishanelerin teftîşi, bağlı oldukları birim ve bütün işleri bu kadınlara bağlıydı.

---

⁵¹⁹ Zeytûn, s.96.

⁵²⁰ Ebu'l-Arab, Kitâbu'l-Mihan, s.469, el-Mâlikî, s.157.

⁵²¹ İbn İzârî, s.142.

⁵²² Ebu'l-Arab, s.468

⁵²³ İbn İzârî, s.98.

⁵²⁴ el-Mâlikî, s.181, Nüveyrî, c.24. s.372.

Hapishanelerin idâri işleyişi öncelikle emirlere, sonra vezir ve kadılara son olarak da yüksek mahkeme (Mezâlim) ve Şurta görevlilerine bağlıydı.

Gardiyanlar Şurta görevlilerine yardım ederlerdi. Mahkûmları ve isyancıların elebaşlarını denetlemek, günlük olarak mahkûmları kontrol etmek onların başlıca görevleriydi. Mahkumların durumlarını ayrıntılı şekilde kayda alırlar, sürekli hapishanede durur, yemekleri ve hapishaneye giren her şeyi sıkı şekilde kontrol ederdi.

Gardiyanlar mahkûmlara yumuşak davranmak zorundaydı. Kadı'nın aksi yönünde bir emri yoksa yine gardiyânlar mahkûmları, Cuma namazından men edemez, hastayken koku kullanmalarını da yasaklayamazdı. Gardiyanlar mahkûmun zulme uğrayıp hapsedildiğine kâni' olursa o mahkûma temkînli yaklaşır, o kişiye suçlu muamelesi yapmazdı. Zira ona yapılan zulme ortak olacaklarını düşünürdü.⁵²⁵

Gardiyanların mahkumlardan maddi değeri olan bir şeyi almaları yasaktı. Gardiyanların arkadaşlarının hapishanede kalmasına da izin verilmezdi. Mahkumlara zekât verilirse zekâtları onlar arasında paylaştırır, kendileri almadığı gibi haksızlık yapılmasına da mâni olurlardı.

Hapishaneleri Muhtesip denetlerdi. Denetleme ayda 2-3 kere yapılır, denetler, mahkûmlara bakılıp hapishanedeki mahkûm sayısı kontrol edilirdi. Hapishaneler, her yılın Ramazan ayında, Zihiccen'in 10'unda ve Şaban-ı Şerif'in ortasında bakımdan geçirilirdi.⁵²⁶ Kadı olsun, emir ailesinden veya halktan olsun, suç işleyen hemen herkes yargılanır ve hapse atılırdı.

Suçlular, işledikleri suçun niteliğine göre çeşitli cezalara çarptırılırlardı. Kırbaçla dövme, tahtaya,⁵²⁷ çarmıha germe, başa vurma⁵²⁸, zincire bağlama⁵²⁹ cezalardan bazılarıydı.

Bazı suçlular halk arasında teşhir edilirdi. Bunun amacı suçluya mümkün olduğu kadar psikolojik eziyet yapmaktı. Suçlu çarşılarında ve meydanlarda eşek veya deve üzerinde gezdirilmek suretiyle teşhir edilirdi. Görevini kötü kullanan devlet görevlileri ile ticaret-

---

⁵²⁵ Hammûde, s.297.

⁵²⁶ Hammûde, s.297.

⁵²⁷ Ebu'l-Arab, s.470.

⁵²⁸ Ebu'l-Arab, s.470.

⁵²⁹ İbn İzârî, s.142.

sanat erbâbından sahtekârlık yapanlar bu cezaya çarptırılırdı. Suçlulardan bazılarının dayanamayıp gezdirilirken öldüğü nakledilmektedir.

Ağlebîler döneminde yaygın olan diğer işkence yöntemlerinden birisi suçlunun içeceğine zehir katılmasıydı. İfrîkîye kadısı Abdullah b. Ahmed b. Ebi Tâlib,⁵³⁰ II. İbrahim tarafından hapsedildiğinde zehirlenerek cezalandırılmıştı. Kadı'nın ayranına zehir katılmış, bu zehir onu yemekten içmekten menetmiş, kadı bir müddet sonra ölmüştü.

Hapis süreleri zamanına göre farklılık göstermiştir. Üç günlük süre en kısa hapis süresidir. 7 ay hapis cezası alan da vardır. Hufâce b. Süfyân, Emir Ahmed b. Muhammed tarafından hapsedilmiş ve 7 ay tutuklu kalmıştı.⁵³¹ Bazen Bühlûl b. Râşid gibi hapiste ölenler de olmuştu.

Ağlebî emirlerine hapisten çıkmak için mektuplar yazan mahkumlar olmuştur. Mesela, emirin kâtiplerinden İbn Berîd olarak bilinen Muhammed b. Hayyûn bunlardan birisidir. O yazdığı şiirinde:

Azad et, çok kötü bir iş yaptım, af ve keremin nerede,

Beni sana mektup yazdırtan, pişmanlığımdır.

Sen uzatılan en hayırlı elsin

Gözlerim ağlıyor kalemim sende

Kötülük yapmakta haddimi aştım

Ama sen öyle bir affet ki şanına yakışsın

*Zira affetmek Emirlerin şanındandır.*⁵³²

Emir II. İbrahim bunu okumuş ve ona cevap yazmıştır:

Şeyet sen '*Biz yazıcılar kötü yazıcıyız ama bizi iyi yazıcılara (Kirâmen Kâtibîn)'e ver'* deseydin affederdim, demiştir. Sonra onu tabuta koymuş, ölene kadar orada tutmuştur.⁵³³

---

⁵³⁰ el-Mâlikî, s.384.

⁵³¹ Nüveyrî, c.24, s.122.

⁵³² İbn İzârî, s.121

⁵³³ İbn İzârî, s.122.

4.7. Nebiz Meclisleri

Nebiz üzüm suyuna verilen isimdir. Sıkıldıktan hemen sonra içilirse sarhoş etme özelliği yoktur. Ancak bekletilmesi halinde fermante olup şarhoşluk veren bir içkiye dönüşür.⁵³⁴

Dönemin kaynaklarında bazı Ağlebî emirlerinin nebize düşkün olduğunun belirtilmesi bu içkinin o dönemde de rağbet gördüğünü gösterir. Nebizi fazla tüketen Ağlebî emirlerinin başında I. Ziyâdetullah (816-837) gelmektedir. Onun çok içki içtiği, içmeyi sevdiği, içki içmeyi saatlerce uzattığı ve sohbet arkadaşlarıyla içtiği bilinmektedir.⁵³⁵ Yine kaynaklara göre, VII. Ağlebî emiri Ebû İbrahim b. Ahmed (856-863) sarhoşken çokça hayır işleyip mal infak etmiştir. H.245/M.859'da bu paralarla mescid inşa edilmiş, su depoları yapılmış ve su havuzları kazılmıştır.⁵³⁶

Emir Ebu'l-Garânik de oyun, eğlence ve içkiye düşkündür. Çoğu zaman sarhoş dolaşmıştır. Bir gece Sûse'de iken şarhoş halde denize açılmış ve Kisra adasına varmıştır. (Günümüzdeki Pantelliria adası). Ayıldığında korkmuş ve geri dönmüştür. Bu halinin ömrünün sonuna kadar devam ettiği rivayet edilir.⁵³⁷

Ağlebî kâdıları içersinde nebiz içenler vardır. Mesela, Hanefî kadı Ahmed b. Vehb Ağlebîler'in Trablus kadısıdır. Ahmed b. Vehb'in lakabı Ebî Zîr'dir. Onun bu ismi almasıyla ilgili bir hikâye anlatılır. Buna göre; Kadı, nebizi çok içen biridir. Bir gün zirdeki⁵³⁸ şarabı içmek için kap aramış, bulamayınca başını Zir'in içine sokup içmiştir. Ancak başı Zîr'e sıkışmış, çıkaramayınca Zîr'i kırmıştır. Lakabı da ondan sonra Ebî Zîr kalmıştır.⁵³⁹

Nebiz içilmesinin haram mı helâl mi olduğu hakkında Kayrevan fakihleri arasında pek çok tartışma yapılmıştır. Bazı Hanefî fakihleri nebizin içilmesini mübah görmüşler, bilhassa hurma ve üzüm suyundan sıkılıp çok bekletmeden içildiğinde sarhoş etmeyeceğini öne sürmüşlerdir. Ağlebî emirleri Irak mezhebini (Ebû Hanîfe ve İmam Yusuf) tercih ettiklerinden nebizin helâl olduğuna inanmışlardır.⁵⁴⁰ Abbâsî sultanları da

⁵³⁴ Hammûde, s.308.

⁵³⁵ İbn İzârî, s.98.

⁵³⁶ İbn İzârî, s.113.

⁵³⁷ Nüveyrî, c.24, s.127.

⁵³⁸ Ağzı geniş irice bir su küpü.

⁵³⁹ Ebu'l-Arab, s.194.

⁵⁴⁰ Hammûde, s.308

aynı yolu izlemişlerdir. Bunun nedeni Ebû Hanefî'nin nebûzin yapıldığı hammadde ve yapılış şeklindeki farklılığa göre hüküm vermesidir. Ancak İmâm Mâlik nebizi haram kabul etmiştir. Delilleri ise sarhoş eden herşeyin haram olduğu kaidesidir.

Bu hususa dair Ebû Arab'ın Ebû Sehl'den yaptığı rivâyet zikredilir, Ebû Sehl şöyle dedi:

Abdullah b. Hassan'dan işittim ki, Ebû Hassan şöyle dedi: Emir Ziyâdetullah b. Ağleb'in yanına girdim. Onun iki kadısı Esed b. Furât ve Eba Mahraz ile beraberdi. İkisi nebiz hakkında münâzara ediyordu. Ebû Mahraz helâl olduğunu, Esed b. Furât ise haram olduğunu söylüyordu. Ben oturdum. Emir bana '*Sen ne dersin ya Eba Muhammed*' dedi. Ben de emire: '*Allah emiri ıslah etsin, aklın diyeti kaçtır?*' dedim. Emir de bana '*Bunu neden soruyorsun*' dedi. Ben de ona: '*Verdiğin cevap benim sorum olacak*' dedim. O da bana: '*Aklın diyeti 1000 dinardır*' dedi. Ben de emire: '*Allah emiri ıslah etsin, kişi kim yarım dirhem dekike'yle (seramikten yahut camdan kadeh) bin dinarlık aklını yıkıyor*' Emir dedi ki: '*Ya Eba Muhammed bu devamlı olmuyor ki geçici bir durum, sonra akıl geri geliyor*, dedi. Ben de ona dedim ki: '*Ey emir neyden sonra geliyor? Kendini rezil ettikten sonra mı, üzerini perişan ettikten sonra mı, sakalına kustuktan sonra mı, ağzından küfür çıktıktan sonra mı, birini öldürdükten sonra mı?*' Emir de bana: '*Vallâhi doğru söyledin ya Eba Muhammed, doğru konuştun*' dedi.⁵⁴¹

Başka bir rivâyete göre ise Esed b. Furât'ın nebiz hakkındaki görüşünü açıklayıp Sahnûn'dan sonra Kayrevan kadısı olan Süleyman b. İmrân dedi ki: Kamûdeli ilim talebesi bir adam Esed b. Furât'a nebiz hakkında haram mı helâl mi diye sual etmiştir. Esed de: '*Nebiz pisliğin pisliğidir. Kişinin cihadı, orucu, sadakası, namazı, ibadeti olmaz. Nebizin kardeşi tanbur, mizmar, ud'du. Nebizin haram olması için haram olan bu aletlere arkadaş olması bile yeterlidir*' diye cevap vermiştir.⁵⁴² Bu bilgilerden anlaşılacağı üzere Sahnûn'un nebizi haram görmesi fikhen haramlıktan ziyâde takvâ yönünden uzak duruşu öne çıkaran bir yaklaşımdır.⁵⁴³

Yine bu tartışmalara dair Süleyman b. İmrân'ın şöyle bir rivayeti vardır: Esed b. Furât bana *Kitabü'l-Eşribe*'yi sundu. Orada geçtiği üzere, saf üzüm suyunda beis yoktur. Horasan cinsi üzümün tadı çok suyu azdır ve bu yarım mayalanır. Ancak 1/3'i su olur ve

⁵⁴¹ el-Mâlikî, c.1, s.184, Ebu'l-Arab, s.75, 76.

⁵⁴² el-Mâlikî, s.184.

⁵⁴³ Hammûde, s. 309.

tam mayalanırsa caiz olmaz. Dedi ki: Biz *Mücerride* adında bir üzümden haberdarız. Onda $\frac{3}{4}$ 'ü su olursa ancak mayalanıyor. Zira o üzümün suyu çok tadı azdır. Bundan dolayı mayalanmadan önce helâl değildir. İlim ehli de aynı şekilde $\frac{1}{3}$ 'ne ulaşmadan önce mayalanırsa olursa helâl olur, dediler. Çünkü bunda hüküm mayalanmasındadır. Rengi bal arısı gibi sapsarı olana kadar içilmez.

Rivayete göre Emir Ziyâdetullah zamanında Kayrevan halkının önde gelen kişileri emirin huzurunda toplanmışlardı. İçlerinde İbn Ebî Hassan ve Muammer b. Mansur el- Fakih, İmrân b. Ebi Mahraz da vardı. Muammer su içince emir ona dedi ki: *Bizde şarâb çok, gül suyu, gül şarabı ve buna benzeyen şaraplar da var. Üzüm pestili, kuru üzüm, bal şarabı, pişmiş üzüm şarabı var, hangisini istersen al iç,* diyerek getirilmesini emretti. Gilmânlardan biri ona üç kadeh verdi. Sonra emir ona döndü dedi ki '*Nebiz hakkında ne düşünüyorsun*' Fakih Muammer de emir'e '*İçiyorum işte görüyorsun daha neyi soruyorsun*' diye cevap vermiştir.⁵⁴⁴

İmâm Sahnûn ve süt kardeşi olan Sûse kadısı el-Cibinyânî kadılıkları zamanında sürekli denetim yapmış ve çarşığı pazarı ve sokakları ziyaret etmişlerdir. Söylenir ki bir gün bir yere girmiş ve üzeri örtülmüş nebiz dolu bir büyük kâse görmüştür. Adama '*Niye örttün ki sineklerden mi korktun*' deyince o kişi de Sahnûn'a '*Sinekler bu tarafa gelmiyor*' diye cevap vermiştir.

Bir gün Muammer b. Mansur el-Fakih I. Ziyâdetullah'ın yanına girmiştir. Ziyâdetullah ona '*Ya Muammer nebizi çok seviyorum. Görüyorsun ona sabredemiyorum. Beni hep içerken görüyorsun*' dedi. O da emire: '*Ey emir sadece bir kadeh içerken görüyorum*' deyince Emir de ona, '*Haklısın bir kadehten bir şey olmaz*' deyip içmeye devam etmiştir.

Abdullah b. Ferrûh, zühd ve takva ve vera'sıyla bilinen birisiydi. Nebizi helâl kabul edenlerden olup açıkça içmişti. Bir gün Kayrevan'da bir yakınının düğününe katılmıştı. Yemek getirdiklerinde Abdullah b. Ferrûh'un yanına nebizi haram gören bir sofi oturmuştu. Sofi sofradaki bir tavuk budunu alıp çıkardığı mendiline sarmış, paket yaparak cübbesinin içine koymuştu. Sonra sofraya büyük bir kap nebiz gelmiş ve Ferrûh hepsini içmişti. Tekrar getirdiklerinde bu defa Ferrûh yanındaki sofiye nebizi uzatınca adam bundan rahatsız olup tepki göstermiş ve '*içmediğimi bilmez misin*' deyip saygısızca

---

⁵⁴⁴ Hammûde, s.310.

Ferhhûh'u terslemiştir. Sofi Ferrûh'un solunda oturuyordu. Ferrûh da ona dönüp kızgın bir şekilde 'İç ey tavuk hırsız iç' dedi. Zira sofî paket yaptığı tavuğu başkasının tabağından almıştır. Abdullah b. Ferrûh hac görevini ifa etmiş, Medine'de imam Mâlik'ten fıkıh okumuş, onun derslerine katılmış biriydi.

Ağlebî emirlerinden emir Ebû Ukâl'in nebiz konusundaki tavrı diğer emirlerden farklıydı. Emir Ebû Ukâl Kayrevan'da nebizin alım satımını yasaklayan bir buyruk çıkarmıştı.⁵⁴⁵ Bunda Mâlikî fukahâsının etkisi olsa da yasaklanmasının nedeni aslında dinen haram oluşundan ziyade sosyal etkenlerle ilgiliydi. Zira içenler ciddi şekilde toplumu rahatsız edici davranışlarda bulunup asayiş bozmaktadır. Belki bunun arkasında yatan neden, Ebû Ukâl'in adâletli güzel karakterli oluşudur. Zira o, İfrîkiye bölgesinde kendi zamanında adâletin simgesi olarak kabul ediliyordu.⁵⁴⁶

Emir II. İbrahim (874-902) nebizin ticaretini Kayrevan'da yasaklamış ancak Rakkâde'de ise izin vermiştir. Zira orası kendi yaşadığı yerdir. Askerlerinden ve hizmetkârlarından içenler vardır. Bazı Kayrevan şairleri bu durumu şu kinayeli şiirle anlatmışlardır:

سید الناس و ابی سیدهم	من الیه القلوب منقادة
ما حرام الشراب فی مدینتنا	هو حلال بارض رقادة

Anlamı: *Ey gönüllerin lideri, ey insanların ve onların babalarının efendisi, Rakkâde'de açık açık içilmesi helâl olan bizim şehrimizde haram oldu.*⁵⁴⁷

Dikkat çekici nokta şudur: Kayrevan'da Nebizin haram olduğu İbrahim b. Ağleb zamanı, adaletle hüküm sürdüğü yıllar olarak kabul edilir. Emir halkı bozguncu isyancı ve zorbalardan elinden kurtarmıştır. Pazartesi ve perşembe günleri Kayrevan Camii'nde oturup halkın şikâyetlerini bizzat dinlemiştir. Kayrevan halkından kimse nebizin haram olmasından şikâyetçi olup serbest olmasına dair bir istekte bulunmamıştır. Bu yasak dinî bir yasak olmaktan çok sosyal düzeni sağlamak için konulmuş bir yasak gibi görünmektedir. Zaten emirliğinin sonuna doğru bu yasak kalkacaktır.⁵⁴⁸

⁵⁴⁵ İbnü'l-Ebbâr, s.168, İbn İzârî, s.107, Nüveyrî, c.24, s.117.

⁵⁴⁶ İbn İzârî, s.107.

⁵⁴⁷ İbnü'l-Ebbâr, s.173, İbn İzârî, s.107, el-Bekrî, s.27.

⁵⁴⁸ Hammûde, s.312.

4.8. Musiki Meclisleri

Eski zamanlarda Kuzey Afrika'da yaşayan Berberî topluluklarında özellikle Tunus'ta musiki dahil olmak üzere, güzel sanatlara dair bilgi yoktur. Ancak bölgenin halkı şarkılarını, bölgelerini çevreleyen zencileri taklit ederek ve daha çok fitrî, basit bestelerle terennüm etmişlerdir. Berberîler kamıştan yapılmış üflemeli aletlerinden *Şebbâbe* adını verdikleri mizmârî icad etmişlerdir. *Şebbâbe*, 6 delikli olup kamıştan yapılan, üflemeli ve telli olarak iki türü olan enstrümandır. Bunun yanı sıra *Kambriyen* adını verdikleri ikili telli sazı da kullanılmaktadır. Buralarda kullanılan ritimler, son derece basit olup, Sudanlılar'ın da kullandıkları görülen makamların birkaçını geçmemektedir. Ancak Araplar'ın bu bölgeleri fethettikten bir müddet sonra, Berberîler'in kendi musikilerini geliştirdikleri görülür.⁵⁴⁹

Araplar İfrîkiye'ye geldikleri zaman, dinlerinin yanı sıra, dillerini, adetlerini, geleneklerini, hatta Afrikalı çocuklarda bugün de görülmekte olan çocuk oyunlarını birlikte getirmişlerdi. Arap yanmadasında yaygın olan, kabilelerine özgü Hidâ türündeki şiirlerini mırıldanmışlardı. İfrîkiye'yi fetheden Araplar'ın, Afrika'ya Hidâ' usulünü getirdikleri söylenmektedir. İfrîkiyeliler Arap müziğine Hidâ'yı öğrendikten sonra ilgi göstermişlerdir.⁵⁵⁰

VIII. asrın sonlarına doğru Kayrevan ortamında telli enstrümanların geçerli olduğu görülmektedir. Başkent Kayrevan'da, Şebbâbeler ve tefler (Mazhadar) gibi, çalgı aletlerinin yapılıp satılmadığı eğlence yerlerinin kalmadığı zikredilmiştir.⁵⁵¹

Berberîler Araplar'dan bazı müzik aletlerini almışlardır. Aslen Fârisîlerin kullandığı aletlerden biri ud'tur. Bu enstrümanın İfrîkiye'ye Arap askerlerle gelen Fars kökenli köleler tarafından getirilmiş olmalıdır.

İfrîkiye halkı bu muhâcir Araplar vesilesiyle Arap tarzı çalgı ve teganniye öğrenmişlerdir. Şiir söyleyerek, el-Hidâ' tarzıyla şarkılar söylemişlerdir. İşlerini yaparken, düğün ve

---

⁵⁴⁹ Hammûde, s.312.

⁵⁵⁰ Hammûde, s.313.

⁵⁵¹ Hammûde, s.313.

eğlencelerinde, çayırdaki ot keserken, tarlada çalışırken, hayvanlarını otlatırken ve yolculuklarında okumuşlardır.⁵⁵²

4.9. Ekonomik Hayat

Bu döneme dair, tarih kitaplarında ekonomik, sosyal ve kültürel hayatla ilgili yeterli bilgi yoktur. Bundan dolayı dönemin ekonomik ve kültürel resmini görmek için coğrafya ve seyahat kitaplarına müracaat etmek gerekir. Bu dönemde yaşamış büyük coğrafyacı el-Ya'kûbî 876-889 yılları arasında Ağlebî ülkesini gezmiş ve gördüklerini *el-Buldân* adlı eserine yazmıştır. Dönemine şahit olması bakımından yazdıkları önem arzeder.⁵⁵³

İslâm fetihleri başladığında İfrîkiye'de iktisadi durum pek de iç açıcı değildi. Ardından gelen Kesîle ve Hâile isyanları bu bozukluğu daha da arttırmıştır. Emevî halifelerinin bölge emir ve vâlilerinin kötü idare ve ağır vergileri halkın durumunu daha da zorlaştırmıştır. Bunları Berberî isyanları ve İbâdîye Sufriye hareketleri izlemiştir. Böylelikle İfrîkiye beldeleri Abbâsî ve Emevî Arap ordularının savaş meydanlarına dönmüştür. Bu savaşa, kendilerine haksızlık yapıldığına inanan ve Arap müslümanlarla eşitliği savunan Berberî-Hâricî gruplar katılmıştır. Zira Berberîler'in müslüman olmasında en önemli âmil İslâmiyet'in adâlet ve hoşgörü anlayışıdır. İlk İslâm fatihleri bunu temsîl ettikleri için Berberîler istimâletle müslüman olmuşlardır. Ancak Emevî dönemi vâlileri aynı hassâsiyeti gösterememiş ve müslüman olmalarına rağmen Berberîler'i mevâlî statüsünde görüp onlardan haraç almışlardır. Bu durum İslâm kardeşiliğine gölge düşürmüştür ve Berberîler'in isyanlarına sebep olmuştur.

Böyle bir ortamda Ağlebîler İfrîkiye emirliğini kurmuşlardır. Emirliğin siyasi tutumu, ekonomi politikaları daha en başında çiftçilere ve tüccârlara uzun zamandır olmayan güven ve istikrarı kısmen de olsa sağlayacağını hissettirmiştir. Bu güven ortamında tarımsal üretim ve ürünlerde artış yaşanmıştır.⁵⁵⁴

Ağlebî emiri Ebi'l-Garânîk dönemi hariç tutulursa bölge kuraklık ve kıtlıktan etkilenmemiştir. Ebi'l-Garânîk eğlenceye düşkün olup günlerinin çoğunu Sicilya ve

---

⁵⁵² Hammûde, s.313.

⁵⁵³ Sâlim, s.321.

⁵⁵⁴ Hayrettin Zirikli, *el-Alâm Kamusu Terâcimi li-Eşheri Ricali ve'n-Nisâi mine'l-Arap ve'l-Müsta'rabîn*, cit.5, Beyrut: Dârul İlm li'l-Melâyîn, 1998, s.154.

Malta adasında geçirmiştir. Onun döneminde ekonomik bazı sıkıntılar yaşanmıştı.⁵⁵⁵ Öldüğünde boş bir hazine bırakmıştır.

Sonrasında emirliğin başına geçen II. İbrahim zamanında ise ekonomik faaliyetler hızlanmıştır.⁵⁵⁶ Ebi'l-Garânik zamanındaki kıtlığın kısa sürdüğü görülüyor. Ancak tarih kitaplarında bu yönde bir bilgi yoktur.

Ya'kûbî'nin anlattığına göre kıyı ovalarında zeytin ve hurma ağacı yetiştirilmiştir. Sahil boyunca da yine zeytin ve hurma tarımı yapılmıştır. Sahil bölgeleri çok verimlidir. Bolca meyve bahçeleri vardır. Birbirine yakın mesafedeki köyler tarımla uğraşmaktadır. Buralarda zeytinyağı sıkımı yapılmıştır. Zeytinden başka çeşitli meyvelerin tarımı ve sıkımı da yapılmıştır. Ağlebîler döneminde kokulu bir şarap olan nebiz imâl edilmiştir. Bazı emirler bu şarabı içerken bazıları da üretimini ve alım-satımını yasaklamıştır.⁵⁵⁷

Kamûde bölgesinin güneyinde Cerîd denilen bölgenin Kastîliye bölümünde üzüm asmaları, zeytin ve hurma ağaçları çoktur.⁵⁵⁸ Ancak Kamûde bölgesinin kuzeyi daha çok hubûbât tarımının yapıldığı yerdir. Bâce bölgesi buğdayın bol ve bereketli üretildiği yerler olarak (Bâcelkamh) Arap tarihçileri tarafından övgüyle söz edilmiştir.

İfrîkiye madenleri ucuzluğu ve bolluğuyla meşhurdur.⁵⁵⁹ Gümüş, sürme, mertek, civa, demir, kurşun gibi madenler bölgeden başlıca çıkarılan madenlerdir. Özellikle Bâce bölgesi IX. asrın yarısından itibaren ekonomik faaliyetlerinde gelişme göstermiştir.⁵⁶⁰

İfrîkiye madenleri sanayide kullanılmıştır. En önemli ve ciddi üretim Ağlebîler döneminde olmuştur. Bu dönemde gemi sanayi için gerekli demir aletlerin üretimi yapılmıştır. Dâru's-sînâa denilen ve gemi inşa edilen tersane Akdeniz'de Mısır'dan sonra en büyük ikinci merkezidir.

Demir ayrıca kılıç imalatı, at eyer takımları, at yuları gibi eşyalarında hammaddesidir. Altın ve gümüş daha çok para basımında, hediyelik ve süs eşyası yapımında kullanılmıştır. Günümüzde bunların örnekleri Rakkâde müzesinde bolca vardır.

---

⁵⁵⁵ İbn İzâri, s.152.

⁵⁵⁶ Zirikli, s.155

⁵⁵⁷ İbn İzâri c.1, s.194

⁵⁵⁸ el-Ya'kûbî, s.350.

⁵⁵⁹ el-Ya'kûbî, s.346.

⁵⁶⁰ Sâlim, s. 321.

İlk çağlardan beri İfrîkiye’de halı endüstrisi yaygındır. Bu sanayi bu bölgelere ait yerel bir endüstriydi. Araplar’ın tesiri yoktu. Roma dönemlerinden beri halı dokuma biliniyordu. Horasanlılar’dan sadece geometrik şekiller ve desenler olarak faydalanmışlardır. *Zerbiye* diye bilinen bu Arap halıları meşhur olup geometrik desenlere sahiptir. Miladi VIII. asırda bölgeye Horasanî askerlerinin geliştinden sonra ortaya çıkmıştır. Meşhur Kayrevan halılarının menşei de İrânî-Acemî halılarıdır.

Yün ürünlerinde Kafsa ve Tozer şehirlerine nispetle Kafsî ve Tozarî adıyla üretilen iki tür kullanılmaktadır. İpeğin pamuk ve yün ile karıştırılıp dokunduğu bir kumaştır. Yüksek kalite yün kumaşlar özellikle Tunus işi keçeler de meşhurdur. Sûse şehri güzel uzun beyaz elbiseleriyle ünlüydü.⁵⁶¹

Pamuk dokumadan renkli ve desenli baskılı, iğneyle işlenen ürünler yapılmıştır. Bunların bazen ipekle karışık dokunduğu da olmuştur. Tunus’un el-Vatan bölgesinde pamuk ziraatı yapılmıştır. Bu bölge Tunus’un güneyindeki haliç ile Hammâme’nin güneyindeki haliç arasındaki 5,000 m2 alandır. Bunlardan çeşitli kumaş, desenli ve boyalı giysiler ve iç giyim eşyası üretilmiştir.⁵⁶² İpek üretiminin baş şehri Sûse’dir. İpek ip olarak satıldığı gibi kumaş olarak satılmıştır.

Sedef ve fil dişi kakma ürünler giysilerde, şal-sarık gibi örtülerde, aynalarda, takunyalarda, sehpalarda, kutu ve sandıklarda, yemek sinisi ve kasnak yapımında kullanılmıştır.⁵⁶³

Kâğıt sanayi bilhassa Ağlebîler’in son döneminde çok gelişmiştir. Kâğıt üretimi kadınların elindedir. Özellikle katiplik yapan kitaplarla işi olan adamların eşleri kâğıt üretimi yapmıştır. Kayrevan’da Kayrevan Camii’nin yanında kâğıt ve yazı malzemeleri satan dükkanlar vardır.

Ağlebîler döneminde gelişmiş diğer bir sanayii de cam imalatıdır. Özellikle Kayrevan’da özel bir hayatı olan camcılar Kayrevan’ın bu konudaki şöhretinin mimarlarıdır. Cam üretiminde her çeşit ürün yapılmıştır. Zira şehrin en meşhur sanayii cam ve kristal sanayiidir.⁵⁶⁴ Camdan, boyalı, zarif, altın yıldızlı hediyelik şişeler yapılmıştır. Kandiller,

---

⁵⁶¹ el-Bekrî, s.34.

⁵⁶² Sâlim, s.322.

⁵⁶³ Sâlim, s.323.

⁵⁶⁴ Sâlim, s.324

pencere camları ve bardaklar imâl edilmiştir. Eczacılar da bu şişeleri kullanmıştır. Ancak porselen üretimi ise bölgeye has olmayıp Irak üretimi taklit edilmiş, özel üretim geliştirilememiştir. İbn Debbâğ'ın, Ebi Ahmed İbrahim'den rivayetle anlattığına göre; 857-864 yılları arasında emir, kendine bir meclis yapmak için Bağdat'tan kıymetli fanyans-çini taşlar getirtmiştir. Yine Bağdat'tan direklerini yapmak için Tik (Sac) ağacı getirmiştir. Camii mihrabı için Bağdat'tan getirilen kıymetli fanyans taşlar kullanılmıştır. Bağdat'tan getirilen taş ustaları tarafından yapılan bu mihrap altın işlemeli ve mermerden yapılmış harika bir dekorasyonla süslenmiştir.⁵⁶⁵

Kayrevan Camii'nin minber duvarının süslemesinin yapılması kare şekilli kabartmalar, mihrabın yüzünü kaplayan mermer kabartmalar süsler farklı bir stildir. Kayrevan'daki bu endüstri Irak geleneğinin izlerini taşır ve ondan etkilenilerek bölgede üretilmiştir.

Ağlebîler devrinde Kayrevan'daki güven ve istikrar ortamı halkın ve esnafın imkânlarının gelişmesine yardım etti. Kayrevan şehri, çeşitli sanayi dallarıyla, ticari ve zirâî hareketlilikle, ekonomik hayatın aktif olduğu yerdi. Bu hareketlilik sadece Kayrevan şehriyle de sınırlı kalmayıp diğer şehirlere hatta köy ve kırsala da yayıldı. Kayrevan'da gelişen ticaret hem bölgeyi hem de Mağrib beldelerini zengin etmişti. Kayrevan sokakları, çarşı ve pazarları ticaret dünyasınca meşhurdu. Kayrevan, Endülüs, Mağrib ve Maşrik'in tüccârlarının kiblesiydi. O dönemde Kayrevan, doğuyu batıya, Kuzey Batı Afrika'yı Güney Avrupa ve Endülüs'e bağlama noktasında da kilit rol oynamıştı.

O dönemde Kayrevan'da yapılan ticaret, ihracatı ve tüm iç pazarda talep arzının ihtiyaçlarının ticari faaliyetlerini kapsamaktadır. Özellikle bu ticaret doğuya batıya ve Avrupa'ya ihraç edilen buğday ve zeytinyağı gibi zirâî ürünler sanayi ürünleri ve el sanatlarını kapsamaktadır.

Zaman zaman da olsa ekonomik faaliyetler sekteye uğramıştır. İbn İzârî'nin anlattığına göre: Ağlebîler döneminde ekonomik gelişmeye rağmen devlet zaman zaman isyan ve ayaklanmaların, siyasi sıkıntıların sebep olduğu finansal krizler yaşamıştır. Yine kaynakların söylediğine göre Ebu'l-Garânik öldüğünde geriye boş bir hazine bırakmıştır. Sonrasında gelen II. İbrahim finans konusunda zorlanmış ve kadınların câriyelerin altın ve mücevherlerini toplamış para basımında kullanmıştır. Yine zaman zaman çıkan

---

⁵⁶⁵ İbn Debbâğ, s.97.

isyanlar ve siyasi sıkıntılar nedeniyle maliye sıkıntısına uğramıştır. Kayrevan’da genel olarak vergiler ve harçlar beytül-mâl’in ana gelir kalemleridir. Yaşanan sıkıntılar vergi toplama sistemini bozmuştur. İstikrarsızlık ve sıkıntılar üretimi de sıkıntıya soktuğu için çiftçinin tüccâr ve esnafın da vergilerini ödeyememelerine neden olmuştur.

Ağlebîler devrinin başlıca sanayi faaliyeti, dokumadır. Zerrâbî özel kumaştan yapılan elbiseler olup üretimi o dönemde Kayrevan’ın ayırt edici özelliği olmuştur. Deri ve çanta imalatı, ilaç endüstrisi, el sanatları, yün eğirme, örgü ipleri, deriden kemer, cüzdan dekoratif ürünler ev dekorasyonu gibi ürünleri imal etmişlerdir.

Muhtelif endüstri dalları Kayrevan’da özel çarşıların oluşmasını sağlamıştır. Bu hareketli sanayi ve yüksek profilli ticaret, günlük yevmiye ile çalışan fakirler-işçiler, çiftçiler, küçük esnaf ve tüccârlarla birlikte aristokrasi tabakasını doğurmuştur. Ağlebîler döneminde halk 4 tabakaya ayrılmıştır:⁵⁶⁶

1. Arap aristokratları: Bunlar hükümeti elinde bulunduran yönetici aileler, valiler, en üst rütbeli ordu komutanları ve devlete ait toprakları ekip diken Arap seçkinleridir.
2. Elit tabaka: Bunlar devlet büyükleri, 2. dereceden askerî komutanlar, mevâliler ki bazıları önemli sanaatkar ve zanaatkar mâhir usta olan devlet görevlileridir. Bazıları da idâri ve siyasi işleyişe yardım eden devlet görevlileridir.
3. Tüccârlar: Bunlar Kayrevan’ın ticari, ekonomik ve sosyal hayatında aktif yeri olan kesimdir. Tüccârlar ekonomik çıkarları birleştiren ve koruyan özel bir sınıfı temsil etmişlerdir. Tüccârlar çıkarları ve beklentileri karşılanırsa politik güce uygun hareket ederler ve siyasi eğilime yardımcı olurlardı. Aynı zamanda devlet ekonomisi için de bir kaynaktı.
4. Entelektüeller: Bu seçkinler maddi olarak varlıklı olmayan veya soyca köklü ve asil sülaleden gelmeyen fakir kişilerdir. Ancak bu tabaka eğitim, bilimsel ve zihinsel hayat üzerine kontrolleri olan ulemâ taifesidir. Özellikle o dönemin fakihlerinin siyasi kültürel ve sosyal hayata etkileri oldukça çoktur.

---

⁵⁶⁶ el-Hamâdî, s.38.

5. Kamusal tabaka: Bunlar halkın çoğunluğunu temsil eden tabakadır. Küçük ölçekli çiftçiler, işçiler, köleler ve işsizler bu tabakadan sayılabilir.

4.10. Ağlebîler Döneminde Tarım, Sanayi ve Pazarlar

Ağlebîler'in buldukları bölge toprak verimliliği bakımından ve iklim olarak tarıma çok uygun bir coğrafyadır. Tarıma engel olan tek etken sudur. Ağlebîler bu sorunu kurdukları ileri seviye su ve sulama sistemleriyle çözmüşlerdir. Ağlebîler zirâî gelişim için özellikle Kayrevan'ın doğu bölgesindeki zeytin ağaçları için su kemerleri, köprü ve barajlar yapmışlardır. Aynı şekilde zirâî sulamayı kuyular, taştan yapılmış havuzlar ve göletlerdeki sularla yapmışlardır. Katır ve deve ile kuyudan dolapla su çıkarmışlardır. Ağlebî ekonomisi tarım ve ticarete dayandığından onlar tarımsal kalkınmayı çok önemsemiş ve üretimi arttırmak için başarılı politikalar uygulamışlardır.

Tarım

Ağlebîler ödeminde İfrîkiye, birçok zirâî ürün yetiştirilmiştir. Şeker kamışı,⁵⁶⁷ pamuk,⁵⁶⁸ buğday, arpa,⁵⁶⁹ hurma, pamuk, fasulye,⁵⁷⁰ kına ağacı, elma,⁵⁷¹ nar,⁵⁷² üzüm⁵⁷³ ve hurma, İfrîkiye'de en çok yetişen ürünlerdir.⁵⁷⁴

Kayrevan'ın etrafında hurma vahâlarını artırmışlardır. Za'ferân, Bâce ve civarından gelmiştir. Kına, kimyon, frenk kimyonu, pamuk, asfir/kır safranı, anason Kabes'ten gelmiştir. Kastîliya ve Kafsa'dan hurma ve fıstık yüklü kabileler gelmiştir. Meyveler, baklagiller incir, şeker kamışı, ağaç kavunu gibi ürünler Kayrevan'ın etrafındaki yerleşimlerden gelmiştir.⁵⁷⁵

Kayrevan çeşitli ve bol meyveleriyle bilinmektedir. Bolca bulunan dut ağacından ipek üretilmiştir. Şeker kamışı, pelin ağacı, sedir ağacı Horasan Arapları'yla bölgeye getirilmiştir. Fasulye en çok üretilen sebzelerdendir.

---

⁵⁶⁷ Hamevî, s.289.

⁵⁶⁸ Ebu'l-Fidâ', s.141.

⁵⁶⁹ İbn Havkal, s.76.

⁵⁷⁰ Hamevî, s.315.

⁵⁷¹ el-Makdisî, s.224.

⁵⁷² Hamevî, s.61.

⁵⁷³ el-Makdisî, s.334.

⁵⁷⁴ Hammûde, s.211.

⁵⁷⁵ Hammûde, s.211.

Ağlebîler'in başkenti Rakkâde'de turunçgillerden portakal, tatlı limon ve limon üretilmiştir. Bunlar Hindistan'dan getirilmiştir. Ayrıca burada kenevir, alıç, keçiboynuzu, mürdüm eriği, habbetü'l-melik (kiraz) ve dabr (Dobera) ziraatı yapılmıştır.⁵⁷⁶

el-Ya'kûbî kitabında bu dönemde şehirlilerin kırsala çok ilgi göstermesine şaşırıldığını ifade etmiştir. Ayrıca iç kesimlerle sahil arasındaki geniş bölgelerde ağaçların çokluğuna ve yazın bile yemyeşil olduklarından hayretle bahsetmiştir. Sahil ile iç kesimdeki yerleşimler arasında yaklaşık uzaklık 150 km'dir. Günümüzde bu alanda ağaçlandırma çalışması yapılmasına rağmen hala çöl gibidir. Özellikle Safâkus şehri civarı çölü andırır.⁵⁷⁷

Ağlebîler İfrîkiye'nin hâkimiyeti devraldıkları günden itibaren güven ortamı oluşturmak ve ülkede sükuneti sağlamak için gayret etmişlerdir. Ağlebîler'in bu yaklaşımı, uzun zamandır olmayan güven ve istikrar ortamını bekleyen çiftçiler tarafından hissedilmiştir.

el-Ya'kûbî'nin rivâyetine göre; Ağlebîler tarım arazilerini arttırmışlardır. Bu dönemde Kamûde bölgesinin sık ağaçlarla kaplı ve bölgenin yemyeşil oluşundan hayretle söz etmiştir.⁵⁷⁸

Sanayi

Sanayi alanında İfrîkiye, Tunus'taki tüm pamuklu kumaşların üretimiyle ünlüdür. Sûse'de pamuk, Kâbes'te ipek,⁵⁷⁹ Sûse,⁵⁸⁰ Kâbes⁵⁸¹ ve Kayrevan'da mükemmel derecede işlenmiş yün üretimi vardır. Bal üretimi Trablus'ta,⁵⁸² Bûne'de⁵⁸³ ve Züyût'te⁵⁸⁴ meşhurdur. Zeytin yağı ve deri sanayii gelişmiştir. Kâbes yumuşak ve ince derileri ile ünlüdür.⁵⁸⁵ Ayrıca bol miktarda, gümüş, demir, bakır, kurşun gibi maden sanayisi üretimleri ile de meşhurdur.⁵⁸⁶

---

⁵⁷⁶ Hammûde, s.211.

⁵⁷⁷ el-Ya'kûbî, s.349.

⁵⁷⁸ el-Ya'kûbî, s.319.

⁵⁷⁹ İbn Havkal, s.70.

⁵⁸⁰ el-Bekrî, s.36.

⁵⁸¹ İbn Havkal, s.70.

⁵⁸² el-Makdisî, s.334.

⁵⁸³ İbn Havkal, s.76.

⁵⁸⁴ el-Bekrî, s.20.

⁵⁸⁵ İbn Havkal, s.70.

⁵⁸⁶ Hammûde, s.212.

Ticaret

Sûk, alışverişin yapıldığı yerlerin adıdır. İnsanlar mal almaya gittikleri için sevk kökünden türemiştir. Ayeti Kerime'de⁵⁸⁷ *و قالوا مال هذا الرسول ياكلون الطعام ويمشي في الأسواق* ⁵⁸⁸ لولا انزل اليه ملك فيكون معه نذيرا Buradaki esvâk kelimesi çarşı anlamında yine aynı kökten, Sûk mastarından, müştâktır. Sûk, zanaat ehlinin satıcı ve tüccârların toplandığı mekanlarda insanların alışveriş yaptığı yere denilmektedir.⁵⁸⁹

Pazarların Konumu ve İşleyişi

Kayrevan pazarları Kayreevan Camii'nin etrafına ve Kayrevan şehrinin merkezine kurulmuştur.⁵⁹⁰ Çağdaşı olan Fustat gibi, birçok İslâm şehrinin pazarlarına benzemektir. Bu çarşı-pazar düzenini Araplar Romalılar'dan almıştır. Zira onlar da pazarlarını şehrin orta alanlarına, kilise ve mabetlerin etrafına yapmışlardır. Sonra zamanla bu dükkânlar merkezden yan cadde ve sokaklara dağılmıştır. Her bir esnaf için ayrı ayrı çarşılar yapılmıştır. Nihayetinde de Kayrevan geniş bir pazar yerine dönüşmüştür.⁵⁹¹

El-Bekrî bize Kayrevan pazarlarının özellikleriyle ilgili şu bilgileri vermektedir: Kayrevan'ın pazar alanları kible tarafından şehrin ortasına uzanan, birbirine bitişik dükkânlardan oluşmaktadır. Uzunlukları Ebi'r-Rebî' kapısından Câmî-i Kebîr'e kadar uzanmıştır. Bu alanlar çarşı ve üretime (atölye) ait yerlerdir.⁵⁹²

Ağlebîler döneminde Kayrevan çarşıları yeniden düzenlenmiştir. Şehrin sahip olduğu gelişime ayak uydurabilmesi için bu gereklidir. I. Ziyâdetullah m. 817-838 yeni dükkânlar inşa etmiştir. İnsanlar dükkânlarını bu yeni yerlerine taşımışlardır.

Mâlikî, bu durumdan şu şekilde bahseder: Kible tarafındaki sırada *Rahâdina/Rahâdira*, *Ru'âfe* ve bazı ketenci dükkânları vardır. Dükkânların yapımına halk yardım etmiştir. Bu dükkânlara yeni mağazalar adını vermişlerdir. Halk dükkânlarını buraya taşımıştır. Bu dükkânlar ketenciler dükkânlarının sonuna, Rahâdina dükkânlarının uzak doğusuna

⁵⁸⁷ Kur'ân, 25/7

⁵⁸⁸ Dediler ki: Bu ne biçim bir peygamber, bizim gibi yemek yiyor, çarşılarda dolaşiyor. Ona bir melek indirilmeli kendisiyle birlikte o da uyarıcı olmalıydı.

⁵⁸⁹ Hammûde, s.212.

⁵⁹⁰ el-Makdisî, s.225.

⁵⁹¹ el-Makdisî, s.225.

⁵⁹² el-Bekrî, s.25, 26.

yapılmıştır.⁵⁹³ Bu yeni dükkânların mülkiyetin Ağlebî ailesine ait olması şaşırtıcı değildir. Bu yeni dükkânların yeri Kaysariye olarak bilinmektedir. Yani dükkânların yapıldığı yer Roma döneminde de devlet mülküdür. Ağlebî emiri de bunu devam ettirmiştir. Devlet de bu dükkânları ya doğrudan kiraya vererek kullanmaya devam etmiş yahut yeniden inşa edip kiraya vermiştir. Bu mağazalarda diğer küçük mağazalarda bulunmayan hediyelikler, altın ve gümüşten nefis mallar satılıyordu. Ayrıca bu çarşıda ketenciler,⁵⁹⁴ boyacılar,⁵⁹⁵ kandilciler,⁵⁹⁶ kumaşçılar⁵⁹⁷ ve terziler⁵⁹⁸ vardı.

Çarşı ve Pazar Türleri

Kayrevan'da sürekli çarşılar, haftalık çarşılar ve özel çarşılar olmak üzere üç farklı Pazar kurulurdu.⁵⁹⁹ Pazar pazarı ve Perşembe pazarı haftalık kurulan pazarlardı. Pazar pazarı Kayrevan'ın batısında Mihriye su deposunun yakınında kurulurdu. Bu Kayrevan'ın en büyük pazarıydı.⁶⁰⁰ Burada her çeşit kumaşlar, çömler satılmaktaydı. Huşenî'nin zikrettiğine göre Ebâ Muhammed Ganîmî'nin Pazar pazarından çömler almıştı. Kadı İyaz da Hamdîs ile Abdülcebbâr b. Halidüddîn İmrân es-Sertî'nin ortak bir keten dükkânı işlettiğini söylemiştir.⁶⁰¹

Bu pazarların haricinde belirli malların satıldığı yerler de vardı. Bunlar daha çok kendi ürettiğini satan zanaatkar kişilerin pazarlarıydı. eş- Şizarî'nin Nihâyetü'r-Rütbesi'nde anlattığına göre: Her sanat erbâbının kendi sanat ürünlerini yaptığı ve bunu sattığı pazarlar vardır. Kötü malları iyi mallarla karıştırmamak için falanca ustanın işi dedirtecek kalitede işçilik yapmışlardır.⁶⁰²

Kayrevan'da özel dükkânlar çok olmasına rağmen maalesef çoğunun adı ve yeri bilinmemektedir. Adı bilinen pazarlar şunlardır: Camcılar çarşısı, Kayrevan'ın bir mahallesini kaplamaktadır. İsmi Hayyu'z-Züccâcîn'dir. Bu pazar, Kayrevan'da, özgünlük ve kalitesi ile karakterize olmuş cam endüstrisinin gelişmişliğinin göstergesidir.

---

⁵⁹³ el-Mâlikî, s.196.

⁵⁹⁴ İbn Debbâğ, s.24,

⁵⁹⁵ İbn Debbâğ, s.38.

⁵⁹⁶ el-Mâlikî, s.109.

⁵⁹⁷ el-Mâlikî, s.243.

⁵⁹⁸ el-Mâlikî, s.243.

⁵⁹⁹ Hammûde, s.216.

⁶⁰⁰ el-Makdisî, s.225, 226, el-Mâlikî, s.312.

⁶⁰¹ Hammûde, s.216.

⁶⁰² Hammûde, s.217.

Kasaplar çarşısı, Kayrevan'ın en büyük çarşılarından biridir. ez-Zührî bu pazarlarda kasaplara ait beş bin tezgâh olduğunu söylemektedir. Her dükkânda 20 veya daha az tezgâh vardır. Yaklaşık 250 kasap dükkânı vardır. Aşura günü dinî vecibe niyetiyle kesilen büyükbaş hayvan sayısının yaklaşık 950 olduğu rivayet edilmektedir.⁶⁰³

Rihâdana çarşılarında işlemeli elbiseler ve kullanılmış elbiseler satılmaktadır. Bitişğinde Ruâfa çarşısı vardır. Bu dükkânlarda gelin ve damat elbiseleri satılmaktadır. Kadı İyâz'ın anlattığına göre: Rihâdana'da bir adam dükkânında oturken bir kadın gelmişti. Kadın adama, cübbe, renkli nakışlı elbise, şal-fular, Tâif na'lini ve kadın başlığı göstererek, *'bu malları bana hazırla'* dedi. Satıcı da kadına tam tekmil almasından kinâye, *'Bu mallar sadece Kayrevan kadısı Ebî Talib'e yakıştır, deyinca kadın da 'Parasıyla değil mi, veririm parasını alırım'* diye cevap vermiştir.

Bu Rihâdana çarşısında yahudi dükkân sahipleri de bulunuyordu. Bunlar kumaş ve ipek tekstil ürünlerinin ticaretini yapıyorlardı.⁶⁰⁴ Diğer bir çarşı Sûku'l-Barakah'tı. Bereket çarşısı denilen bu çarşıda Cevârî (câriye) ve Rakîk (erkek) köleler satılmaktaydı. Miladi VIII. asırda Kayrevan'a gelen Mısır ordusu pazar'a bu ismi vermişti. Aynı ismi taşıyan pazarlar Fustat, Mağrib ve Endülüs'te de bulunuyordu.⁶⁰⁵ Mağrib'te köle satılan hemen her pazarın adı böylelikle Sûku'l-Barakah olmuştur.⁶⁰⁶

Köle tacirlerinin en meşhurlarından biri fakihlerden İsmâil b. Ubeydullâh'tı.⁶⁰⁷ Ömer b. Abdülaziz'in İfrîkiye halkına İslâm dinini öğretmek için gönderdiği kişilerden biri olan bu şahıs Ebu'l-Arab'ın naklettiğine göre Tâcirullâh lakabıyla maruftu. Özellikle yeni doğum yapmış veya hamile köle kadınları doğuya götürüp satmasıyla ünlüydü. Bir gün arkadaşlarıyla birlikte Rakkâde'deki Kasru'l-mâ'ya çıkmış, ağlama sesi duymuştur. Bu nedir diye sorunca yanındakiler, bunlar anne-baba ve kız kardeşleriyle ayrılacağı için ağlayan çocuklu veya hamile kadınlardır, diye cevap vermişlerdir. İsmâil de ağlamış *'Kız kardeşi, erkek kardeşi anne babasından ayıran bu dünya ne kadar da kötü bir dünya, ne kadar kötü şeylere şahit oluyoruz'* deyip yetmiş çocuklu kadının hürriyetini vermiştir.⁶⁰⁸

⁶⁰³ el-Bekrî, s.26.

⁶⁰⁴ İbn Debbâğ, s.37, 38.

⁶⁰⁵ Hûriye Abdehû Abdulmecîd Selâm, *el-Hayâtü'l-İktisâdiye ve'l-İctimâiye fî Medîneti Fustat Hattâ'l-Asri'l-Fâtımî*, Mısır: Câmiatü'l-Kâhire, 1971, s.59.

⁶⁰⁶ Hammûde, s.219.

⁶⁰⁷ Ebu'l-Arab, s.84, 87.

⁶⁰⁸ Ebu'l-Arab, s.85, 86, el-Mâlikî, s.70.

Ağlebîler döneminde köle ticareti çok yaygındı. İbrahim b. Ağleb beş bin civarında köle satın alıp onları özel muhâfızı yapmış ve Abbâsîye şehrine yerleştirmişti. Emir II. İbrahim yüz bin civarında köle almıştır (891).⁶⁰⁹

O zamanların en büyük köle ticaret merkezi olan Kayrevan'a köle ihraç eden şehirler batıdan Sicilmâse, doğudan Zavîle'dir. Ayrıca Sicilya'dan Avrupa kökenli sakâlibe denilen Slav köleler getirilmiştir.⁶¹⁰

Bunların haricinde yerleri tam olarak bilinmemekle beraber Kayrevan'da bulunan diğer çarşılar şunlardır: Sûk el-Lahhâmiyyîn (Etçiler çarşısı), Sûk el-Rammâhîn (Mızrakçılar çarşısı), Sûk el-Hazzâîn (Ayakkabıcılar çarşısı), Sûk el-Nessâcîn (Dokumacılar çarşısı), Sûk el-Neccârîn (Marangozcular çarşısı), Sûk el-Allâfîn (Yulaf pazarı) Sûk el-Nehhâsiyyîn (Büyükbaş Hayvan pazarı), Sûk el-Cemâl (Deve pazarı), Sûk el-Ganem (Koyun pazarı), Sûk et-Ta'âm (Yiyecek pazarı), Sûk el-Îlân, Sûk el-Ka'k, (kek, pasta ve tatlıların satıldığı yer), Sûk el-Deccâc (Tavuk tavuk ve çeşitli kuş türlerinin satıldığı yer) Sûk el-Siyârife (Sarraflar çarşısı), Sûk el-Kattan (Keten pazarı), Sûk el-Gazel (İplikçiler Çarşısı), Sûk el-Hazzâzîn (İpekçiler çarşısı), Sûk el-Savvâfîn (Yüncüler çarşısı), Sûk el-Kebîr (Büyük çarşı), Sûk el-Varrâkîn (Kağıtçılar çarşısı), Sûk el-Sabbâğîn (Boyacılar Çarşısı) bu dükkanların çoğu Camii Kebîr'in yanındadır.⁶¹¹

Yine Ağlebîler devrinde şahıslara ait bazı pazarlar da vardı. Sûku Dâr el-İmâre/Sûku Benî Hâşim, Salih b. Hâcib b. Hâşim'e aittir.⁶¹² Sûku İsmâil, İsmâil b. Ubeydullah el-Ensârî'ye aittir. Bu kişi Zeytûne Camii'nin giderlerini üstlenmiştir.⁶¹³ Sevîka-ı İbnü'l-Muğîre, Abdullah b. Muğîre el-Kûfi'ye aittir.⁶¹⁴ Kayrevan'da bulunan büyük hadisçilerden biridir. Sûk el-Yehûd,⁶¹⁵ ed-Derb es-Sağîr de, yahudi İbn Tufeyl'e aittir.

Kayrevan'daki büyük ve işleyen bir sistemi olan pazarların aynı zamanda iyi bir düzeni vardır. Bu sistem Mağrib ülkelerinin pazarlarını da etkilemiş onlara örnek olmuştur. Bu sistem Tunus, Sûse, Safâkus, Tâhert, Sicilmâse ve sonra da Endülüs'e geçmiştir.⁶¹⁶

⁶⁰⁹ Nüveyrî, c.24. s.129, 131.

⁶¹⁰ el-Ya'kûbî, s.345, el-Bekrî, s.11,

⁶¹¹ el-Mâlikî, s.190, 243, 151, 146, 243, 201, el-Makdisî, s.255, 226,

⁶¹² Ebu'l-Arab, s.135, 180, el-Mâlikî, s.488.

⁶¹³ İbn Debbâğ, s.192.

⁶¹⁴ Ebu'l-Arab, s.161.

⁶¹⁵ Ebu'l-Arab, s.130, el-Mâlikî, s.139, Rakîk el-Kayrevânî, s.167, 206, 207.

⁶¹⁶ Hammûde, s.222.

Pazarlarda bazı görevliler ve çalışanlar vardı. Bunlar insanları dinler, onların ihtiyaçlarını karşılardı. Bunlar Kâtibü'l-Vesâik, Dellâl, Sakah, Hammâl, Emanetçi, Depocu, Tüccâr Vekilleri'di.⁶¹⁷

Kâtibü'l-Vesâik: Sözleşme yazıcıları, bu çok önemli bir iştir. Günümüzdeki noterler gibidir. Ticari yazıları ve sözleşmeleri yapmışlardır. Bu işi yapanların güzel yazı yazabilen kişiler olması şarttır. Ayrıca kitâbet bilmeli, düzgün cümle kurabilmeli, ticaret ahkâmına ve ticaret hukûkuna dair yeterli bilgiye sahip olmaları şarttır.

Dellâl: Müşteri ile satıcı arasındaki kişidir. Satan ile alıcıyı uzlaştırmaya çalışır. Satıcı adına alıcıya malın özelliklerini, kalitesini anlatır. Malları satmak için bağırır, müşteri çeker. Satıcılar bu şekilde ağız iyi laf yapan pazarlama tekniklerini iyi bilen kişilerin mal satışını arttırdığını düşündüklerinden bu kişileri istihdam etmişlerdir.⁶¹⁸

Sakâh: deriden yapılan tulumlarda su taşıyıp kaplara doldurup satmışlardır. Halkın toplandığı yerlerde, pazar içlerinde, çarşılarında, pazarda dolaşanlara susuzluğunu gidermek isteyenlere su satmışlardır. Suyun temizliğini sağlamak için sakalar sürekli ve çok sıkı teftiş edilmiştir.⁶¹⁹

Sakalar o dönemde sosyal hayatta çok önemli yeri olan kişilerdir. Zira bu kişiler her yeri dolaştıklarından her şeyden haberdar olmuşlardır. Adeta ayaklı gazete gibidirler. Son dakika haberleri hep onlar sayesinde öğrenilirdi. Bu mesleğin meşhurlarından olan Meysere el-Matğari Kayrevan'daki sakalardan biriydi. Bu kişi Hâricî fırkası Sufriye'nin Mağrib'te çıkardığı isyanı yöneten kişidir.⁶²⁰

Meysere'nin hedefi düşmanlardan gizlenmek ve dikkat çekmemektir. Kayrevan'da İbn Abbâs'ın mevlası İkrime'nin görüşlerinin olduğu Sufriye mezhebinin öğretilerini benimsemişti. Meysere sakacılık yaparak bu mezhebin takipçileri ve destekçileri arasında dikkat çekmeden kolayca irtibat sağlamıştı.⁶²¹

Hammâl: Omuzları üzerinde veya hayvanlarına yükledikleri eşyalarla satın alınan malları bir yerden başka bir yere nakleden kişilerdir. Kayrevan çarşılarında elbiselerinin zarar

---

⁶¹⁷ Hammûde, s.223.

⁶¹⁸ Hammûde, s.223.

⁶¹⁹ İbn İzâri, s.32.

⁶²⁰ Hammûde, s.224.

⁶²¹ Mahmûd İsmâil, *el-Havâric fî Bilâdi'l-Mağrib*, s.47.

görmemesi için özel hammâl çantaları ve yükleri bağlamak için de ipleri olan hammâllar vardı.

el-Emnâ: Yed-i emin denilen bu kişiler piyasadaki paraları teslim alırlardı. Bunlar devlet görevlisi olup depoları kontrol eder, işleri planlar ve görev dağılımı yaparlardı. Vergileri yine bu kişiler toplarlardı ve muhtesiplere de yardımcı olurlardı.

el-Cilâs: Şehre gelen tüccârların eşyalarını alır depolarda muhafaza eden kişilerdir. Bu kişiler toplanan vergilerin ve devlete/hazineye ait depolarının sorumlusu olup depodaki malların satımını da yapma yetkisine sahiptiler. Satış yapılmışsa parasını valiye verirler ve maaşlarını validen alırlardı.

Vükelâ-i Tüccâr: Kayrevan'ın ticaret sisteminde önemli bir yere sahip olan tüccâr vekilleri, tüccârların bir numaralı yardımcılardı. Bunlar tüccârlar adına onların işlerini yürütmüşler, mal alıp mal satmışlardır. Vekiller, tüccâr ile satıcı arasında sözleşmenin maksadını aşmayan biçimde sözleşme yapıp yazmışlardır. Tüccâr da vekiller ne ticari iş yapılmışsa bilmişler böylelikle vekiller ile tüccâr arasında güven oluşmuştu.

Vekiller büyük şehirlerin çarşılarında durmaktadır. Müşterilerinin çıkarları için, alışverişte alım-satım işlerini yürütebilmek için, sattığı veya satın aldığı malların belli bir yüzdesine karşılık para (komisyon) almaktadırlar. Kayrevan pazarlarında tüccârlar için çalışan vekillerden biri olan Abdurrahman b. Abdullah b. Yezîd bu iş için İfrîkiye'ye gelmişti.⁶²²

Kayrevan'da çeşitli ticari düzen ve sistem içerisinde başlıca şu başlıklarla bahsetmek mümkündür. Satımı Yasak Ürünler, Malların Fiyatları, Fiyatları Etkileyen Faktörler, Ticaret Ölçüleri, Terazî ve Kileler, Alım Satım Yolları, Ticari Kurumlar, İhracat ve İthalat, Kavranı Ticaret Yolları, İç ve Dış Ticaret.⁶²³

Kayrevan pazarlarının Mağrib'in diğer pazarlarıyla doğrudan ilişkisi vardı. Kayrevan tüccârları Sicilmâse'ye, Sudan bölgelerine mal götürmüşlerdir. O bölgelerden de Kayrevan'a ticari mallar adeta akmıştır. Safâkus Kayrevan'a bol miktarda zeytinyağı göndermiştir.⁶²⁴ Zira Safâkus Zeytinyağı üretiminde ve ihracatında büyük şöhrete sahip

---

⁶²² Ebu'l-Arab, s.163.

⁶²³ Hammûde, s.227.

⁶²⁴ el-Bekrî, s.20.

bir şehirdir. Bulunduğu bölge ve iklim zaten zeytin ziraatının ve zeytinyağı üretiminin tam ortasıdır. Safâkus'ta zeytin yağı üretiminin gelişmesi Ağlebîler'in çabası ve yardımıyla olmuştur.⁶²⁵ Ağlebîler'in kurdukları sulama sistemi, zeytin verimini ve kalitesini yükseltmiştir. Çünkü meyvesi yazın olgunlaşan zeytinin en çok ihtiyaç duyduğu şey sudur. Bölge iklim ve toprak yönünden verimlidir. Ancak su yönünden zayıftır. Ağlebîler kurdukları sulama sistemiyle bunu çözmüşler ve verimi arttırmışlardır.⁶²⁶

Fıstık, Kayrevan'a Kafsâ'dan getirilmekteydi. Sicilmâse, Mısır, Endülüs gibi diğer İfrîkiye beldelerine de yine buradan gidiyordu.⁶²⁷ Kayrevan'a hurma, Biskra, Kafsa, Bilâd-ı Cerîd ve Kastîliye bölgesi şehirlerinden biri olan Tozer'den geliyordu.

Kayrevan'ın buğday ihtiyacını büyük ölçüde sahil şehirlerinden karşılanıyordu. Meyveler Kafsa'dan, Celûla'dan, daha güzel ve ucuz olup çok talep edilen Zebîba incirleri Kamûniye bölgesi şehirlerinden geliyordu.⁶²⁸ Kayrevan'a 12 mil uzaklıkta olan Kalşâne'den ak incir gelmiştir.⁶²⁹ Kâbes'ten Kayrevan pazarlarına meyve özellikle o bölgenin meşhur hurması getirilmiştir.⁶³⁰

Tunus ve el-Mesîle, Kayrevan pazarlarının aranan meyvesi olan ayva tarımıyla meşhurdur.⁶³¹ Kayrevan pazarlarındaki meyve bolluğundan Makdîsî şöyle bahsetmektedir: Kayrevan pazarlarında bütün meyveler vardır. Ovada yetişen dağda yetişen, sahilde yetişen, karada yetişen, adada yetişen, her renkte, kimi ekşi, kimi tatlı.⁶³²

Kayrevan bölgesi şeker tarımı yönünden zengin değildir. Günlük şeker ihtiyacını karşılamak için şeker kamışını Celûla'dan getirmişlerdir. Cezâir-i Benû Mazganay Kayrevan'a incir, tereyağı ve bal gelmiştir. Kayrevan'a zeytin sahil bölgelerinden, bal ise Celûla'dan gelmiştir. Celûla'nın ayrıca Yasemin'i boldur. Yâkût el-Hamevî '*susam yağı ile Yasemin'i Zambak yağı için karıştırırlar*' demektedir.⁶³³

---

⁶²⁵ Hamevî, s.223.

⁶²⁶ Hammûde, s.228.

⁶²⁷ el-Bekrî, s.47, Hamevî, s.342.

⁶²⁸ el-Bekrî, s.47, Hamevî, s.382.

⁶²⁹ el-Bekrî, s.29.

⁶³⁰ el-Bekrî, s.75, 17, Hamevî, s.289

⁶³¹ İbn Havkâl, s.85.

⁶³² el-Makdisî, s.225.

⁶³³ Hamevî, s.156.

Kayrevan çarşılarına tekstil malları Sûse şehrinden gelmiştir. Sûse'nin elbiseleri, Kâbes'in de ipekleri meşhurdur.⁶³⁴ Yâkût el-Hamevî bu ipekler için, İfrîkiye'de bundan incesi ve iyisi yoktur, demiştir.⁶³⁵

Kayrevan, Kafsa'dan⁶³⁶ yün kumaşlar, elbiseler, yeşil fular-şal, başörtüsü ve sarık için kullanılan kumaşlar ithal etmiştir. Pamuk Tunus'tan gelmektedir. Kayrevan'a Kafsa'dan seramik ve camdan yapılmış yaldızlı süslü kaplar getirilmiştir. Bakır kaplar da Derren Dağı eteklerindeki Dâý şehrinden gelmiştir.⁶³⁷

Kayrevan pazarında bazı malların satılması yasaktır. Nebiz, Kayrevan'da satışı yasak malların başında gelmektedir.⁶³⁸ Zaman zaman meydana gelen siyasi sıkıntılar Kayrevan pazarlarını olumsuz etkilemiştir. Bu durum fiyatların yükselmesine neden olmuştur.⁶³⁹

Ebû Hâtem örneğinde olduğu gibi bazen isyancılar Kayrevan çarşıları üzerine baskı ve ambargo kurmuşlardı. O bölgelerin ve şehrin buğday ambarlarını yağmalamışlardı. Yine de askerler yeteri kadar yiyecek bulamadığı için binek hayvanlarını ve köpekleri kesip yemişlerdi.⁶⁴⁰

Yine dönemin iktisadî hayatını etkileyen bir diğer unsur doğal afetler olmuştur. Doğal afetler birçok insanın ölümüne ve yüksek ekonomik maliyetlere neden olmuştur (873-874). Afetleri takip eden kıtlık yılları da ekonomiyi olumsuz etkilemiştir. 879 ve 881 yıllarındaki iki kıtlığın Ağlebî ekonomisine büyük sekte vurduğu görülmektedir.⁶⁴¹

Kayrevan pazarlarında temel olarak İslâm ekonomisindeki tartı ve ölçüler kullanılmıştır. Mağribliler Emevîler döneminde camdan ve kurşundan yapılan tartılar kullanmıştır. Ondan önce Kayrevan'da yapılan kazılarda tartı için kullanılan yeşil renkli kristal kiloluk bulunmuştur. Üzerinde şu yazı vardır: *Bismillah* بسم الله امير عبدالله بن حباب متقال نصف اوقية واف *emir Abdullah b. Hubâb miskâle nisfi evkiye vâfin*. (Allah'ın adıyla, Emir Abdullah b. Hubâb tarafından yarım okka olarak belirlendi). Yine bulunan diğer bir ağırlıkta da: بسم الله مما امر به حنزة بن صفوان متقال دراهم واف *Bismillah mimma emara bihi Hanzala b. Safvan*

⁶³⁴ el-Bekrî, s.36.

⁶³⁵ Hamevî, s.289.

⁶³⁶ İbn Havkal, s.74.

⁶³⁷ Hammûde, s.229.

⁶³⁸ İbn İzârî, s.96, 98.

⁶³⁹ Rakîk el-Kayravânî, s.61, İbn Debbâğ, s.59, İbn İzârî, s.36.

⁶⁴⁰ Rakîk el-Kayravânî, s.143, 144.

⁶⁴¹ Nüveyrî, c.24, s.130.

miskâle derâhime vâfin, (Allah'ın adıyla, bu Hanzala b. Safvân'ın belirlediği bir tam dirhemdir).⁶⁴²

Makdisî'nin işaret ettiğine göre, Kayrevan pazarlarında cam kalıptan yapılmış kiloluklar kullanılmıştır. Ancak Ağlebîler döneminde Kayrevan çarşılarında Bağdat rıtlı ticari faaliyetlerde şöhrete sahiptir. Mağrib'in her yerinde ya Bağdat rıtlı ya da Fülful rıtlı kullanılırdı. Bu rıtlı Bağdat rıtlından 10 dirhem fazlaydı.⁶⁴³ Bazı fukaha Bağdat rıtlımı 128 dirhem tespit ederken bazıları 130 dirhem kabul etmektedir. Bekrî, Kayrevan'da incir ve etin ağırlığının 10 fülful rıtlı⁶⁴⁴ olduğunu söylemektedir.

Ölçüler (Kile)

Kayrevan çarşılarında alışverişlerde kullanılan çeşitli ölçekler vardır. Bunlar Kafiz, Veybe, Semene, Müd, Matar, Sahna ve Kıst'tı.

Kafiz: 8 kilo ağırlığında bir ölçüdür. Kayrevan çarşılarında geçerli olan Kafiz'in ölçüsünü 8 Veybe veya 204 emdâd olarak tarif edilmektedir.⁶⁴⁵ Kayrevan halkı kuru tahıllar ve hubûbât ölçümünde Kafiz'i kullanmıştır. Makdisî bir Kafiz'i 8 Veybât, 32 Semene olarak verir.⁶⁴⁶ Kayrevan halkı zeytinyağı Kafiz'i için 3 Fülful rıtlı benimsemişlerdir.⁶⁴⁷

Veybe Kayrevan çarşılarında çokça kullanılan kilelerdendir. Bekrî bunun ölçüsünü 4 semen olarak vermiştir.⁶⁴⁸ Makdisî 15 Menn⁶⁴⁹ olarak takdir etmiştir.

Semene buğday ve arpa ölçümünde kullanılan ölçek olup Mâlikî'nin işaret ettiği üzere bir buğday Semene'si bir kişinin 60 günlük yiyeceği için yeterli miktardır.⁶⁵⁰ Makdisî ve Bekrî de bir Semene'nin 6 Medd'e eşit olduğunu söylemişlerdir.⁶⁵¹

Bir köy Müddü 3 Rıtlıla denk gelen bir ölçek olup Mağrib bölgesi fitır sadakalarını bu köy Müdd'üne göre vermişlerdi.

---

⁶⁴² Hammûde, s.235.

⁶⁴³ el-Makdisî, s.240.

⁶⁴⁴ el-Bekrî, s.27.

⁶⁴⁵ el-Bekrî, s.26, 27.

⁶⁴⁶ el-Makdisî, s.240.

⁶⁴⁷ el-Bekrî, s.27.

⁶⁴⁸ el-Bekrî, s.26.

⁶⁴⁹ el-Makdisî, s.204.

⁶⁵⁰ el-Mâlikî, s.235.

⁶⁵¹ el-Makdisî, s.240, el-Bekrî, s.26.

Matar Zeytinyağından 5 Kafiz'e denk ölçektir.⁶⁵² Sanha'nın da yaklaşık 60 Sa' olduğu sanılmaktadır. Kıst'ı İbn Sellâm yarım Sa' olarak takdir etmiştir. Kayrevan pazarlarında bilinen ve sık kullanılan bir ölçüdür. Zeytinyağı ölçmede kullanılmıştır.⁶⁵³

Pazarlarda veya sokakta tezgahlarda ürün satılabildiği gibi bazen sokak satıcıları denilen seyyar satıcılar eliyle de satış yapılabilmekteydi. Seyyar satıcılar Kayrevan'ın sokak aralarında dolaşip bağıarak mallarını satarlardı. Bunların malı dükkânlardaki mallar kadar çok olmayıp az çeşit ve az mal olmaktadır.

Takas bu dönemde kullanılan bir yöntemdi. Kayrevan tüccârları parayla alışveriş yapmanın yanısıra takas usulünü de kullanmışlardı. Takas daha ziyade farklı ürünlerin değişimi şeklinde yapılmıştır. Mesela, Tanca şehrinde arpa baklayla takas edilmiştir.⁶⁵⁴

Mudârabe

Mal ve emek ortaklığında ticaret yapmak demek olan mudârabe Kayrevan halkının bildiği ve yaptığı bir ticaret usulüydü. İki taraftan biri sermaye koyar. O kişiye Sâhib-i re'sü'l-mâl denir. Diğeri de o parayı işletir. Karını ya eşit şekilde yahut belirlenen oranda paylaşırlar. Bu paylaşma ya 1/3 ya 2/3 ya da yarı yarıya olurdu. Kayrevan halkı mudârabe ile ticaret yapmıştır.

Selef/Selem

Bedelin peşin ödenip malın sonra alınmasına dayanan bir ticaret usulü olan Selem de Ağlebîler döneminde kullanılan bir usuldür.

Tüccârlar arasında borçla iş görme de yaygındı. Kayrevan tüccârlarından biri yolculuk sırasında Fârisî bir tüccârdan birinden, Kayrevan'a dönünce ödemeyi taahhüt ederek borç almıştır. Aynı şekilde yahudi tüccârlardan İshak b. Abraham borç olarak bir tüccârdan mal almıştı.

Kayrevan halkı ortaklık usulüyle ticaret yapmıştı. Sahnûn'un dostlarından Hamdîs ile Abdülcebbâr b. Hâlid b. İmrân'ın ortak bir keten dükkânları vardı. Ağlebî sarayındaki kadınlar da saray dışındaki kişilerle ortak ticaret yapmışlardı. Bunların en önde

---

⁶⁵² el-Bekrî, s.27.

⁶⁵³ el-Mâlikî, s.145.

⁶⁵⁴ el-Mâlikî, s.119.

gelenlerinden biri emir II. İbrahim'in annesiydi. Nüveyrî'nin naklettiğine göre: iki adam Rakkâde Camii'nde konuşurken yanlarına biri geldi. Hal hatır sorunca iki adam da emirin annesiyle ortaklık yaptıklarını, emirin annesinin 600 dinar verdiğini, ona iş yaptıklarını ve kâr ettiklerini ancak emirin annesinden kendilerine düşen kârı alamadıklarını söylediler. Emirin annesine adam gönderdiklerini ancak emirin annesinin, gönderdikleri kişiye vereceğini verdiğini, bir borcunun olmadığını söyleyip geri gönderdiğini söylediler. O adam iki kişiye adamı emirin annesine tekrar göndermelerini eğer parayla dönmezse Kayrevan kadısı İsa b. Miskin eliyle paralarını alacaklarını söyle, diye tembihledi. Adam ikinci defa gidip bu şekilde söyleyince emirin annesinden parayı almayı başardı.⁶⁵⁵

Ticari İşletmeler

1. Oteller: Ağlebî idaresi Kayrevan'daki ticari faaliyetlerin işleyişinden gayet memnundu. Civar bölgelerden ve uzaktan gelen misafir tüccârların işlerini yürütmeleri ve rahat etmeleri için her türlü imkânı sağlanmıştı. Onların barınma ihtiyaçları için oteller inşa edilmişti. Özellikle Avrupa'dan gelen tüccârlar için özel oteller yapılmıştı. Otel anlamında kullanılan kelime olan Fundık, aslen Latince Fondaca yahut Yunanca Pandokion kelimesinden türemiştir. Kayrevan tüccârlarından Endülüs asıllı Ebâ Ca'fer Hîrûn Kayrevan'ın en ünlü otel işletmecilerindendi.⁶⁵⁶ Oteller genelde şehrin merkezinde yani Kayrevan Camii'nin civarında yapılmıştı.

Otellerde Avrupalı tüccârların mallarının depolandığı mağazalar da vardı. Oteller dikdörtgen olduğu gibi saçaklı kare şeklinde ve lobiye bakan koridorlardan oluşuyordu. Otel odaları bu koridorların arkasındaydı. Alt katlarında tüccârların satışa hazır mallarını koydukları depolar, üst katlarında da yatacakları odalar vardı.⁶⁵⁷

Kayâsir: (devlet dükkânları)

Kayâsir, tekili Kayser, Yunanca bir kelime olup kaysere yani devlet mülkü yahut imparatorun şahsi mülkü olan dükkânlardır. Bu dükkânlar Kayrevan'da şehirdeki pazarların içindeydi. Birçok dükkândan oluşan bu dükkânların farkı bu çatılarının

⁶⁵⁵ Nüveyrî, c. 24, s.140.

⁶⁵⁶ İbn İzârî, s.169.

⁶⁵⁷ Ebu'l-Arab, s.143.

olmasıydı. Bu dükkânlar 1. Ziyâdetullah tarafından inşa edilmiştir (817-837). Geniş ve yeni dükkânlar topluluğu olan bu dükkânların yerinde eskiden Roma imparatoru yahut valisinin özel mülkü dükkânları vardı.

Burada sıradan mallardan ziyade pahalı ve değerli mallar satılırdı. Dükkânların planları sokağa bakacak şekilde inşa edilmişti. Bu çarşının güvenliği 1 veya 2 görevli tarafından sağlanmıştı. Üst katlarında duranların ¼'ü yabancı tüccardı.

Çarşıdaki bazı dükkânlarda Müslüman tüccârlar için mescidler vardı. Bazı dükkânların üst katlarında evler vardı. Burada esnaf veya yabancı tüccârlar ikâmet ediyordu. Ayrıca yabancı tüccârlar için dükkânların üzerine yapılan bu evlerden başka, malların yağmur güneş gibi etkenlerden korunması için depolar yapılmıştı.⁶⁵⁸

İhracat ve İthalat

İhrâcât

Kayrevan İskenderiye'ye Buğday, Mısır'a keten elbise, ipek ve altın, gümüş, bakır gibi madenleri ihraç ediyordu. Zambak, zaferan, bal, zeytin yağı ve sabunu, mum gibi mallar da diğer ihraç ürünleriydi. Kayrevan diğer Mağrib şehirleriyle ortak hurma ihracatı, yünden yapılmış başlık-kalpak, zambak, Sudan bölgesine ait avcı şahinlerini Irak'a ihraç etmişti.⁶⁵⁹

Avrupa ile siyasi tatsızlıklar olmasına rağmen Ağlebî emirleri ticari fırsatları değerlendirip yüksek ticari kazanç sağladıkları ticari antlaşmalara imza atmışlardır. Kayrevan- Sicilya- Güney İtalya'da bir sahil şehri olan İmalfi- Endülüs⁶⁶⁰ arasında sıkı bir ihracat ağı vardır.⁶⁶¹

İthalat

Kayrevan Abbâsî hilâfetine siyaseten bağlı olduğu gibi Irak'la ticari ilişkileri de çok sıkıydı. Irak ile Kayrevan arasında önemli ürünlerin ihracı ve ithali yapılmıştı. Kayrevan

---

⁶⁵⁸ Hammûde, s.243.

⁶⁵⁹ Hammûde, s.243.

⁶⁶⁰ İbn Havkal, s.81.

⁶⁶¹ Hammûde 244.

Bağdat'tan Kâşânîyi ithâl etmişti. Bu Kâşânî, Irak camilerinin kubbelerini süsleyen ve övgüyü hak eden bir taş (fanyans, çini) türüne verilen isimdi.⁶⁶²

Kayrevan Mısır'dan keten ithal ettiği gibi Tenes şehrinde de Bukalemun kumaşı ithal ediyordu. Bu kumaşın en seçkin özelliği gündüz saatlerinde rengini değişmesi idi. Mısır yoluyla Kayrevan'a gelen Hint malları ve baharatları da diğer ithal ürünlerdi.

Endülüs'ten İfrîkiye'ye yapılan ithalatlar: silah, ham ve işlenmiş ipek, yün elbiselerdi. Yâbise (İspanya İbiza Adası) adasından kereste ve tuz, Sicilya'dan da ceviz, badem, kestane, fıstık ve fındık ithal edilmişti.⁶⁶³

Ticaret Yolları

Coğrafya ve seyahat kitaplarında Mağrib'teki ticaret yolları hakkında yeterli bilgi vardır. Burada Ağlebîler'in güvenliği sağlama, ticaret yollarını hırsızlardan ve yol kesenlerden koruma, denetleme ve kontrol noktaları kurma, kabileler için barınma ve sığınma gibi imkanlar sunmaları dikkate değerdir.⁶⁶⁴

Ağlebîler'in, Kayrevan'a gelen ve Kayrevan'dan giden ticaret kabilelerini korumak için gösterdikleri gayretin sonucu olarak Kayrevan ile Mısır ve diğer Mağrib, Sudan, Mağrib-i Aksa (Fas) beldeleri arasında dolaşan ticaret kervanı faaliyetleri gelişmiş ve artmıştır. Ticaret malları bu beldeler arasında bolca dolaşmıştır. Ticaret malları ve tüccârlar, Kayrevan'a ve bölgeye gelen güven ortamı ve huzurun keyfini çıkarmışlardır.⁶⁶⁵

Ticaret yolları iki kısma ayrılıyordu,

1. Sahil bölgesi ile Kayrevan'ı birbirine bağlayan ticaret yolları: Kayrevan sahil şehirlerinden geniş kara yolu ağıyla birbirine bağlıdır. Trablus,⁶⁶⁶ Sûse, Tunus, Kâbes, Tabarka (Tunus-Cezayir sınırında bir sahil şehri), Bûne, Mursî Zeytûn, Mursî Deccâc, Tenes, Vehran şehirleriyle Kayrevan arasında ticaret yolları vardı.⁶⁶⁷

---

⁶⁶² Hammûde, s.244.

⁶⁶³ Hammûde, s.244.

⁶⁶⁴ Hammûde, s.245.

⁶⁶⁵ Hammûde, s.245.

⁶⁶⁶ el-Bekrî, s.34.

⁶⁶⁷ el-Mâlikî, s.55,63, 64, 65, 66, 71.

2. Sahrâ Ötesi şehirleri Kayrevan'a bağlayan ticaret yolları: Kayrevan coğrafi olarak bir halkanın ortası gibidir. Batısında Sahrâ ve Sahrâ ötesinde Fas bölgesi şehirleri; doğusunda sahil beldeleri vardır. Bu iki tarafı birbirine bağlayan Kayrevan'dır. Bazı Sahrâ ötesi yolların gittiği şehirler şunlardır: Nikor, Ebî Tavîl Kalesi, Arşakul, Fas, Sûs-u Aksâ, Sicilmâse, Zevîle, Nijer nehri.⁶⁶⁸

Kayrevan doğuya, Abbâsî hilâfet merkezine kara yolu ile bağlıydı. Bağdat ile Mağrib arasındaki kara yolu döşemeli ve güvenli bir yoldu. Ticaret kabileleri Bağdat'tan çıkar, Anbar (İran), Hît (Mısır), en-Nâvûse, vâdi-i Sabâ', el-Cerden, Rakka, Harran, er-Rîhâ, Simîsât, Tel Mozan (Nusaybin yakınlarında), Habur (Irak), Haleb, Kinnesrîn (Suriye), Humus, Dımaşk, Tiberyâ (İsrail), Remle, Fustat, İskenderiye (Mısır), Burka, şehirleri arasında dolaşıp Kayrevan'a gelirdi.

Kayrevan Fustat'a (Mısır) zincirleme yol ile bağlanmıştı Tornut, Gumşerîk, Kayrevan ile Mısır-Dımaşk arasında ticaret kabileleri kışın denizden yolculuk zor olduğundan karadan yapılmıştı. Bu ticaret yolu gece gündüz çalışmaktaydı. Bu iki yol arasında mola noktalarını birbirine bağlayan güvenli konaklama yerleri vardı.⁶⁶⁹

Kayrevan'ın ticari kariyeri, doğu ile Sudan bölgelerinden gelen köle ve altın ticaretin eski yollarının buradan geçmesiyle yükselmişti. Zira tüccârlar, Gâne ile Mısır'ı, Nûbe bölgesine bağlayan yolları kullanmayı bırakmışlardı. Çünkü bu yol, kabileleri zora ve tehlikeye sokmaktaydı. Ayrıca kum fırtınalarının çokluğu da yolculuğu yavaşlatmakta ve zorlaştırmaktaydı. Yol Mağrib'ten Kayrevan'dan Cerîd beldelerine, Vercilân, Tâhert, Tilmasân, Fas bölgelerine geçmekteydi. Sicilmâse, çok fazla yolları olan aktif işleyen bir ticaret merkeziydi.⁶⁷⁰

Finansal Sistem

Ağlebîler döneminde en önemli gelirlerden biri çarşılardan, dükkânlardan, kiralardan, mallardan alınan vergilerdi.⁶⁷¹ Kayrevan kapılarının gümrük ücretlendirmeleri vardı. Mâlikî alınan bu verginin adının Hakku'l-Bâb (Kapı hakkı, Kapı Parası) olduğunu

⁶⁶⁸ el-Bekrî s.37, 50, 54, 79, 99, el-Makdisî, s.246.

⁶⁶⁹ Mahmûd İsmâil, s.72.

⁶⁷⁰ Hammûde, s.247

⁶⁷¹ el-Makdisî, s.235, ibn Debbâğ, s.38.

zikreder. Bekrî'nin naklettiğine göre: *Bir tüccârın Kayrevan'a girip vergisini ödemedikçe Sabra şehrine (Tilemsan yakınlarında bir şehir) geçmesine izin verilmezdi,*⁶⁷² der.

Kayrevan fakihlerinden İsmâil b. Rebâh Kayrevan'da bir binek hayvanı alan kişiden kapıdan çıkarken çeyrek dirhem para istediklerini, adamın da '*vallâhi ben bunu satın almadım, zaten benimdi*' dediğini zikreder. O kişiden para alınmadığını ama başka kişilerden para alındığını söyleyip fakih bunu helâl gördüğünü ekler.⁶⁷³ Kadı İsmâil fakihtir ama aynı zamanda da tüccârdır. Görünüşe göre fakih İsmâil'in Mâlikîler'in aksine vergiyi helâl görmesinin nedeni Ağlebî idaresinin vergilerini ödeyen tüccârları kontrol altına almasıdır.

Kayrevan'ın diğer fakihleri İsmâil gibi düşünmez ve vergileri verenlerin rızası olmadığı için, caiz görmezler. Hatta bazı fakihler vergilerden toplanan parayla kadı maaşlarının verilmesinin kabul edilemez olduğunu açıkla söylemişlerdir.⁶⁷⁴

Finans sistemleri her toplumun yaşadığı ekonomik ve sosyal koşullara bağlı olarak piyasaların hareketlerini olumlu yahut olumsuz etkiler. Mağrib'deki İslâm sikkeleri ve paraları İslâmiyet'in ortaya çıkışından beri doğudaki İslâm paraları ile güçlü bağlantılara sahiptir.

Bizans dinarları Mağrib ahalisi arasında Gregorios dinarı adıyla kullanılmaktaydı. Gregorios, Bizans komutanı ve bölge valisinin adıydı. Bağımsızlığını ilan edip para bastırmıştı. Mâlikî'nin zikrettiğine göre, Kayrevan'da oturan Ebâ Sa'îd el-Muğîrî, bir adamdan Gregorios dinarı alıp Mısır dinarı vermişti.⁶⁷⁵

Musa b. Nusayr para üzerinde birtakım değişiklikler yapıp Arap örfüne ve İslâm ruhuna uygun olarak Latince yazıları Arapça olarak değiştirmiştir. Ağlebîler Devleti'nin kurucusu olan İbrahim b. Ağleb İfrîkiye'de köklü ekonomik yenilikler yapmıştır.

Ağlebîler birçok para darb etmişlerdir. Bu paralar başlıca dirhem, dinar, fülûs'tür.

Ağlebî dinarlarından bize ulaşanlarından en eskisi 804-805 yılları, İbrahim b. Ağleb'e aittir. Bir yüzünde: محمد رسول الله غلب لا اله الا الله وحده لا شريك له Muhammed Rasûllullâh GLB

⁶⁷² el-Bekrî, s.25.

⁶⁷³ el-Mâlikî, s.242.

⁶⁷⁴ İbn Debbâğ, s.38.

⁶⁷⁵ el-Mâlikî, s.80.

Lâ ilâhe İllallâh Vahdehû Lâ Şerîke,⁶⁷⁶ yazılıdır. Diğer yüzünde de: بِسْمِ اللّٰهِ ضَرْبُ هٰذَا الدِّينَرِ (الدِّينَار) سَنَةَ 179 مُحَمَّد رَسَل اللّٰه اَرْسَل بِالْهَدْيِ وَ دِيْن الْحَق لِيُظْهَرَهُ عَلَي الدِّينِ كُلِّهٖ hâze'l-Dînâr sene 179 Muhammed Rasûllullah ersele bi'l-hüdâ ve dîni'l-hakki li yüzhirahû ale'd-dîni küllihî,⁶⁷⁷ yazılıdır.

İlk dirhem Ağlebî emirliğinin kurucusu İbrahim b. Ağleb'e aittir (m.800). Abbâsîye şehrinde darp edilmiştir. Tarihçiler bu dönemde basılan dirhemleri m. 801, 802, 803, 810 yılları ile tarihlendirirler. İbrahim b. Ağleb'in dirhemlerinin ağırlık ölçüsü 2,82 ve ortalama çapı 22.35 idi.

Dirhemlerde dikkat çekici nokta dirhemlerin tevhid lafzı gibi dinî yazılarla süslenmiş olmasıydı. Üzerinde emirin adı ve darb edildiği yer yazıyordu. Gümüş dirhemler Ağlebî emirliğini sonuna kadar basılmaya devam etmiştir. Gümüş dirhemler günlük alışverişte kullanıldığı üzere iki çeşitti. Biri, bakırla gümüş karışımı eski dirhemler, diğeri de saf gümüşten yeni dirhemlerdir.⁶⁷⁸

Ağlebîler döneminde Kayrevan'da 1. Ziyâdetullah'a karşı isyan eden Tanbazî de Ağlebî dirhemlerini taklîd ederek gümüş dirhem darp etmiştir.⁶⁷⁹ Ağlebî ailesinin rumuzu olan غلب kelimesini kaldırıp yerine kendi adını منصور بن نصر (Mansûr b. Nasr) yazdırmıştır.

Ağlebîler döneminde dirhemler ayrıca rubu' dirhem (çeyrek) ve Sümün (1/8) dirhem (çeyreğin yarısı) de darb edilmiştir. Bu küçük dirhemlerde tağşiş ve oynama yapılmıştır. İfrîkiye'de bu karışık ve küçük dirhemler yaygınlaşınca emir II. İbrahim, Ağlebî paralarını ıslâh edip yeniden bastırmıştı (m. 888). İbn İzarî'nin rivayetine göre 889 yılında II. İbrahim yeni para darbedip sahte ve karışık madenli paraların kullanımını tedavülden kaldırmasını istedi. Ancak Kayrevan tüccârları kabul etmeyip, dükkânlarını kapatıp başkent Rakkâde'ye yürüdüler. Emir İbrahim'e bağırdılar. Emir onları Rakkâde Camii'ne hapsetti. Bunu duyan Kayrevan halkı tüccârlara katılıp isyan etmiştir. Kayrevan kapılarına çıkıp emire hakâretler ettiler. Emir İbrahim Kayrevan'a veziri Ebâ Abdullah b. Ebî İshak'ı gönderdi. Ona da taş atıp sövdüler. Vezir durumu gelip emire anlattı. İbrahim b. Ahmed, Hacibi Nasr b. Samsama ile Kayrevan'a gitti. Samsama'nın yanında bir miktar

⁶⁷⁶ Muhammed Allah'ın elçisidir, GLB o Allah ki tektir ve eşi yoktur.

⁶⁷⁷ Muhammed Allah'ın elçisidir, onu, doğru yolu göstermesi ve hak dini diğer dinlerden ayırması için gönderdi.

⁶⁷⁸ Hammûde, s.253.

⁶⁷⁹ Nüveyrî, c.24, s.108, 112.

asker vardı. Kayrevan halkı askeri görünce savaşa hazırlandı. Emir sur dışına çıkıp namazgâhta bekledi. Bir müddet sonra ortam yumuşadı. Kayrevanlılar emir ile konuşmaya fakih Ebû Cafer b. Ahmed b. Ebî Muğîs'i gönderdiler. Emirle uzun uzun konuştu. Emir yaptığı düzenlemenin gerekliliği konusunda fakihi ikna etti. Müzakarelere vezir de katıldı. Konuşmalar netice verdi ve halk sakinleşti. Emir Rakkâde'ye döndü. Camideki tutukluları bıraktı. Sikke bastırmaya devam etti. Onun bastırıldığı bu dirhemlere *Âşiriye* denir. Zira her yeni 10 dirhem 1 dinar eder. Ondan önce ise eski 8 dirhem 1 dinardır.⁶⁸⁰

Ağlebî emirleri Kayrevan'daki ticari faaliyetleri kontrol altına almak için sıkı şekilde denetlemişlerdi. Bu görevi güvendikleri kişiler yürütmüştü. Kayrevan kadısı Sahnûn kadılığı döneminde bizzat kendisi sık sık çarşıları kontrol etmişti. Düzenin işleyişine ve mallarda sahtecilik yapılıp yapılmadığına bakmıştı. Bu denetimler güven ortamı oluşturmuştu. Mallarda tağşiş yapanlar cezalandırılmıştı. Bunu sürekli yapanlar ticaretten men edilmiş dükkânı kapatılmıştı.⁶⁸¹

Tüccarlar

Kayrevan çarşılarında tüccârlar ve esnaflar, Arap, Fars, Rum, mevâlî, hristiyan ve yahudilerden oluşmaktaydı. Tüccarlar Kayrevan'ın kurulmasından itibaren şehre gelip yerleşmişlerdi. Küseylîler (hristiyan Berberîler) Kayrevan kurulunca şehre doluştular (683). Halk Küseylîler'in baskısı sonucu doğuya göç etmek zorunda kalmıştı. Geriye Küseylîler'in aileleri ve tüccârlar kalmıştı.⁶⁸²

Alimlerle tüccarlar arasında sıkı birilişki vardı. Dört bin ilim kürsisi ve dört yüz şair, emir ve melikleri değil tüccâr ve tüccârların evlatlarını överdi. Buradan anlaşıldığı üzere tüccârlar ulema ve şair-edipleri maddi olarak desteklemiştir. Onlarda tüccâr grubuna saygı duymaktadır. Ağlebî emirleri siyasi krizlerde tüccârlardan mali destekte bulunmalarını istediğinde tüccârlar bunu şiddetle reddetmiştir. İbrahim b. Ağleb Zâb'ta güçlenmek adına İbn Akkî'ye yardım için maddi güce ihtiyaç duyduğunda Kayrevan tüccârlarından borç istemiş lakin hiçbir tüccâr emire borç vermemiştir.⁶⁸³

⁶⁸⁰ İbn İzârî, s.120, 121.

⁶⁸¹ İbn İzârî, s.110.

⁶⁸² Hammûde, s.271.

⁶⁸³ Rakîk el-Kayravânî, s. 216.

Emir III. Ziyâdetullah, Ubeydullah el-Mehdî'nin baskısıyla Rakkâde'yi bırakıp kaçmıştır. Kaçmadan önce ailesiyle görüşmüş ve Kayrevan halkına emirliğe itaat etmeleri ve devletten yana olup el-Mehdî'ye karşı durmaları, aksi takdirde durumun onlara da zarar vereceğini, istikrarın her zaman iyi olduğunu söyleyip tüccârlardan sükûnet sağlanınca îade edilmek üzere maddi destek istemiştir. Ancak Kayrevan tüccârları maddi yardım etmeyi reddedip, biz fakihler, tüccârlar ve halk olarak paramızı senin için kazanmadık, itaat etmek zorunda da değiliz, diye cevap vermişlerdi.⁶⁸⁴

Aynı şekilde Fâtımîler'le iş birliği yapan Berberî Kütâme kabilesine de çıkarlarına aykırı durumdan dolayı tepki gösterip çıkan mücadelede Kütâmeler'den bin adamı öldürmüşlerdir.⁶⁸⁵

Kayrevan çarşılarında Arap asıllı fakih, zâhid tüccârlar vardı. İsmâil b. Abdullah el-Mahzûmî ki lakabı Tâcirullâh'tır.⁶⁸⁶ Bu kişi Ömer b. Abdülaziz'in Mağrib bölgesine İslâm dinini öğretmek için gönderdiği 10 kişiden biridir. Buna ek olarak, Avd b. Yusuf el-Huzâî (ö. 853) de Arap asıllı bir tüccârdır.⁶⁸⁷ Bu kişi Kayrevan pazarında keten tüccârıdır. Zahid Abdurrahman b. Abdurabbihî er-Reb'î⁶⁸⁸ kumaşçılar çarşısında ticaretle uğraşan bir Araptır. Muhammed b. Abdülaziz İbn Yahya el-Medinî el-Hâşimî m. 839'da Kayrevan'a gelmiş bir Arap tüccârdır. Kayrevan'da misk satmıştır.⁶⁸⁹ Kayrevan pazarlarında ticaret yapan bazı Iraklı Araplar da vardır. Özellikle Abdullah İbnül-Muğire el-Kûfî'in kendine ait pazarı (Sevîka İbnü'l-Muğîre) vardır.⁶⁹⁰ Irak işi maden boyama tekniğini ilk olarak Kayrevan'a getiren ve boya üzerine dükkânı olan İsmâil b. Yusuf da Kayrevan doğumlu ama aslen Irak'lı bir Araptır.⁶⁹¹ Boya kullanarak dirhemlerde sahtekarlık yaptığı ve Endülüs'e kaçtığı söylense de doğru görünmemektedir. Irak'lı tüccârlar özellikle ticaret kabilelerinde önemli bir yere sahiptir. Doğuya kabileler düzenlemişlerdir.⁶⁹²

---

⁶⁸⁴ Hammûde, s.272.

⁶⁸⁵ İbn İzârî, s.166.

⁶⁸⁶ Ebu'l-Arab, s.85.

⁶⁸⁷ Ebu'l-Arab, s.188, İbn Debbâğ, s.73.

⁶⁸⁸ el-Mâlikî, s.327.

⁶⁸⁹ Ebu'l-Arab, s.158.

⁶⁹⁰ Ebu'l-Arab, s.161.

⁶⁹¹ Hammûde, s.274.

⁶⁹² Nüveyrî, s.140.

Arap kadınlar da ticaretle uğraşmıştır. Emir II. İbrahim'in annesi kabile sahipleriyle ticaret faaliyetlerde bulunmuştur. Kureş'ten Benî Ümeyye'den bir başka kadın da yine büyük ticari işlerle uğraşmıştır. İşlerini yapan tüccâra, işlerini daha önemsemesini nasihat edip dedi ki: *Seni Tâcirullâh gibi tüccâr olmaktan alıkoyan nedir?* Adam da kadına dedi ki: *Kim onun gibi olmuş ki ben olayım?*⁶⁹³

Kayrevan pazarlarında Fârisî asıllı çok fazla tüccâr vardı. Bunlardan biri ünlü fakih Abdullah b. Ferrûh'tu.⁶⁹⁴ Yine Fârisî bir tüccâr Abdurrahîm el-Müstecâb kumaşçılar çarşısında tüccârdı. Emevîler döneminde bazı Kayrevan çarşılarında, Habeş pazarında oldukları gibi, tekel olmuşlardı. Abbâsîler dönemi ve Ağlebîler döneminde de kumaşçılar çarşısı bunların elindeydi. Mağrib'e Muhammed b. Eş'as'ın ordusuyla gelen Horasânî denilen yaklaşık üç bin Fârisî vardı. Asker olarak gelmişler dönmeyp bölgeye yerleşmişlerdir.

Mevâlî tüccârların ünlülerinden biri İbrahim b. Ağleb'in kölesi Ebû Hârûn Musa'dı. Ticaretle uğraşrdı. Mâlikî, bakır katırlarının 500 dinar ödemesini geciktirdiği için onun Kayrevan kadısı Abdullah b. Ganîm'e şikâyet edildiğini söylemiştir (806).⁶⁹⁵

Endülüslü tüccârlar da Mağrib'te kendilerine hem ticaret hem de ikâmet için güzel bir sığınak bulmuşlardı. Endülüs ile Mağrib coğrafi şartlar bakımından benzerlik gösterdiğinden iki bölge arasında mal dolaşımı da kolay olduğundan iki taraf arasındaki ilişkiler her zaman güçlü olmuştu. Endülüslü tüccârlar da birçok Mağrib sahillerini özellikle orta Akdeniz sahillerinde özellikle Tabarka⁶⁹⁶ (Cezair-Tunus sınırında sahil kenti) Mursi Deccâc⁶⁹⁷ Bûne⁶⁹⁸ ve Selâ şehirlerinde geniş ticari hacme sahiplerdi.

Endülüslüler İfrîkiye'ye yerleşmekle kalmayıp Tunus'un kuzey sahillerine Tenes (875) ve Vehrân (902) isimli iki şehir kurmuşlardı. Bu iki şehir Endülüs ile Mağrib arasında en önemli bağlantıdır.⁶⁹⁹

---

⁶⁹³ el-Mâlikî, s.121.

⁶⁹⁴ el-Mâlikî, s.122.

⁶⁹⁵ el-Mâlikî, s.148.

⁶⁹⁶ İbn Havkal, s.74.

⁶⁹⁷ el-Bekrî, s.95.

⁶⁹⁸ el-Bekrî, s.55.

⁶⁹⁹ el-Bekrî, s.91.

Endülüslü tüccârların meşhurlarından biri Kayrevan'da oteller sahibi ve Üç Kapılı Mescid'in bânisi İbn Hîrûn'du.⁷⁰⁰ Aslen Endülüslü olup Kayrevan'da yaşamaktaydı.

Kayrevan kurulunca bölgenin İslâm öncesi bakiyesi olan Rumlar da yerleşmişti. Bunlardan bazıları Kayrevan çarşılarında ticaretle uğraşmıştı. Özellikle İtır/misk koku ticareti bunların elindeydi.

Kayrevan'da bilinen en meşhur tüccâr yahudi ailelerinden Ben Avkal, Mağrib yahudileri ile Irak Filistin ve Sicilmâse yahudi akademileri arasında bağlantıyı sağlayan kişiydi. Ebi'l-Ferc Yakub b. Abraham, Yahya Bû Moşeyah, Ben Meccânî de meşhûr yahudi tüccâr ailelerindendi. Müslüman ve yahudi tüccârlar arasında ticaret ve üretim iş alanlarında ortaklıklar yapılmıştı.

Kayrevan'da tefecilik yahudiler vasıtasıyla gelişmişti. Emir'in emriyle kadı Abdullah b. Ebi Tâlib onları şiddetle cezalandırmıştı. Kadı ayrıca onların kadısına, hristiyan ve yahudilerin Zünnârlarını elbiselerinin üzerine koyup hristiyan ve yahudi olduklarını belli etmelerini ve devletin onlara söylediği, yapmaları lazım gelen birçok şeyi onların kadısına emredip yerine getirilmesini istemişti.

Hristiyan tüccârlar: Bazı hristiyan tüccârlar daha ziyade zeytinyağı ticareti ile uğraşmıştı. Ebu'l-Arab'ın zikrettiğine göre bunların en meşhurlarından biri hem üretimini hem ticaretini yapan sahil bölgesi hristiyanlarıydı.⁷⁰¹ Hristiyanlar erken dönemden beri Kayrevan'a yerleşmişlerdir.

4.11. Dinî Hayat

İfrîkiye halkı hem İslâm fetihlerinden önce hem de İslâm döneminde dinine düşkün bir toplum olarak bilinmektedir. Bölgenin asıl yerlileri olan Berberîler arasında en yaygın inanç putperestlik ve Hristiyanlık ve Yahudilik de diğer dinlerdi.

Putperestlik daha çok kırsal kesimde, Sahrâdaki bedeviler ve dağlılar arasında kabul görmüştü. Hristiyanlık ve Yahudilik ise daha çok şehirde yaşayan halk arasında yaygındı. Bölgenin tarihi geçmişi Roma olduğu için Hristiyanlık Yahudilik'e göre daha yaygındı.

---

⁷⁰⁰ İbn İzârî, 169.

⁷⁰¹ Ebu'l-Arab, s.132, el-Mâlikî, s.136.

Müslümanların bölgeyi ele geçirmesiyle birlikte en yaygın din İslâm oldu. Ağlebîler yönetimi devralınca öncelikle dinî eğitimde yoğunlaştılar. Kayrevan'da dinî bilimlerin gelişmesinin doğrudan nedeni ilk İslâm fatihlerinden beri bölgeye gelen sahâbe ve tâbînden kişilerin buradaki dinî misyonudur. Özellikle Ömer b. Abdülaziz'in bölgeye gönderdiği Aşara heyeti denilen on kişilik ilim grubudur.⁷⁰² İbn İzârî bunların on sekiz kişi olduğunu söyler.⁷⁰³ Bunlar adeta bölgeye İslâm tohumunu ekmişlerdir.

Bühlül b. Râşid, Rebâh b. Yezid, sonrasında Esed b. Furât, İmam Sahnûn ve oğlu Muhammed gibi âlimler ilk kuşak olarak yetiştiler. Onlar ve onların yetiştirdikleri öğrenciler zengin birikimleriyle dinî hayatı etkilediler. Böylelikle Ağlebîler'in başkenti kültürel bir karaktere büründü. Bu özellik, bölgenin çıkan isyanlara ve iç mezhep çatışmalarına (Hanefî- Mâlikî, Sünnî-Hâricî) dayanabilmesine imkân sağladı.

Ağlebîler'in hâkimiyetleri süresince dinî bilimlerle birlikte aklî bilimleri de gelişti. Eğitim yaygınlaştı ve İfrîkiye'nin dört bir yanından gelen talebeler Kayrevan'da toplandı. Kayrevanlı âlimlerden birçoğu ilmi çalışmalar için doğuya, Fustat, Medine, Şam, Kûfe, Basra ve Bağdat'a yolculuklar yapmışlardı. İki büyük mezhep Hanefî-Mâlikî, İfrîkiye'de bu dönemde büyüdü ve gelişti. Kayrevan'da başlayan ilk dinî entelektüel ilmi çatışmalar da bu iki mezhep mensupları arasında oldu.⁷⁰⁴ Zaman zaman bu çatışmaların sert ve sıkça yaşanan bir mücadeleye dönüştüğü görülmektedir. Hatta birkaç müderris yardımcısının bu çatışmalar sebebiyle öldürüldüğü rivayet edilir.⁷⁰⁵

İmama Sahnûn'nun kadılık yılları Endülüs ve Mağrib bölgesinden gelen birçok öğrenciyi yetiştirip mezûn ederek ilmi çalışmalarını yaygınlaştırdığı dönemdir. Sayıları 7 yüzü aşan öğrencileri vardı. IX. asrın başından Kayrevan dinî ilimlerin merkezidir.

Doğuya yolculuk yaparak Arap ilimlerini ve rivâyetçi hadis ekolünü Irak ve Hicâz'dan getiren bu kişiler, edindikleri birikimle ülkelerine döndüler. İfrîkiye'nin genç nesilleri arasında fikirlerini yaydılar. Fıkıh ilmiyle meşgul olup Kur'ân ve Sünnet'ten ahkâm-ı usûl ile hüküm çıkartıp, ders aldıkları hocalarının görüşlerini açıklamaya, onların rivâyetlerini tedvînine çalıştılar.

⁷⁰² el-Mâlikî, s.6, Ebu'l-Arab, s.56, İbn Debbâğ, s.160

⁷⁰³ İbn İzârî, s.20.

⁷⁰⁴ et-Talbî, s.16.

⁷⁰⁵ İbn İzârî, s.218.

İfrîkiyeliler'in çoğu hadis, tefsir, fıkıh başta olmak üzere şer'î ilimleri çalıştılar. Bazıları da Arap dili, edebiyatı ve şiirini çalışıp geliştirdiler. Bunlar arasından seçkin şair meşhur hadisçiler dil bilgisi ve gramer üstatları çıkmıştı.

Ağlebîler dönemi Tunus ve Kayrevan İfrîkiye'sinde mezhepler ve doktrinler birbirleriyle mücadele etmişlerdi. Kayrevan ve Tunus şehrinde Rakkâde ve diğerlerinde farklı mezheplerdeki öğrenci grupları ile sivrilmiş âlimler olduğu görülür. Sünnîler bu gruplardan biridir. Medine ehlinin görüşlerini söyleyen İmam Mâlikî ve tâbileri de diğer gruptur. Irak ehlinin görüşlerini tercih edenler Ebû Hanîfe ekolünü savunmaktadır. Bazıları diğer mezheplere yönelmişlerdir. Bunlar dış çemberde dolaşan İbâdîye ve Sufîye gibi Hâricî gruplarıdır. Bu Hâricî gruplarından başka Kadı Abdülcebbar ve kadı Cübbâ'ye tâbi olan gurbette yaşayan Mu'tezilîler ve herhangi bir mezhep görüşü olmayan mezheplere uymayan Mütakellimîn denilen filozof kelâmcılar vardır.

Mağrib bölgesi, her ne kadar bu mezhepler doğuda ortaya çıkmış olsa da mezheplerin ve fırkaların büyümesi ve gelişmesi için verimli bir bölge olmuştur. Bu bölgeye mezhepler farklı zamanlarda gelmiştir. Valiler döneminde doğudan gelen fakihler ve âlimlerin çalışmalarıyla ve Berberî liderlerinin etkilenip mezhep dâîlere meyletmesiyle bu mezhepler kendilerine var olabileceği ortam bulmuştur. Miladi VIII. ve IX. asırda Mağrib'te mezhepler belirgin şekilde kurumsallaşmaya başlamıştır. Fikri ve kültürel zenginlik üreten bu mezheplerin Mağrib'te yayılmalarından önce ortaya çıkışları ve kökenlerine bakmak gerekir.

Bölgeye Hanefî ve Mâlikî mezhepleri VIII. asrın sonlarında girmiştir. Daha sonra Şâfi mezhebi de girmiştir. Ancak bölgede Mâlikîlik daha yaygın olarak faaliyet göstermiştir.⁷⁰⁶

Ağlebî emirleri Abbâsîler'in de mezhebi olan Hanefî mezhebine tabi olmuşlardır. Ancak halk Mâlikî mezhebini benimsemiştir. Zira bölge kadıları ve fıkıh âlimlerinin benimsediği mezhep Mâlikî mezhebidir. Esed b. Furat bu mezhebi getirmiş ve İmam Sahnûn da sağlamlaştırmıştır. Bu da orta Mağrib'te Hanefî okulunun etkisini azaltan en önemli etkidir. Sahnûn ve arkadaşlarının bu mezhebe temayülleri Mâlikî mezhebi lehine gelişmiştir. Ağlebî emirlerini kamuoyu temayüllerinde Kayrevan'a Mâlikî kadı tayin

---

⁷⁰⁶ Alîlî, s.59.

etmeye zorlayacaktır. Bazen emirler Mâlikîleri kontrol altına almak için Hanefî kökenli kadı veya Mâlikî kadı ile birlikte Hanefî kadı atamışlardır.⁷⁰⁷ Hanefî mezhebi 1009 yılına kadar Mağrib'te devam etmiştir. Mâlikî fakih Muaz b. Bâdis zamanında ise tamamen bitmiştir.⁷⁰⁸

Mâlikî mezhebi ise Mağrib bölgesinde çok geniş yayılma göstermiş ve adeta günümüzde bile bölgenin öne çıkan tek mezhebi olmuştur. Mağrib'e Mâlikî mezhebini İmâmı Mâlik'ten ders alan öğrencilerin gayreti sonucu gelmiştir. Leys b. Sa'd (ö. 783) Abdurrahman b. el-Kâsım (ö. 806) Abdullah b. Vehb (ö. 812) Eşheb b. Abdülaziz el-Kaysî (ö. 819) bunlar Mısır'daki ünlü Mâlikî fakihleridir. Esed b. Furât Mâlikî ile Hanefî mezhebini birleştirmiştir.

Kayrevan'da Muhammed b. el-Hasen gibi Şâfiî fakihleri de vardı.⁷⁰⁹ Ebû Abdullah Muhammed b. Galbûn es-Sanhâcî ve el-Fadl b. Nasr el-Bâhî Mâlikî fakihleriyken sonra Şâfiî mezhebine meyletmişlerdir.⁷¹⁰ Makdisî Şâfiî mezhebi Mısır'da bilinmez⁷¹¹ dediyse de bilinmekten öte halkın kabülleriyle ilgilidir. İmâm Sahnûn'un arkadaşları arasında doğudan gelmiş Hanbelî mezhebinden olan kişiler de vardı.⁷¹²

İfrîkiye Hâricî fırkalarının en yoğun olduğu bölgelerdendir. İmâm Sahnûn Kayrevan kadısı olduğunda Ukbe câmiî'nde Hâricî fırkalarının ders halkalarını yasaklamıştır.⁷¹³ Bu halkaların olması ve Hâricî düşüncenin ders olarak işlenmesi, İmâm Sahnûn tarafından yasaklanacak kadar çoğunluk olduklarını gösterir. Ebû Yezîd el-Hâricî Kayrevân'a geldiğinde insanlara '*Ehli beyti hayırla anın, Ali, Ebû Bekr ve Ömer'e merhamet edin, Şîa ile cihat için bize dua edin ve Mâlikî mezhebini öğrenin*' demiştir.⁷¹⁴ Hâricî fırkalarından es-Sufrîye ve el-İbâdîye Mağrib bölgesinde VIII. asırdan itibaren yayılma göstermiştir.⁷¹⁵

---

⁷⁰⁷ Alîlî, s.60.

⁷⁰⁸ Bûnâr, s.84.

⁷⁰⁹ Zeytûn, s.242.

⁷¹⁰ İbn Debbâğ, c.3, s.68.

⁷¹¹ el-Makdisî, s.236.

⁷¹² İyaz, s.613.

⁷¹³ Ebu'l-Arab, s.184, el-Mâlikî, s.276.

⁷¹⁴ İbn İzârî, s.217.

⁷¹⁵ AMMÂR el-HAMÂDÎ, *Melâmihi'l-Hayâti'l-Fikriyeti'l-İslâmiye fi Ahdi'l-Ağâlîbe*, Tunus: Dâru Küttûbi'l-Vataniye, 2010, s.42.

Ziyâd b. Asfar'a nisbet edilen Sufriye mezhebi İfrikiye'ye VIII. asrın başlarında dâî İkrime tarafından getirilmiştir. Doğudaki etkisini kaybetmiş ve Mağrib'te yayılma ve gelişme fırsatı bulmuştur. Çıkardıkları isyanla Emevî valisini öldürmüşler ve Abbâsiler döneminde çıkardıkları isyanla da Sicilmâse'de Midrâri Devleti'ni kurmuşlardır. Bir ara Kayrevan'a saldırıp ele geçirirler de 2 sene sonra bırakmak zorunda kalmışlardır. Abbâsî hilâfet merkezinden uzak olması ve Berberî kabile reisleri ile sıkı ilişkiler kurması sonucu Mağrib'te kendisine yer edinmişlerdi.

İbâdîlik Ağlebî topraklarında faaliyet gösteren bir diğer mezheptir. İbâdîliğin bu coğrafya'da yayılması şu şekildedir:

Câbir b. Zeyd el-Ezdî'nin öğrencilerinden Ebû Ubeyde Müslim b. Ebî Kerîme okul şeklinde gizli bir bodrum katı inşa etti. Burası görünüşte kahve üretim yeri idi. Hatta adına da (el-Kaffâf) kahveci denilirdi. Bu okulun mensubu ilk başlarda birkaç öğrenciydi. Sonra sayı gittikçe arttı. İlk katılanlardan Sellâme b. Sa'd Mağrib'e geçip bölgedeki davet işlerini yürüttü. Yanında İkrime el-Berberî vardı. İfrikiyeli olan İkrime, Sufriye'nin bölgedeki en önemli davetçisi olmuştu. İbâdîlik önce Trablus'ta yayıldı. Bu bölgede İbâdîliği yerleştirmek için çok çaba harcamışlardı. VIII. asrın sonlarında Basra'dan Mağrib'e bir öğrenci topluluğu gönderilmişti. Beş kişi olan bu dâîlere *Hameletü'l-ilm ilâ İfrikiye* denilmişti. Bunlar Abdurrahman b. Rüstem, Âsım b. Cemîl es-Sidrâtî, İsmâil b. Dırar el-Gıdâmisi b. Semh el-Me'âfirî ve Ebû Davud Nefzâvî'dir. Bunlara sonra Ebu'l-Hattab Abdül'alâ b. Semh el-Me'âfirî de katılmıştı.

Müslüman Berberîler İbâdîye ve Sufriye mezhebinin fikirlerini kabul etmişlerdi. Zira İbâdîlik ve Sufriye hayatın her alanında özellikle şûrâ ilkesinin benimsendiği yönetim açısından, eşitlik ve adâlet anlayışına dayanmaktaydı. Bu da özünde özgürlüklerine düşkün olan Berberîler için her zaman baskıyı kabul etmeyen doğaları ile uyumlu bir düşünceydi. Zaten Berberîler'in kendi dillerindeki adı özgür insan demek olan Emaziğ'di.

Bölgedeki Şîa mezhepleri ise Zeydiye ve İsmâiliyye'dir. Şîa mezhebi Mağrib bölgesine İdris b. Abdullah eliyle girmiştir. İdris b. Abdullah Zeydiye mezhebinden olup Abbâs oğulları onun peşinden koşarken o Mağrib-i Aksa'ya kaçmıştır. Fas şehrinde İdrîsîler Devleti'ni kurmuştur. IX. asrın sonlarında bölgede Şîa-İsmâilîlik Abdullah eş-Şîi eliyle yayılmaya başlamıştır. Şîa'ın önde gelenlerinden Kûtâme, Harîs el-Cümeylî, Musa b.

Mükâreme, 893'te Mağrib'e girdiler. Nu'mân el-Mağribî gibi Mâlikî fakihi olup da Şîî olan alimler vardı.⁷¹⁶

Şîî İsmâîlîler Mağrib'in Ehlişünnet ve İbâdî fakihlerini kendi mezheplerine bağlanmaya, hatta Cuma namazını kendi usullerine göre kılmaya ve mezhebin ilkelerini kabule zorladılar. Uymayanları hapsedtiler veya öldürdüler.⁷¹⁷ Terâvih diye bir namazın olmadığını söylediler. Abdullah eş-Şîî Kayrevan'a girmesinin akabinde Kûtâme'ye ve ona eşlik edenlere, Ramazan ayı olduğu halde terâvih kılmayacaklarını, zira terâvih Peygamber'in sünnetinde olmadığını, terâvih'in Hz. Ömer'in sünneti olduğunu, aslının Peygamberin gece namazında uzun sureleri okunmasıyla ortaya çıktığını söylediler.⁷¹⁸

Mu'tezile de bu bölgede kısmen faaliyet göstermişti. Mu'tezile mezhebi Mağrib'e IX. asrın ortalarında girmiştir.⁷¹⁹ İbâdîye ve Sufriye gibi Hâricî mezhepleriyle çatışmış ancak bazı Zenâte gibi bazı Berberî kabilelerini ikna edebilmişti. Vasıl b. Ata, Abdullah b. Hâris'i Mağrib'e göndermişti. Bu kişi Tâhert yakınlarına yerleşmiştir. İmam Abdülvahhâb zamanında bunların sayıları yaklaşık otuz bindir. İbn Sahr ve Sakîfetü'l-İrâkî Ağlebîler döneminde Mutezile'nin bölgede önde gelenlerindendi. İbn Sahr vefat ettiğinde İbn Ferrûh, Bühlûl ve İbn Gânim onun cenaze namazını kılmamıştı.⁷²⁰ Bühlûl'ün öğrencilerinden biri Sakîfetü'l-İrâkî'nin ders halkasına denk gelmiş, kader konusunda münazara yapmıştı. Bühlûl bunu duyduğunda öğrencisinin el-İrâkî ile konuşmasını yasakladı.⁷²¹ İbn Ferrûh'a Mutezile'nin ne olduğunu soran birine *'hesap gününden önce, hesap gününden sonra, hesap gününde ve her zaman Allah Mu'tezile'ye lanet etsin'* diye cevap vermiştir.⁷²²

Mu'tezile Rüstemi Devleti'nin başkenti Tâhert'e yakındır. İki mezhep arasında ortak görüşlerin varlığı bunun delilidir. Halku'l-Kur'ân, Mu'tezile ile İbâdîye arasındaki tartışmanın ana konularından biriydi. Ancak Ağlebîler'in merkezinde durum farklıydı. Kayrevan'da Mu'tezile'nin varlığı oldukça sınırlıydı. Sadece bir Ağlebî emiri Ziyâdetullah (817-838) Mu'tezile mezhebini benimsemiştir. Emir Muhammed

⁷¹⁶ el-Mâlikî, s.420.

⁷¹⁷ İbn İzârî, s.186.

⁷¹⁸ İbn İzârî, s.124.

⁷¹⁹ el-Hamâdî, s.53

⁷²⁰ Ebu'l-Arab, s.108, el-Mâlikî, s.124.

⁷²¹ Ebu'l-Arab, s.129, el-Mâlikî, s.134.

⁷²² el-Mâlikî, s.121.

döneminde Mu'tezile mezhebi benimsenmişse de sebebi dinî değil siyasidir.⁷²³ Mâlikîler'e baskı unsuru olarak kullanılmıştır.⁷²⁴

Diğer bir mezhep olan Mürcie Mezhebi IX. asrın yarısından itibaren Mağrib'te etkili olmuştu.⁷²⁵ Bu Ağlebî emiri Muhammed'in kadı İmam Sahnûn'a sorduğu sorudan öğrenilmektedir. Emir, Sahnûn'a Yezid b. Muâviye'nin durumunu sormuştu. İmam da emire, '*ben ne İbâdîye'nin dediği gibi ne de Mürcie'nin dediği gibi söylemem*, cevabını vermişti.⁷²⁶ Mürcie mezhebi Mağrib'te diğer mezhepler gibi taraftar bulamamış, sadece fikir olarak kalmıştır.

---

⁷²³ el-Mâlikî, s.288.

⁷²⁴ Ebu'l-Arab, s.164.

⁷²⁵ el-Hamâdî, s.48

⁷²⁶ Ebu'l-Arab, s.112, İbn Debbağ, s.326.

BÖLÜM V: AĞLEBÎLER'DE MİMARİ VE SANAT

Mağrib bölgesi miladi VIII. asrın başından itibaren uzun zamandır devam eden çatışmalarla dağılmış, Arap-Berberî çatışması ve Arap askerlerinin isyanlarıyla düzen bozulmuş, karışıklık ve sıkıntıların yuvası haline gelmişti. İlk fetihlerden sonra Mağrib'te İslâmiyet kendisine mümbit bir yer bulmuş ve büyüüp gelişmiştir.

Yaklaşık yüz yirmi yıl süren valiler döneminde isyanların bastırılması konusunda yetersiz kalınmıştır. Yeni coğrafyaya ve yeni müslüman olmuş topluma hizmet etmek için gerekli mimari ekipmanlar ile bölgenin kalkınması için sunulacak yeterli imkanın oluşturulup sıkıntıların ortadan kaldırılmasında zaman, Ağlebîler'e fırsat sunmuştur.⁷²⁷ Bu fırsatı değerlendiren emirlik döneminde bilim, kültür, sanat ve mimaride eşsiz eserler ortaya koymuşlardır. Ribât, kale, burç, sur ve sığınak mimarisinde Bizans ve Roma'yı, dinî ve sivil mimaride Abbasîler'i taklit etmişlerdir.⁷²⁸ Mısır'dan⁷²⁹ ve Bağdat'tan getirilen mühendisler, ustalar ve sanatkarlar klasik tavrıda ama yerel motifleri de dikkate alarak mimari eserleri inşa etmişlerdir.⁷³⁰

Bazı Mühellebi vâlileri binâ ve te'sîs yapımına önem vermiştir. Yezid b. Hâtim döneminde, Kayrevan Camii'nin yenilenmesi, Kayrevan çarşılarının inşası, Tunus şehrinin düzenlenmesi adına önemli çalışmalar yapılmıştır. Aynı şekilde Herseme b. A'yen da sahil bölgelerine ehl-i zühd, ehl-i murâbit ve muhâfızlar için kasırlar inşa etmiştir. Bölge için önemli gelişme olan bu girişimler yine de bireysel bir çaba ve kısır bir çalışma olarak kalmıştır. Ancak Ağlebîler ise top yekûn İfrîkye'yi ve Orta Mağrib'i başta zihniyet olmak üzere sosyal, kültürel ve mimari alanda dönüştürmüşler ve medenîleştirmişler, doğu İslâm kültürünün bir parçası haline getirmişlerdir.

Onların bu noktada yaptığı başlıca işler: Kasru'r-ribât denilen Sûse Ribâtı İfrîkye'deki en güzel ribât ve ibâdet kasırlarından olup, Ziyâdetullah b. Ağleb tarafından inşa edilmiştir. Kayrevan'daki Kayrevan Camii ve Tunus'taki Zeytûne Camii'lerini yenilemiştir. Bu camilerin yenilendikleri hali günümüze ulaşmıştır. Ukbe'nin yaptığı cami zaten sürekli yenilenmiştir. Ukbe'den sonra Hasan b. Numan yenilemiş, Hanzala b.

⁷²⁷ Süleyman Mustafa Zebîs, *el-Fünûnu'l-İslâmiye fî Bilâdi't-Tûnusiye min Kıyâmi'd- Devleti'l-Ağlebîye ilâ Kıyâmi'd-Devleti'l-Muvahhidiye*, Tunus: el-Ma'hadi'l-Kavmî lil-âsâri ve'l-Fünûn, C. 2, 1976, s. 9-62.

⁷²⁸ Mahmûd İsmâil, s.66.

⁷²⁹ Mahmûd İsmâil, s.91.

⁷³⁰ İbn Debbâğ, s.97.

Safvan tamamlamıştır. Ancak onu sadece kible duvarı ve minaresi kalacak şekilde yıkıp, kubbelerini ilave eden koyan, minaresini yenileyen, yeni bir mihrap koyan ve günümüzdeki halini veren ise I. Ziyâdetullah'tır. Ziyâdetullah inşası uzun süren camii için oldukça fazla masraf etmiştir. Emir'in şöyle dediği rivâyet edilir: *Kıyamet günü ne olacağı umrumda mı? Benim amel defterimde 4 hasene var: Biri inşâ ettiğim Kayrevan Camii, biri Bâbu'r-Rebi' su kemeri, biri Sûse şehri surları ve biri de Ahmed b. Ebî Mahraz'ı İfrîkye kadısı olarak atamış olmam.*⁷³¹

Bunlara ilâve olarak Ziyâdetullah Ubeydullâh b. Habhâb (722) tarafından yapılan Tunusta'ki Zeytûne Camii'ni de tamir ettirmiştir. Ancak bu camii II. İbrahim eliyle mükemmel hale gelecektir. II. İbrahim camiye daire halinde kat kat kubbeler inşa ettirmiş, mermer sütunlar koydurmuştur. Güzel bir Kûfi yazıyla, çiçekli nakışlarla bezeyip süslemiştir. Yine emir İbrahim Kayrevan Camii'ne bir kubbe koydurmuştur. Bu kubbe İslâm mescid tarihinin en güzel kubbelerinden kabul edilmektedir. Ebu'l-Abbâs Muhammed b. Ağleb, Sûse Ulucamii'ni inşâ ettirmiştir. Bu eser İfrîkye'deki İslâm mescid mimarisinin en güzel örneklerinden biridir.

Ağlebîler'in inşa ettiği askerî ve kamusal binalar kadar dini yapılar da çoktur. Ancak daha çok sahil bölgelerine korunma amaçlı surlar, ribâtlar ve burçlar inşa etmişlerdir. Ağlebîler deniz gücünde de oldukça başarılı işler yapmışlar, Tunus ve Sûse şehirlerine tersane kurmuşlardır. Bu gelişme orta Akdenizde İslâm denizcilik faaliyetleri tarihinde önemli bir adımdır. Zira bu başarılı çalışmanın semeresi Sicilya'nın fethi başta olmak üzere, Malta, Sardunya ve diğer birçok adaların fethedilmesi olmuştur.

Ağlebîler mevcut şehirleri mamur ettikleri gibi yeni şehirler de inşa etmişlerdir. Kurucu emir İbrahim b. Ağleb Abbâsîye şehrini kurup emirliğin başkenti yapmıştır. Ailesini, ordusunu, muhâfızlarını, devlet kurumlarını buraya getirmiştir. Şehre ibadet için mescidler, kendisi, ailesi ve devlet adamları için kasırlar inşa etmiştir. Kayrevan'ın 5 km güneyinde kurulan bu şehirden günümüzde hiçbir eser kalmamıştır. Bu şehir Rakkâde inşa edilene kadar Ağlebîler'in başkenti olarak kalmıştır. Rakkâde'ye Kasru'l-Cedîd denilince Abbâsîye şehri ile ayırmak için Abbâsîye'ye Kasru'l-Kadîm denilmeye başlanmıştır. Rakkâde'yi emir II. İbrahim inşa etmiştir (878). Emir İbrahim tarafından bir

---

⁷³¹ Mu'nis, s.108.

ara başkent Tunus'a taşınmış olsa da⁷³² (m. 895) tekrar Rakâde'ye dönülmüş ve emirliğin sonuna kadar bu şehir başkent olarak kalmıştır.

Ağlebîler'in yaptığı en önemli mimari eserlerden su kemerlerini, sarnıçları ve havuzları saymak mümkündür. Su depoları ve sarnıçlar olup yerin üzerindedir. Havuzlar da geniş su depolarıdır. Duvarları kırmızı tuğla, tabanı mermerden olup 40m. Çapında ve 20m derinliğinde olan bu havuzlar Kayrevan'ın su sıkıntısını çözmüştür. Sadece Kayrevan'da değil Tunus ve Sûse'de de yapılan bu su depoları Ağlebîler'in en güzel eserlerindedir.⁷³³

5.1 Abbâsiye Şehri

İbrahim b. Ağleb emirliğini kurunca bölgenin idari ve askeri merkezi olan Kayrevan'a yerleşmeyip şehrin 5 km uzaklığında Abbâsiye adıyla bir şehir kurmuştur (800).⁷³⁴ Emir Ağleb buranın arazisini İbn İzârî'nin söylediğine göre Benî Tâlût'tan satın almıştır.⁷³⁵ Kayrevan ilk dönem İslâm fetihlerinden beri bölgenin idâri merkezidir. Ancak Emir İbrahim'in ilk yaptığı iş Kayrevan'ın güneyinde yeni bir şehir inşâ etmek olmuştur.

Kayrevan surları içerisindeki yönetim binasını Kayrevan Camii'nin güneyinde Ukbe b. Nâfi'nin yaptırdığı dâru'l-imâre'yi (yönetim binası) yıktırıştır. Yeni şehirde büyük bir kasır inşa etmiş ve yönetim merkezini buraya kurmuştur.⁷³⁶

Bu yeni şehrin inşasında iki önemli faktör önemlidir. Birincisi Emir İbrahim'in Abbâsîler'den daha fazlasını almak ve onların takdirini kazanmak arzusu, ikincisi Kayrevan'ın gündelik hayatı ki dinî hayatın her türlü biçim ve yansımalarının hâkim oluşudur. Emir İbrahim bunların etkisinden uzak bir şehir kurmayı arzulamıştır.⁷³⁷

İbrahim b. Ağleb Abbâsiye şehrinin etrafını güçlü surlarla çevirmiştir.⁷³⁸ Bu çok önemli bir ayrıntıdır. Zira daha emirliğinden 9 yıl sonra (809) İmrân b. Mücâlid'in isyanına bu surların güçlü olmasıyla karşı konulabilmiştir.⁷³⁹

⁷³² Necvâ, s.25

⁷³³ Zabîs Süleyman Mustafa, **el-Fünûnu'l-İslâmiye fî Bilâdi't-Tûnusiye min Kıyâmi'd- Devleti'l-Ağlebîye ilâ Kıyâmi'd-Devleti'l-Muvahhidîye**, Tunus: el-Ma'hadi'l-Kavmî lil-âsâri ve'l-Fünûn, 2. Cild, 1976, s. 44.

⁷³⁴ el-Bekrî, s.28, İbn İzârî, s.117. Ya'kûbî uzaklığın 3 km olduğunu söyler. el-Buldân, 348.

⁷³⁵ İbn İzârî, s.93, 94. Rakîk el-Kayravânî, s.222, el-Bekrî, s.38.

⁷³⁶ Benû Ağleb, s.169.

⁷³⁷ Mu'nîs, s.98.

⁷³⁸ İbn İzârî, s.123.

⁷³⁹ Zabîs, s.27.

Abbâsiye şehrinin surları Emir İbrahim'i koruduğu gibi 1. Ziyâdetullah'ı da çıkan isyandan korumuştur.

Abbâsiye Şehri'nin beş kapısı vardır: Bâbu'r-Rahmet, Bâbu'r-Rebî', Bâbu'l-Hadîd, Bâbu's-Saâdet ve Bâbu Galbûn.⁷⁴⁰ Batı tarafındaki Bâbu's-saâdet'ten çıkınca sur dışında şehir mezarlığı vardı. Şehir merkezindeki geniş alana el-Meydân denirdi. Burada atlar hazılanırdı.⁷⁴¹ Emir ilk önce Rusâfe Sarayı'nı yaptırmıştır. Sonra duvarlarının beyazlığından dolayı Aksaray denilen Kasru'l-Ebyad'ı yapılmıştır.⁷⁴² Şehrin ortasında büyük, geniş ve ferah bir meydanı vardır. Bu meydandaki Rusâfe sarayında İbrahim'in elçi kabul ettiği bilinir. Emirliğinin ilk yılında Kral Charle Magne'nın elçileri Abbâsiye'ye gelip emirle görüşmüşlerdir. Görünüşte bu bölgede yaşamış hristiyan azizi Sibriyin (Saint-Cyprien) (ö. 258) kalıntılarını aramaktadırlar. Ancak asıl maksatları, müslümanlarla siyasi ve diplomatik ilişki kurmak, Endülüs Müslümanlarına karşı ortak hareket etmekte Emir İbrahim'in tavrını yoklamaktır.⁷⁴³ Emir Kayrevan şehrindeki daru'd-darb (darphane)'yi de Abbâsiye'ye taşımıştır. Tıraz denilen özel kumaşın üretiminin yapıldığı dokuma atölyeleri kurmuştur. Şehrin Kayrevan Camii örnek alınarak inşa edilen Cuma Mescidi denilen bir camii vardır. Sütunları ve tuğladan 7 katlı daire şeklinde minaresi için Hamevî daha güzelini görmedim der.⁷⁴⁴

Yeni kurulan şehirde zamanla farklı tarzda kasırlar, kışlalar, askerî merkezler kurulmuştur. Bu binalarda emir ve ailesinden başka devlet görevlileri, köleler, câriyeler, emir için çalışan görevliler ve zanaatkarlar kalmaktadır. Ayrıca silah ve mühimmat depoları, yiyecek ambarları, su depoları, sarnıçlar, cami ve çarşı pazar kurulmuştur.⁷⁴⁵ Böylece şehir daha eski bir merkezi şehir olan Kayrevan'a rağmen büyüyen ve kendi kendine yetebilen, Kayrevan'a bağımlı olmayan bir şehir haline gelmiştir.⁷⁴⁶

Yeni kurulan şehrin Kayrevan'a çok yakın kurulması ve kısa sürede gelişmesi, idâri merkez olması, çarşı ve pazarları, Kayrevan fakihleri arasında piyasa rekabeti noktasından dinî tartışmalara bile neden olmuştur. Yahya b. Ömer'e, Abbâsiye çarşıları

⁷⁴⁰ el-Bekrî, s.25.

⁷⁴¹ el-Bekrî, s.28.

⁷⁴² Sâlim, s.369.

⁷⁴³ Karl Brokliman, **Tarihu's- Şuubi'l-İslâmiye**, Ar. Terc. Nebîh Emîn Fâris, Münîr el-Ba'lbekkî, Beyrut: Daru'l-İlmi'l-Melâyin, 1973, s. 188.

⁷⁴⁴ Hamevî, s.362.

⁷⁴⁵ İbn İzâri, s.92, 93.

⁷⁴⁶ Zabîs, s.28

hakkında Kayrevan piyasasını, yiyecek ve içeceklerin fiyatları, satışlara dair soru sorulmuş, O da ‘*Orada Kayrevan çarşıları dışında da bir şey görmedim*’ cevabını vermiştir.

Emir İbrahim’in oğulları, kurucu emiri takip edip onlar da yerel sanatları ulusal sanat değere dönüştürerek Abbâsiye ve diğer Ağlebî şehirlerinde camiiler, mescitler, kaleler, ribâtlar, su tankları inşa etmişlerdir.⁷⁴⁷

Ağlebîler’in Rakkâde’de inşa ettiği binalar yıkılmış çoğu kaybolmuştur. II. İbrahim Abbâsiye’yi bırakıp Rakkâde’yi kurunca, Abbâsiye’nin adı Abbâsiyetü’l-metrûke olmuştur. Şehre Rakkâde inşa edilip Kasru’l-cedîd denilince Abbâsiye’ye de Kasru’l-kadîm denilmiştir. Buradaki kasırdan murad devletin ileri gelenlerinin ve zenginlerinin yaşadıkları lüks binalar değil, yönetim merkezi binalarıdır. Abbâsiye aslında şehir ve kamusal yaşam için tüm olanakları sunan ve dinî hayatın güven içinde yaşanabildiği

5.2 Rakkâde Şehri

Rakkâde şehri, Ağlebî emiri II. İbrahim tarafından 876’da Kayrevan şehrinin güneyinde, 10 km uzağında kurulmuştur.⁷⁴⁸ Emir II. İbrahim devletin artık büyüdüğünü Abbâsî Devleti’nin gölgesinde kalmaması gerektiğini düşünüp ilk başkent olan Abbâsiye’den ayrılmıştır. Kuruluşunda Abbâsîler’e jest olarak ilk kurdukları şehre Abbâsiye adını veren Ağlebîler, kendilerinden artık daha emin olduklarını göstermek adına yine Abbâsiye’den ayrılmışlardır. Emir İbrahim Abbâsîlerle yarışarcasına onların kurduğu Samarra şehrini örnek alarak bu şehri kurmuştur. Samarra’yı örnek alan sadece İbrahim değildir, Mısır’da aynı dönemde Ahmed b. Tolun da Samarra’yı örnek alarak Fustat yakınlarında Yeşkur dağı eteklerinde Medine-i Katâi’yi (870) kurmuştur.⁷⁴⁹ Hilâfet merkezine uzak olan bu Mağrib bölgesindeki iki Abbâsî emiri Abbâsî Devleti’nin zayıfladığını görmeleri onlara Abbâsî Devleti ile kendilerini eş görecektir özgüveni vermiştir.

Rakkâde kelime olarak yatılan yer, yatak odası anlamındadır. Kaynakların söylediğine göre emir uykusuzluk hastalığından (İnsomnia) muzdariptir. Doktoru İshak dışarı çıkmasını ve uzun yürüyüşler yapmasını istemiştir. Emir gezintiye çıkmış buraya gelince

---

⁷⁴⁷ el-Bekrî, s.28.

⁷⁴⁸ İbn İzâri, s.117.

⁷⁴⁹ el-Akkâk, s.40.

de uykusu gelmiş ve uymuştur. Bunun üzerine buraya şehir yapılmasını ve uyuduğu yere de kasır inşa edilmesini emretmiştir.⁷⁵⁰

Rakkâde söylenildiği gibi güzel bahçeleri olan havası insanı ferahlatan bir yer olsa da emirin uykudan dolayı burayı seçmesi zayıf bir rivâyet gibi görünmektedir. En azından Abbâsîler'de olduğu gibi oyun ve eğlence alanları, sayfiye yerleri, Sûse plajları Rakkâde'yi zenginleştiren başlıca özelliklerdir. Bununla beraber şehir daha çok askerî ve siyasi nedenlerden dolayı kurulmuş gibi görünmektedir.⁷⁵¹ Rakkâde güvenli bir yer olmuş ve ekonomik olarak gelişme göstermiştir.⁷⁵²

Rakkâde sağlam surlarla çevrilmiş, saraylar, yönetim binaları, pazarlar, su kuyuları, su depoları, sarnıçlar, muhteşem evler, hamamlar, oteller inşa edilmiştir. Bölgede harabe durumda olan Roma döneminden kalan ve Sicilya adasından getirilen silindir ve köşeli mermerler de kullanılarak şehrin ortasına bir cami inşa edilmiştir. Şehrin demirlerle güçlendirilmiş 7 kapısı vardır ve en büyüğü Kayrevan kapısıdır. Şehrin meydanına Mel'ab (oyun sahası) denir ki burada at yarışları yapılmış askerler burada toplanmıştır.⁷⁵³ Meydana yakın bir alanda da sadece bayram namazlarının kılındığı bir namazgâh vardır.⁷⁵⁴

Emir Abbâsiye'yi buraya taşımış ve kendisi için Kasrul-feth adında bir kasır inşa ettirmiştir. Muhtemel ki bu kasır fethi zor olan Sarakûsa'nın fethinin (878) şerefine inşa edilmiştir. Zira Emir yine 878'te Câmîu'l-feth adında bir mescid⁷⁵⁵ ve kasırlar yaptırmıştır. Kasru's-Sahn, Kasru'l-Bağdat, Kasru'l-Mâ', Kasru'l-Bahr, Kasru'l-Muhtar, Kasru'r-Rusâfe bunlardan bazılarıdır. Rusafe, Abbâsiye şehrinde kurucu emir İbrahim'in yaptırdığı ilk yönetim kasrının adıdır.

Bu kasırlar bahçelerin arasından yükselmiştir. Kasırlarda tarihçilerin dediğine göre sadece emir ve ailesi oturmamıştır, emirin dostları yakınları hatta emirin çocuklarının arkadaşları yaşamıştır.

---

⁷⁵⁰ el-Ya'kûbî, s.348.

⁷⁵¹ Hammûde, s.318.

⁷⁵² Benû Ağleb, s.170.

⁷⁵³ Zabîs, s.28

⁷⁵⁴ Necvâ, s.24.

⁷⁵⁵ Sevâde Abde Muhammed Sâlim Ammâr el-Hâcc, **Dirâse fi Târîhi'l-Mağribi'l-İslâmî**, c.2, Kahire: el-Mektebetü'l-Mısri, 2004, s.125.

Kasırlar çeşitli türde ve kokuda meyvelerle dolu bahçelerle çevrilidir. Yapılan kazılardan elde edilen buluntular sulama sisteminin gelişmiş olduğunu gösterir. Şehrin yolları da düzgün ve sürekli bakımdan geçirildiği gibi birçok yeni yol ve köprüler yapılmıştır. Şehir, Kayrevan'dan daha büyük şehir olmuştur.⁷⁵⁶

Kasırlar Ağlebî döneminin önemli mimari eserlerindedir. Özellikle Rakkâde şehri kasırlar şehri olarak bilinir. Bağdat, Su ve el-Muhtar kasırları başta olmak üzere birçok kasır vardır. Son Ağlebî emiri III. Ziyâdetullah suyu dağ ve vadilerden gelen 500 zira' uzunluğunda, 400 zira' genişliğinde el-Fesîhu'l-Bahr denilen bir gölet inşa edilmiştir. Yanına inşa edilen Kasru'l-bahr diye bilinen 4 katlı kasra el-Arûs (Gelin) denilmiştir. Kasrın inşası için 232,000 dinar harcanmıştır.⁷⁵⁷

III. Ziyâdetullah için saray mimarları tarafından Kasru'l-Bahr inşa edilmiştir. Her ne kadar emire oturmak nasip olmayacak olsa da dört katlı olarak yapılan bu kasır için, burayı ele geçirecek olan Fâtımî Devleti'nin kurucusu el-Mehdi şöyle demiştir: *İfrîkiye'de güzellik adına iki şey gördüm ki onlar doğuda yoktur. Rakkâde'deki Kasru'l-bahr ve Kayrevan'daki su havuzları.*⁷⁵⁸

Şehir zamanla büyümüş ve gelişmiştir. 24 bin zira' genişliği vardır. İmam Sahnûn'un öğrencisi Ali b. Eslem'den naklen el-Bekrî'nin dediğine göre şehrin çevresi günümüz ölçüleriyle yaklaşık 12 km genişliğe sahiptir.⁷⁵⁹ Rakkâde bölgesi Kayrevan'ın en verimli yerlerinden biridir. İklimi ılık ve hoştur. Düz ve alçak tepeleri olan bir bölgedir. Çok sayıda çiftlikler ve ziraat yapılacak arazileri olan bir yerdir. O dönemde de şehir tamamen bahçelerin içinde kurulmuştur. Şehir, son Ağlebî emiri III. Ziyâdetullah'ın Abdullah eş-Şîi'ye yenilip şehri terk etmesiyle Fâtımîler'in eline geçmiştir

5.3 Safâkus Şehri

Safâkus iki küçük antik Roma sahil şehirleri olan Taparura ve Thaenae kalıntıları üzerine inşa edilmiştir. Şehri inşa eden kişi emirin komutanı olan sonra da şehre kadı olacak olan Ali b. Sâlim el-Bekrî el-Vâilî el-Cibinyânî'dir. Dedesi Ebî İshak el-Cibinyânî'dir. İmam

⁷⁵⁶ İbnü'l-Ebbâr, s.176.

⁷⁵⁷ İbnü'l-Ebbâr, s.176.

⁷⁵⁸ İbnü'l-Ebbâr, s.176.

⁷⁵⁹ el-Bekrî, s.27.

Sahnûn'un da süt kardeşidir. Muhammed b. Ağleb'in emriyle 849-851 yılları arasında şehri inşa kurmuş ve Mahras Ribâtı'nı da inşa etmiştir.⁷⁶⁰

Şehir kuvvetli surlarla çevrilidir. Kil ve tuğladan yapılan bu surlar dönemin en güçlü surlarıdır. Şehir 24 hektarlık bir alana sur içine yapılmıştır. Ebî Abbâs Muhammed b. Ağleb zamanında inşa edilen şehri daha sonra Ebî İbrahim bin Ahmed el-Ağleb kireç ve tuğlayla 859'da yenilemiştir. Şehrin ortasına Câmî'u'l-Hâlî adında bir mescid yapılmıştır. Zamanla ta'dîlât yapıldığı için ilk haliyle günümüze kadar gelmemiştir. Safâkus şehri Tunus bölgesinde ilk İslâm şehirleri arasında en önemli dördüncü şehirdir.

Çarşı ve pazarları camiin etrafını çevrelemiş ve muntazamdır. Pazarları, göçebelerin özellikle sahrâdan gelen Berberîler'in ziyaret ettikleri pazardır. Caminin yakınında daha önce emirin eviyken sonra emirlik kasrı olan bina vardır. Bugün bile Dâru's-Sultân diye bilinir. Şehrin içinde meşhur bir hamâm vardır. Adı Hamâm-ı Dâr es-Sultan'dır. Yollar şehrin sadece 1/4ünü birbirine bağlar. İki ana cadde vardır. Biri doğu batı yönünde uzanır. Diğeri kible tarafından şehrin ortasına caminin olduğu yere çıkar. Surların iki kapısı vardır. Kuzeye bakan Bâb el-Cebelî ve sahile bakan günümüzde de adı Bâb el-Bahr olan o zamanki adıyla Bâbu'd-Dîvân'dır. Şehirde bunlardan başka Nutka, Yunka, Telîde kasırları olup kaleye benzeyen korunaklı binalardır.

Safâkus şehrinin yakınlarında o dönemde şu yerler de vardır:⁷⁶¹

Cibinyânî: Şehre 37 km uzaklıkta olup Ebî İshak el-Cibinyânî'nin inşa ettiği yerleşimdir.

Mahras Ribâtı: şehrin güneyinde şehre 35 km uzaklıkta sahilde inşa edilmiştir. Burada ribâttan başka Ağlebîler'in inşa ettiği eski bir kasır da vardır. Düşman saldırılarında sığınılan bir yerdir.

Akârib: Safâkus'un batısında şehre 20 km uzaklıkta bir köydür. Buraya arkadaşlarıyla birlikte Şeyh İbrahim b. Yakub b. Fadl ez-Zavâdî IX. asrın başlarında gelmiştir. Akrep avcısı olan bu kişi Esedü'l-'Akârib (Akreplerin Aslanı) adıyla meşhur olmuştur.

---

⁷⁶⁰ Zabîs, s.29.

⁷⁶¹ Zabîs, s.29

Karkanah: Safâkus'un açıklarında 16 adadan oluşan yerleşimlerdir. Roma-Bizans eserleri olmakla birlikte Ağlebî dönemi ve sonrasına dair erken dönem İslâm eserleri vardır.

Bâb el-Cebelî Fıskiyesi (Su Havuzu): İlk havuz Bâb el-Cebelî tarafında yapılmıştır. İkincisi de şehrin surlarına 200 m uzaklıkta kuzeydedir. Bunlar şehrin ilk su depolarıdır. Kayrevan'daki havuzlar kadar büyük hacimli olmamakla birlikte onlar örnek alınarak yapılmıştır.

Yunka Burcu: Bizansın inşa ettiği Ağlebîler'in yenilediği bir yapıdır. Büyük arkeolojik değeri vardır. Mahras Ribâtı'nın Kabes yönünde 10 km uzağındadır.

Resim 5: Yunka Kasrı⁷⁶²

Kasabah: şehrin surlarının güney batı tarafındadır. İlk inşası ribât olarak tasarlanmıştır. Şehir kurulduğunda da yönetim binası ve askerî karargâh görevi görmüştür. Yapım tarihini şehrin inşasından önce düşünebiliriz. Günümüzde mimari sanatlar müzesi olarak kullanılmaktadır.

⁷⁶² <https://www.histoiredesfax.com/201626-%D8%AD%D8%B5%D9%86-%D9%8A%D9%88%D9%86%D9%82%D8%A9-%D8%A7%D9%84%D8%A3%D8%AB%D8%B1%D9%8A/>

5.4. Sûse Şehri

Bizans zamanında küçük bir köy olan Sûse, İbrahim b. Ağleb'in Ebî Hârûn Musâ'ya burada bir ribât yapmasını emretmesiyle büyük bir şehre dönüşmüştür. Zamanla şehir büyümüş ve I. Ziyâdetullah'ın tersane yaptırmasıyla hem daha da büyümüş hem de stratejik önem kazanmıştır. Sicilya'ya yapılan fetih buradan hareketle yapılmıştır. Babasının döneminde burada küçük bir kale vardır. O, bu kalenin yerine ribâtı inşa etmiştir. Alt ve üst katları olan ribâtta murabitlerin barınmaları için 30 oda, ilaveten hamam ve tuvaletler yapılmıştır. Üst kata namazlar için mescid inşa edilmiştir ki bu mescid Sûse'nin ilk mescididir. En alt kata da temiz su için depo bina edilmiştir.⁷⁶³

Ribâtın kible tarafında daire şeklinde kule yapılmıştır. Gözetleme ve ezan okunması için yapılan bu minare Ağlebî mimarisinin övgüyü hak eden eserlerinden sayılır. Kitabesinde şöyle yazmaktadır:

بسم الله و بركة من الله معا امر به الامير زيادالله بن ابراهيم اطال الله بقاءه علي يد مسرور الخادم مولاه في سنة
ست و مائتين اللهم انزلنا منزلا مباركا و انت خير المنزلين

Anlamı: Allah'ın adı ve bereketiyle, yapılmasını Emir Ziyâdetullah b. İbrahim emretti. Mevlanın hizmetçisi olan emir mutlu ve bekâsı uzun olsun. Sene 206. Allah'ım bizi mübarek bir yerde konaklat. Sen konuk ağırlayanların en hayırlısısın.⁷⁶⁴

5.5. Askerî Yapılar

Ağlebî şehirlerinin hemen hepsinde görüleceği üzere şehirler güçlü surlarla çevrilmiştir. Sûse Ulucamii'nde olduğu gibi, bazen dinî yapılar bile kale gibi yapılmıştır. Bu Ağlebî yapılarının aslında karakteristik özelliğidir. Sahilde bulunmaları, İslâm fetihlerinin daha çok yeni olduğu, bölgedeki Berberî kabileleri arasında hükümete karşı tutumları ve isyanları, denize açık korunaksız kıyı şeridinin Bizans ve korsanlarca sürekli istilaya uğraması Ağlebîler'i korunaklı yerler inşa etmek zorunda bırakmıştır.⁷⁶⁵

⁷⁶³ Benû Ağleb, s.171.

⁷⁶⁴ Kur'ân, 29/29.

⁷⁶⁵ Zabîs, s.30-36.

Bu yapıların başında ribâtlar⁷⁶⁶ gelmektedir. Bir bakıma kale olan bu ribâtlar karakol görevi görmüştür. Mağrib'in İslâm tarihi açısından savaş tarihinde çok önemli bir yeri vardır. Çünkü bölgede başlayan ilk İslâm fetihlerinde en büyük engel denizde de karada da Bizans askerî gücüdür. Bu ribâtlar yeni tarz savunma sistemi sağlamış, Bizans'ın darbe vurduğu her seferde mukavemetle karşılık verilmiş, müslümanlar ciddi savunma refleksi göstermişler ve saldırıları savuşturmuşlardır. Zamanla savuşturmakla kalmamış bu ribâtlarda korunup güçlenmiş ve yeterli hazırlığı yapıp savunmadan saldırı durumuna geçmişlerdir.

İslâm ordularının kara ve deniz kuvvetleri bu ribâtlarda yaşamıştır. Özellikle deniz gücü noktasından, İslâm bu dönemden önce hiç bu kadar denizlerde güç sahibi olmamıştır. Bu dönemdeki İslâm deniz askerî gücü İslâm donanmasının zirvesindedir. Bu donanmayla Tunus kıyı şeridinde yapılan Bizans ve korsan saldırılarına karşı koymakla kalmamış, orta Akdenizde tartışmasız tek güç haline gelmişlerdi. Müslümanlar ribâtları sahillere yapılan bu saldırıları savunmak, denize karşı açık hedef halinde olmalarına karşı korunmak için inşa etmişlerdir.

Bu bölgede Abbâsî döneminde vali olan Herseme b. A'yen ilk olarak Manastır Ribâtı'nı inşa etmiştir. Aynı zamanda diğer sahil şeridinde de başka ribâtların inşası devam etmektedir. Herseme Hilâfet merkezindeki veliaht sıkıntılarından dolayı halife tarafından merkeze çağrılınca Manastır Ribâtı'nı tamamlayamamıştır. Herseme'nin İfrîkiye emirliği daha başlamadan bitmiştir. Bu ribâtın tamamlanması Ağlebîler'e düşecektir.

Resim 6: Manastır Ribâtı⁷⁶⁷

⁷⁶⁶ Ayrıntılı bilgi için bakınız, İbrahim Harekât, **er-Ribâtât ve'z-Zâviya fi Târîhi'l-Mağrib**, Rabat: Dâru'l-Beyzâ, 1997.

⁷⁶⁷ https://1.bp.blogspot.com/-3zTGx2C3gjQ/WgTHAhvXaRI/AAAAAAAAACRo/iMWRQ_x7BGss_hDhi-8Lo_hr34b1_QRUgCEwYBhgL/s1600/Br2gUbeIUAEK9ab.jpg

Ağlebî kaleleri veya ribâtları köşelerinde kuleler olan kalın surlardan yükseltilmiş yapılarıdır. Ribâtlar birbirleri arasında iletişim kurulabilecek şekildeki mekanlara yapılmıştır. Bu ribâtlar hristiyan saldırılarına karşı etkin savunma yapılmasına olanak sağlamıştır.

Bu ribâtların bazıları hala günümüzde ayakta. İlk günkü gibi sağlam olanları bile vardır. Sûse Ribâtı, Sidi Zevib Ribâtı (Manastır'da), Büyük Manastır Ribâtı, Lamta Ribâtı, Mahras Ribâtı, Yunka Ribâtı, Kalibiye kalesi ve Nazur kulesi (Tunus civarında Sidi Bu Said) bunlardan bazılarıdır.

Resim 7: Sûse Ribâtı duvarları⁷⁶⁸

Ribâtlar diğer ribâtları görebilecek şekilde kurulmuştur. Bu durum ribâtlar arasındaki haberleşmeyi kolaylaştırıp erken tebdir almaya imkân sağlamıştır. Ribâtlar arasında haberleşme gece ateş yakılarak gündüz dumanla yapılmıştır.

Ağlebî emirleri şehir dışına ve sahillere ribâtlar yaptıkları gibi şehir içlerine de ribâtlarla haberleşmeyi sağlayacak kule, burç ve minareler yapmışlar, her şehri de surlarla çevirmişlerdir. Bugünkü Sûse ve Safâkus sur ve kuleleri buna örnek gösterilebilir.

Burc-u Hatîce bunlardan biridir. 9,5 tabanlı 9 m genişliği ve 17,5 m uzunluğunda savunma kulesi özelliği taşıyan bir yapıdır. Bazı tarihçiler bu kulenin şehrin Bizans

⁷⁶⁸ <https://monumentshistoriquetunis.weebly.com/1585157615751591-1587160815871577.html>

dönemindeki adı olan Cabodi Falda'ya nispeten Kabûdiyye kasrının kalıntısı olduğunu söylemektedir.

Banisi, Hatice binti Ahmed b. Gûlsüm el-Me'âfirî er-Rasfiye'dir. Bu kadın şair ve ediptir. Anlatıldığına göre Ebû Mervân Abdûlmelik b. Ziyâdetullah el-Endülüsî ile büyük bir aşk yaşamış ancak abisi bu birlikteliğe izin vermediğinden evlenememiştir. Abisine sitem ettiği bir şiiri vardır. Kendisini bu kuleye kapattığı rivâyet edilir.

Resim 8: Burc-u Hatice'nin günümüzdeki hali⁷⁶⁹

5.6. Sivil Yapılar

Ağlebîler kamu hizmeti için birçok binalar inşa etmiştir. Roma döneminden kalan yolları yeniden yapmış ve gereken yerlere yeni yollar açmıştır. Eski su kemerlerini ve köprüleri onarıp tamir etmişlerdir.⁷⁷⁰

Ağlebîler'in yaptığı en önemli iş çok değerli olan yağmur suyunun güneş tarafından buharlaşıp yok olmasını önleyecek sistemi inşa etmeleridir. Sistem 3 unsurdan oluşmuştur. Bu aşamalar, açılan çukur ve buradan havuzlara ulaşan, yer altından giden su

⁷⁶⁹ <https://placesmap.net/TN/Borj-Khdija-100864/>

⁷⁷⁰ Zabîs, s.43.

yollarıyla yağmur ve sellerin tahliyesi, sonra küçük gölette suyun bekleyip süzülmesi ve temizlenmesi ve büyük havuza temizlenen suyun akıtılması şeklindedir.⁷⁷¹

Küçük çukurlar içinde suyu toplayıp kanalizasyon, su kemerleri ile dağların eteklerinden şehre su getirmişlerdir. Suyu depolarda, havuzlarda, sarnıçlarda göletlerde toplamışlardır. Bu sistemle havuzlarda yüklü miktarda su toplanmış, süzölmüş ve belli bir seviyeye gelince yüzeye çıkıp bir kanal vasıtasıyla daha büyük olan ana havuza aktarılmıştır. Bu sistem mühendislik harikası bir sistemdir. Ayrıca akarsu nehir ve derelerden akan suyu da kontrolleri altına almışlardır. Ayrıca ani ve şiddetli yağmurlarda sel baskınıını önlemiş, suyu kontrol altında tutmuşlardır. Buralara yaptıkları kanallarla nehir ve derelerden suyu havuzlara taşımışlar, suyun gidiş yolunu daraltarak zarar vermeden çıkmasını sağlamışlardır. Ağlebîler bu sistemi İfrîkiye topraklarında harika şekilde kullanarak hem suya sahip olmuşlar hem de tehlikeyi önlemişlerdir.

Ağlebîler bahsettiğimiz bu büyük sulama sistemi için Kayrevan'da 14 büyük havuz inşa etmişlerdir. Bu ikisi hariç diğerleri zamanla toprak altında kalmıştır. Bu sistem İslâm dünyasının en büyük sulama ve depolama sistemi içinde yer almıştır. Ayrıca Kayrevan'dan başka Rakkâde ve Safâkus şehirlerinde de yine havuzlar yapmışlardır.

Havuzlar biri küçük biri büyük olmak üzere çift ve daire şeklindedir. Kir ve tortunun çökmesine olanak sağlayacak küçük havuzda su birikir ve temizlenince daha büyük olan havuza kanal vasıtasıyla temiz su olarak akar. Bu iki havuzu dış bölgelerden, havuzlara bağlı yer altı kanalları besler. Yağmur suları olmak üzere Râdif nehri ve Markul-leyl vadisinden gelen sularla beslenmektedir.

Bu havuzlar İslâm mimarisinin en önemli hidrolik yapıları sayılır. Burayı ziyaret eden gezginler Kayrevan'a *Sarnıçlar* veyah *Havuzlar Şehri* demişlerdir. Bu iki havuz molozlardan yapılmış ve su geçirmez kaplama sıva ile kaplanmıştır. Duvarlar içten ve dıştan birbirini destekleyen ayaklarla sağlamlaştırılmıştır ki bunlar su basıncına karşı maksimum direnç sağlarlar. Küçük havuzların 4000 m³ su tutma kapasiteleri vardır. Süzölmemiş yağmur ve nehir suyu büyük havuza geçmeden önce içindeki tortu buradaki

---

⁷⁷¹ Zabîs, s.43.

küçük havuzlarda çöker ve pislikleri temizleyen filtre çanağından geçip temiz su olarak büyük havuzda toplanır.

Havuzun destekleri yarı silindir şeklindedir. Yarım kürelerle üzerleri kapatılmıştır. Bu da teknik performans ve estetiği tamamlayan unsurdur. Havuz mekanizması üç ana bölümden oluşur: Küçük havuz 17 m yarı çapındadır. İçten 17 dıştan 30 ayakla desteklenir. Bu payandaların arası sıra halinde 3.10 cm'dir. Büyük havuz daire şeklindedir. Çember uzunluğu 128 m yarıçapındadır. Derinliği 4.8 m'dir. 57.000 m³ su tutma kapasitesi vardır. Merkezinde küçük bir sütun vardır. Üzerinde kubbe olduğu düşünülen bu yer eğlence amaçlı yapılmıştır. Yapının devamlılığını sağlamak için dıştan 118 ve içten 64 olmak üzere toplam 182 destekle güçlendirilmiştir.

İki havuz birbirinden ayrılma duvarında düzenlenmiş dikdörtgen bir açıklık ile birbirleriyle bağlıdır. İki havza, 1,50 m kalınlığında bir duvarla ayrılır ve yaklaşık 1.10 m'nin dışındaki zemin seviyesinin üzerindedir.

Havuzların olduğu alan mesire yeri gibi de kullanılmıştır. Özellikle III. Ziyâdetullah zamanında eğlence yeridir. Havuzların başında küçük yivli kubbesi olan dörtgen bir yapı vardır. Burası ölçüm ve emir geldiğinde dinlenmesi için yapılmıştır. Havuzların içinde ez-Zilâc adında havuz boşaltım ve temizliğini yapan bir gemi de vardı.⁷⁷²

Resim 9: Kayrevan Havuzları⁷⁷³

⁷⁷² Zabîs, s.46.

⁷⁷³ <http://discover-kairouan.blogspot.com/2008/11/aghlabid-basins.html>

Rakkâde şehrindeki havuzlar ise dairesel değil dikdörtgen veya kare yapıdadır. Kasru'l-Ma (Su kasrı) da bu havuza nisbet edilir. Şerîre alanındaki su havuzları da yok olmuştur. Buraya dağların eteklerinden sular toplanmış Kayrevan ve Rakkâde şehrine aktarılmıştır.

5.7. Ağlebîler Devrinde Sanat

İfrîkiye İslâm sanatının dönemlerini Ağlebîler döneminde yapılan eserler oluşturur. Mesela Kayrevan'daki büyük caminin mobilyaları İslâm sanatındaki eşsiz eserler arasında yer alır. Minberi Saç ağacından (Tek Ağacı) yapılmıştır. Tek ağacı Kızıldeniz bölgesinde gemi yapımında kullanılan sağlam ve işlenmiş bir kerestedir. Minber yaklaşık 300 parça plakadan oluşmuştur. Her biri işlemeli süslü desenli ve boyalıdır. Bu 300 parçanın her biri birbirine uyumlu şekilde tutturulmuştur. Minberdeki desen tarzı IX. asırdan itibaren Kayrevan'da çeşitli yapı süslemelerinde de örnek alınıp kullanılmıştır. Öyleki bu sanat zamanla Kayrevan'da en çok kullanılan üslup olmuştur. Kayrevan Camii minberi şehrin tüm sanat ustalarının ortak eseri gibi görünmektedir. Böyle olmasının nedeni muhtemel ki kutsal gördükleri, Ukbe b. Nâfi' ve arkadaşlarının yaptığı bu camiye hizmet etmeyi şeref saymalarıdır.

Zeytûne Camii minberi de Kayrevan Camii minberi gibidir. Bazı ahşap plakaları aşınmıştır. Kalan plakaları da onlarca Kayrevan işi süslemelerden oluşmaktadır. Bu iki caminin minberleri İfrîkiye'de en eski minberdir. Sonrasında yapılan minberlere örnek olmuşlardır.

Ağlebî eserlerine dair fikir sahibi olmamızı sağlayacak diğer eserler Kayrevan Camii kütüphanesinde korunan ciltli kitaplar ve Rakkâde Müzesinde bulunan farklı tarz ve yazılardaki Kur'ân sayfaları ve arkeolojik buluntulardır. Kayrevan Camii'ndeki kitaplar arasında deri süslemeli ahşap levhalar yer almaktadır. Bunların geometrik desenleri ve çiçek süslemeleri Kayrevan ve Zeytûne Camii'nin minber süslemelerini andırmaktadır.⁷⁷⁴

Ağlebîler dönemine ait çömlek ve porselen kaplar genellikle boyanmış ve üzerinde desen veya Kûfî yazı olan kaplardan oluşmaktadır. Çömlekler cam gibi gösteren muhteşem süslemelerle boyalıdır. Metalik bir parlaklık veren bir cila ile bu çömlekler sırlanmıştır.⁷⁷⁵

---

⁷⁷⁴ Zabîs, s.49

⁷⁷⁵ Zabîs, s.50.

Kayrevan Camii kütüphanesinde kölelikle ilgili ayetleri içeren Kur'ân sayfaları vardır. Bu Kur'ân sayfaları Kûfî hat ile yazılmış, çiçek süslemeli, renkli ve altınla yazılmıştır. Derisinde ultra ince işlerle süslenmiş kaplamalar vardır.

Son yıllarda Rakkâde şehri kalıntılarında yapılan kazılarda Ağlebî kasırlarından kalan mobilya ve mozaik parçaları bulunmuştur. 40 yıl önce yapılan bir kazıda bulunmuş ve iyi derecede korunmuş bu mozaikler oryantalistlerin Araplar'ın İfrîkiye'ye gelmesiyle mozaik sanatının yok olduğu yönündeki iddialarını çürütmektedir.⁷⁷⁶

Resim 10: Ağlebî dönemi porselen testi⁷⁷⁷

5.8. Dinî Yapılar

Kayrevan Camii

İslâm medeniyetinde Ulucami uygulamaları bütün diğer mescidler ve camilerde olduğu gibi menşeyini Medine'deki Peygamber Mescidi'nden almıştır. İslâm medeniyetinin fethettiği bölgelerde kurduğu Kûfe, Basra, Fustat, Kayrevan gibi şehirlerde önce mescidin yeri tespit edilmiştir ve bu mescid şehrin merkezini teşkil etmektedir.⁷⁷⁸

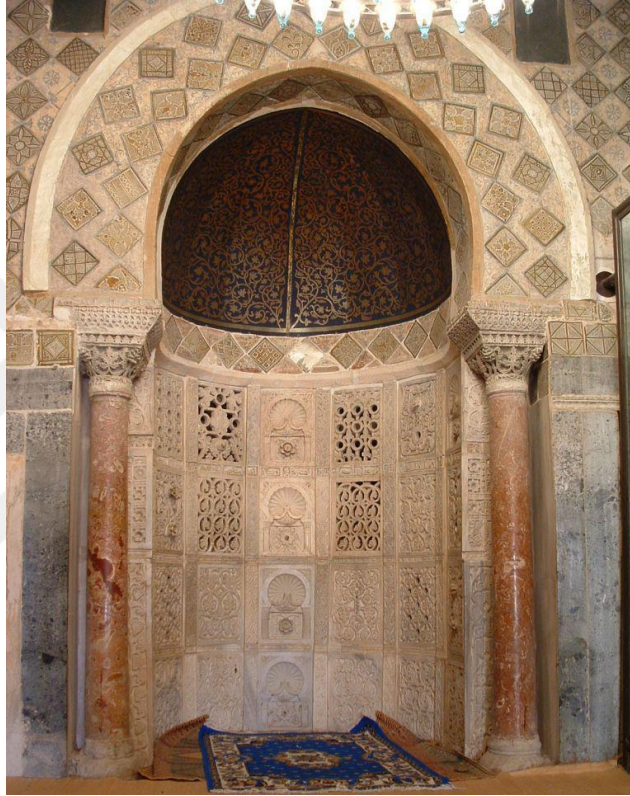
⁷⁷⁶ Zabîs, s.50.

⁷⁷⁷ http://www.discoverislamicart.org/database_item.php?id=object;ISL;tn;Mus01;20;en

⁷⁷⁸ Sâlim, s.336, Ayrıntılı bilgi için bakınız, Ahmed Fikrî, **Mescidü'l-Kayrevan**, Dâru'l-Âlâmi'l-Arabî, Kâhire, 2009

Kayrevan Camii H. 50 M. 670 senesinde Ukbe b. Nâfi' tarafından böyle bir niyetle inşa edilmiştir. İlk camii palmye ağaçlarının bulunduğu ve ortası açık bir alana yapılmıştır. İfrîkiye'de Tunus bölgesinde yapılan ilk camidir. Bu camiye I. Ziyâdetullah zamanında ekleme ve genişletme yapılmıştır (816).

Emir Ziyâdetullah'ın niyeti ise eskiyi unutturacak yeni bir mihrâbın konulması ve bunun kendisine işaret eden, kendi adıyla anılan bir yapı olmasını sağlamaktır.

Resim 11: Kayrevan Camii Mihrabı⁷⁷⁹

Emir I. Ziyâdetullah, yer yere pencere gibi delikli nakışlı mermer çinilerden birleştirilmiş, kubbenin üst ön kısmını üzüm dalları bitki süslemelerinden ve boyanmış ahşaptan yaptırmıştır. Bu tarz, eski Tunus anıtlarında görülen tipik Roma mozaik örneğidir. Ziyâdetullah ortadan kible duvarına kadar uzanan çinilerin bitiminde mihrabın başına bir kubbe inşa etmiştir. Roma mimarisinde ve dekorasyonunda çokça kullanıldığı şekilde çokgen örgü görüntüsünde, omuzlar üzerinde bulunan dış mekânda, çok köşeli iç mekânda yivli şekilde yapılmıştır.

⁷⁷⁹ http://www.discoverislamicart.org/database_item.php?id=monument;ISL;tn;Mon01;2;en

Resim 12: Kayrevan Camii içi⁷⁸⁰

Emir Ebu'l-Abbâs camiye yeni bölüm ve revaklar eklemiştir. Namaz kılınan yer ile dış avlu arasına kubbenin ortaladığı Tunus örfünde *Kubbetül'-Behv* denilen, simetrik bir kubbe yaptırmıştır.⁷⁸¹

Resim 13: Kayrevan Camii iç avlusu ve girişi⁷⁸²

Mescidin minâresini Emevî vâlisi Hassân b. Nu'mân el-Gassânî tarafından VIII. asrın başında inşa ettiği söylenmektedir. Ağlebî emirleri bu minareyi restore etmişlerdir. Kaidenin üzerinde açıkça görüldüğü gibi minarenin yüksekliği arttırılmıştır.

⁷⁸⁰ <https://www.albayan.ae/supplements/ramadan/sites/2012-07-28-1.1696843>

⁷⁸¹ Sâlim, s. 344.

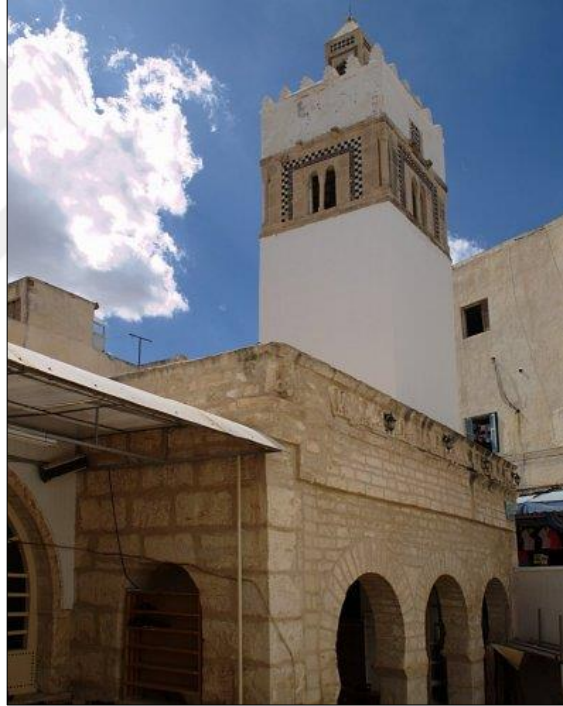
⁷⁸² <https://www.sharjah24.ae/ar/arts/36786->

Sûse Bû Fatâta Mescidi

Bu mescid 838-841 yılları arasında Ağlebî emiri Ebî Ukâl tarafından yaptırılmıştır. Namaz kılınan yer, mescidin ortasından kibleye kadar döşeme olarak üç plaka şeklinde uzanmaktadır. Dik köşe, üç sivri uçlu, yarı silindirik kirişlerin hasarlı tavanları merkezdeki güçlü duvarların üzerine inşa edilmiştir. Bu cami küçük bir kaleye benzemektedir.

Cami şehrin güney bölgesinde olup ribâta 300 m uzaklıktadır. Dikdörtgen yapıda olup 4 sütunlu, 9 kubbeli ve derindir. Ölçüleri Manastır Ribâtı Mescidi'nin ölçülerine yakındır. Yapımı da Sûse Camii'ne benzemektedir. Kûfî kitabesi kalın yazılmıştır. Kıyı antik kentine atıf yapılarak inşa edilmiştir.

Resim 14: Bû Fatata Mescidi⁷⁸³

Üst örtüsü tonozlu, sundurma çatısı olan bu yapı mimari olarak sade olsa da dış cephesindeki yazılarla İfrîkiye'de ilk olup sanat tarihçilerince benzersiz kabul edilmektedir.

Sûse Ulucamii

⁷⁸³ https://www.qantara-med.org/public/show_document.php?do_id=1277&lang=ar

İbrahim b. Ağleb'in oğlu Ebi'l-Abbâs tarafından Sûse Ribâtı'nın yakınında 851'te inşa edilmiştir. Kalın duvarları olan bu mescid kale şeklinde yapılmıştır. Namaz kılınan yer silindir üzerinde değil direkler üzerinde durmaktadır. Bu özellik Kayrevan Camii'nde de vardır.⁷⁸⁴

Resim 15: Sûse Ulucamii⁷⁸⁵

Roma döneminde inşa edilmiş olan Ramla ve Safra sarnıçlarında görülen, yeraltı mimarisinin unsurlarını da içeren bir yapıdır. Bu özellik Tunus kıyı şeridinin karakteristik özelliğidir.

Cami sahile yakın, şehrin kuzey tarafında Bâbu'l- Bahr'in yanındadır. Doğu tarafındaki köşesinde kubbeli bir kule vardır. Kesmeli taşlardan yapılmış güçlü duvarları vardır. Bundan dolayı pürüzlü ve kalın dış duvarları camiden ziyâde yapıya ribât izlenimi vermektedir.

İlk planı iki sıra halinde dizilen pâyelerin taşıdığı üç kemer gözlü mihraba dik on üç neften oluşan, enlemesine planlı harîmle üç taraftan revaklarla çevrilen avludan meydana gelmiştir. Mihrabın önündeki bölüm de kubbe ile kapatılmıştır. Doğu duvarının güney köşesine avludan merdivenlerle ulaşılan kubbeli küçük bir kule eklenmiştir.

Kuzey yönü 48,50x30 m genişliğinde mermerle döşenmiş dikdörtgen avluya düz açıklı altı kapıdan giriş vardır. Avlu üç taraftan 4 metre derinlikte revaklarla çevrelenmiştir.

⁷⁸⁴ Zabîs, s.21.

⁷⁸⁵ http://www.discoverislamicart.org/database_item.php?id=monument;ISL;tn;Mon01;5;en

Revaklar duvarlara bağlı dayanaklar ve avlu tarafına bakan yönleri T şeklinde payelerle taşınmıştır. Yine burada da revakların üzerini örten beşik tonozlar, payeleri birbirine bağlayan geniş at nalı kemerlere oturulmuştur.

Caminin namaz kılınan bölümünde mihrap üzerinde bir kubbe vardır. Bu kubbe basit ama İslâm sanatının en güzel örneklerinden biridir. Kubbenin altında kubbeyi çevreleyen şerit şeklinde zarif ve güzel bir Kûfî yazı vardır. Yazıda besmele salavat ve el-Kur'ânû kelâmullah ve leyse bi mahlûkin- Kur'ân Allâh sözüdür ve mahlûk değildir, cümleleri vardır.

Doğuda Abbâsî halifesi Me'mûn zamanında Kur'ân mahlûktur fitnesi Mağribe de yayılmıştır. Bunun doğurduğu rahatsızlık ulema ve halk tarafından şiddetli direniş e neden olmuştur. Bunun bir yansıması olarak da bu Sûse Camii'nde de görüldüğü gibi Tunus ve Manastır'daki dinî mekanlarda bu şekilde ayetler nakşedilmiştir. Tunus'un en eski ve büyük aynı zamanda orijinalliğini en iyi koruyabilmiş camiidir.

Zeytûne Camii

Emevî vâlisi Hassan b. Numân tarafından (699) inşa edilen bu cami her dönemde teveccüh görmüştür.⁷⁸⁶ Çeşitli genişletmelerle, m. 864'te geldiğinde yapılan inşâlarla günümüzde gördüğümüzdeki haline ulaşmıştır. Kayrevan Camii gibi tavanları silindirler üzerindedir. Mihrabın üzerine kubbe konulmuştur. Duvarların köşelerinden yan ve yukarıya doğru oluklu şerit şeklinde yivli, omuzlar üzerine yüklenen metal parlaklığında kaplamaları olan bir kubbedir.

Cami, harîmi ve revaklı avlusuyla dikkörtgen bir yapıdır. Çevresindeki eski pazar ve çarşı-dükkânlarla bütünleşmiştir. Çarşı içine açılan dar kapıları vardır. Kare gövdeli minaresi 45 m uzunluğundadır.

Caminin biri girişte biri mihrap üzerinde olarak iki kubbesi vardır. Bu kubbeler yüksek bir kasnak üzerine oturtulmuştur. Kayrevan Camii'nde de görüldüğü gibi kibleye paralel bir kemer silsilesi uzanır. Mihrabın ön bölümünün üstü kubbe olup diğer yerler düz çatıyla kapatılmıştır. Harîmde uzanan yedi sıra halindeki sütunlar birbirine at nalı kemerlerle bağlanmıştır. Üzerinde farklı renklerde ve damarlı mermer sütunlar mihrap

---

⁷⁸⁶ Sâlim, s.350.

yönünde ve avluya doğru iki sıra halinde sıralanmıştır. Sütun başlıkları üzerindeki bölümler, Lotus Rumî ve kıvrık dallardan meydana gelen bitki süslemeleri ile bir bütün oluşturur. Kubbeye istiridye yivli tromplarla geçilmiştir. Süslemelerin en yoğun olduğu yer mihraptır.⁷⁸⁷

Resim 16: Zeytûne Camii⁷⁸⁸

Kubbe üç katlı dekore edilmiş hassas süslemelere sahiptir. Mihrap ve kubbe erken İslâm mimarisinde eşsiz kabul edilir. Mihraptaki Kûfi yazıda, basit ama zarif şekilde besmele, *Salli Alâ Seyyidinâ Muhammed ve âlihî, ve'l-Kur'ânü Kelâmullâh ve Leyse bi Mahlûk* yazılmıştır. Burada da yine Halku'l-Kur'ân mihne fitnesine tepki gösterilmiştir.

Camiye, Zeytûne Camii denilmesinin nedeni bir rivâyete göre yapıldığı alanın eskiden bir zeytinlik olmasıyla ilgilidir. İlk fatihler geldiğinde buradaki zeytin ağacını görüp buraya cami inşa ettiler. Adı bundan dolayı Zeytûne olmuştur. Bir başka rivâyete göre, zeytin yağı ışık saçtığı için bu cami de bölgeye ilim ve nur saçsın diye konulmuştur. Hristiyan bir yazarın rivâyete göre ise burada St. Oliva adında bir kilise harabeleri vardır. Cami bu harabeler üzerine inşa edildiği için bu ismi almıştır.

Üç Kapılı Mescid

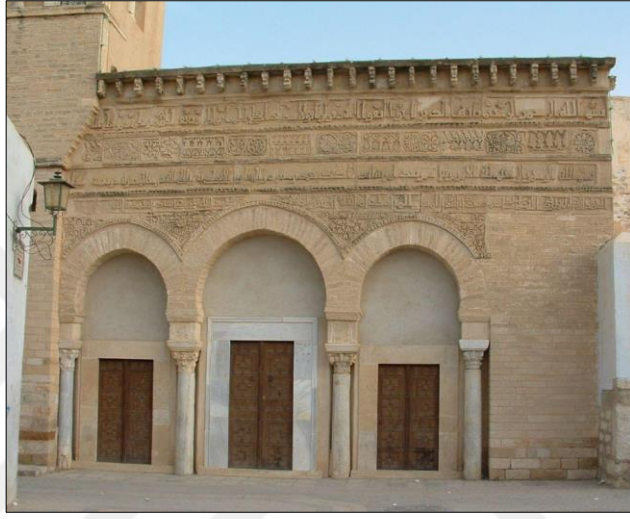
İbn İzârî'nin söylediğine göre Muhammed b. Hîrûn el-Ma'âfirî el-Endülüsî bu mescidi 866 senesinde Kayrevan'da inşa etmiştir.⁷⁸⁹

⁷⁸⁷ Sâlim, s.355.

⁷⁸⁸ http://www.discoverislamicart.org/database_item.php?id=monument;ISL;tn;Mon01;1;en

⁷⁸⁹ İbn İzârî, c.1 s.108.

İlk yapıldığı zamandan günümüze, sokağa bakan 3 kapısı olan girişi hariç bir şey kalmamıştır. 3 kapısı ve Kûfî hatla yazılmış kitabesi kalmıştır. Kapılarıyla Mağrib bölgesinde hem yapı hem mimari özellikleri bakımından örneği bulunmayan bir yapıdır. Kapılarındaki benzersiz yüzey süslemeleri, İslâm sanatının en eşsiz örneklerini sunmaktadır. Sadece İspanya Tuleytula'da XI. yy'da yapılmış Endülüs'teki Serkanise Mescidi buna benzer özellikleri olan bir yapıdır. Bu mescidin aslı Mesîhu'n-Nûr kilisesi olup mescide çevrilmiştir.⁷⁹⁰

Resim 17: Üç Kapılı Mescid⁷⁹¹

Safâkus Camii

Ali b. Sâlim el-Cibinyânî tarafından Safâkus'ta inşa edildi (849). Sirâcüddin el-Kayrevanî lakabıyla meşhur İmam Sahnûn'dan fıkıh öğrenmiş bir kişidir. Aynı zamanda onunla sût kardeşidir. Kuzey cephesinin ortasında bir minâre vardır. Bu minâre Kayrevan Camii'nin minaresiyle benzer özellikler göstermektedir.

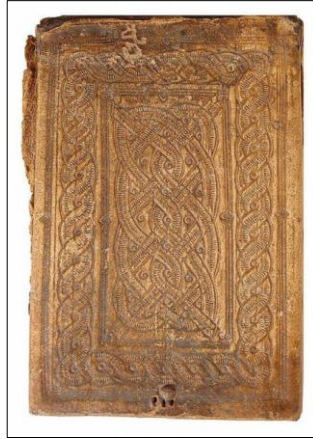
⁷⁹⁰ Zabîs, s.22.

⁷⁹¹ http://www.discoverislamicart.org/database_item.php?id=monument;ISL;tn;Mon01;26;en

Resim 18: Safâkus Camii avlusu⁷⁹²

Ağlebîler dönemi eserleri dinî, kültürel ve askerî yönlerden nâdîde, kaliteli, hârika, özel ve eşsiz eserler olup birbirlerini andırmaktadır bu yapılar İfrîkîye İslâm döneminin ilk eserleridir. Sonraki dönem eserlerini etkilemiş ve sonraki eserler bu dönem eserleri örnek alınarak yapılmıştır. Kalite ve verimlilik açısından da İfrîkîye İslâm sanatının gurur duyulacak zamanını yansıtan eserlerdir.

Resim 19: Ağlebîler dönemi 883 tarihli ağaç üzeri deri kaplama Kur'ân-ı Kerîm muhafazası⁷⁹³

⁷⁹² http://www.discoverislamicart.org/database_item.php?id=monument;ISL;tn;Mon01;18;en

⁷⁹³ http://www.discoverislamicart.org/database_item.php?id=object;ISL;tn;Mus01;8;ar

Kayrevan Camii'ne Emir Ebû İbrahim Ahmed (856-863) tarafından yaptırılan ahşap oyma minber İslâm dünyasındaki en eski tarihli vaaz kürsüsüdür. Tik ağacından oyulmuş, üç yüzden fazla parçadan oluşan zengin süslemelere sahip bu plakalar her biri asma yaprağı ve bir üzüm kümesi içeren yapraklı dallardan oluşur. Stilize beş yapraklı veya üç yapraklı asma motifleri, Ağlebî bezemesinin en çok tercih edilen çiçek desenleridir. Bizans'ın etkisinde kalan süslemelerin, Emevî döneminin eserleriyle de benzerliği varsa da çiçek süslemelerinin inceliği, işin zenginliği ve kalitesinin yanı sıra kullanılan ahşapların doğası Ağlebî sanatının ne kadar olgun ve iyi olduğunu göstermektedir.

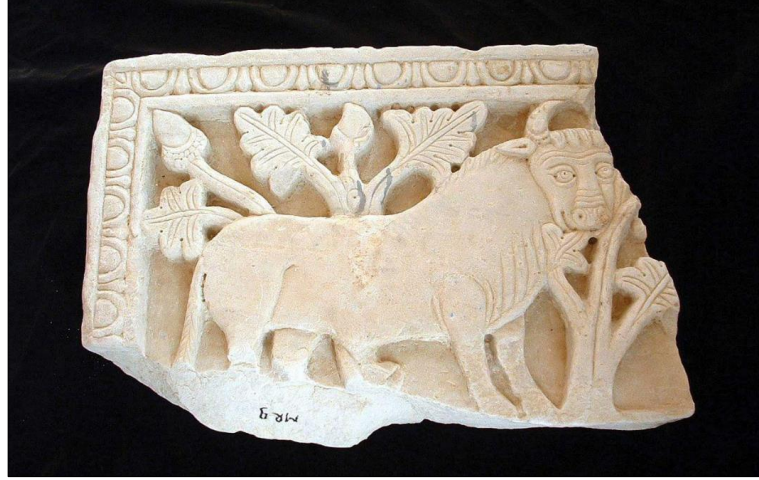

Resim 20: Vaaz kürsüsünün ahşap oyma parçalarından biri⁷⁹⁴

Ağlebî sanatı, Abbâsî halifelerini takip eden emirler açısından Abbâsî sanatının bir yansımasıdır. Doğuda Abbâsî coğrafyasında ve şehirlerinde çağdaş Abbâsî eserlerinin hemen hepsi kaybolmuş, hiçbiri günümüze gelmemiştir. Var olanlar da sadece kitaplarda kalmıştır. Renkleri sönmüştür. Ancak Ağlebî döneminin rengi hala canlılığını korumuş ve iyi durumda olup günümüze ulaşabilmiştir

Ağlebîler sadece Abbâsîler'i örnek almamışlardır. Buldukları coğrafyada Fenike, Kartaca ve Roma-Bizans mirası da bulunmaktadır. Bunlardan devraldıkları birçok yerel sanat eseri de vardır. Bunlardan tevarüs eden birikimi mimari tekniklerden kullandıkları süsleme motiflerine kadar birçok alanda kullanmışlardır.

⁷⁹⁴ http://www.discoverislamicart.org/database_item.php?id=object;ISL;tn;Mus01;9;en

Resim 21: Rakkâde kasrılarının duvarlarından mermer kabartması⁷⁹⁵

Ağlebî eserleri Abbâsî hilâfet merkezi Bağdat ve Samarrâ'nın geleneklerini yansıtır. Ağlebî emirleri her türlü yeniliği takip etmeye meraklıdır. Bu ilk zamanlarda olmasa da sonraki dönemlerde rakip gördükleri Abbâsî halifeleriyle girdikleri rekâbetle, Ağlebî sanatının gelişip büyümesine ve ihtişâmlı olmasına, onların seviyesine çıkmasına sebep olmuşlardır. İfrîkîye'ye kendi dönemlerinde kendi eserleriyle günümüze kadar gelen bir iz bırakabilmeyi başarmışlardır.

⁷⁹⁵ http://www.discoverislamicart.org/database_item.php?id=object;ISL;tn;Mus01;34;en

SONUÇ

Miladi 800-909 yılları arasında İfrîkiye’de kurulan Ağlebî Devleti İslâm medeniyetinin önemli dönüm noktalarından birini teşkil eder. Bölgede 661’de Ukbe b. Nâfi’ ile başlayan fetihler, Musa b. Nusayr (705-715) zamanında tamamlanmıştır. Bölge bir asra yakın Emevi hâkimiyetinde ve yarım asır da Abbâsî hâkimiyetinde kalmıştır. Ancak özellikle Emevî hâkimiyetindeyken valilerin yanlış politikaları, yerli halk olan ve yeni müslüman olmuş Berberîler’e yaptıkları haksızlıklar, Hârici ve Berberî isyanları, Arap askerlerinin çıkardığı isyanlar gibi birçok nedenle bölgede güven ve emniyet bakımından ciddi sorunlar yaşamıştır.

Abbâsî halifesi Hârûn Reşid yarım asırdır Abbâsî mülkü olan ama Abbâsî hâkimiyetine bir türlü girmeyen bu bölgenin elden çıkmasını ve Fas’ta kurulan İdrîsî Devleti’nin yayılmasını önlemek adına asker kökenli bir aileden gelen bölgede uzun yıllar idari görevler almış, babası da yine bölgede Abbâsî valiliği yapmış, âlim, şair fakih ve askerlerce de sevilen biri olan İbrahim b. Ağleb’e bölge istikrarı için emirlik kurmasını söylemiştir. Emir İbrahim ve sonrasında gelen emirler her ne kadar bağımsız hareket etseler de Abbâsî Devleti’ne şeklen de olsa bağlılıklarını göstermişlerdir. Fâtımîler’in emirliği yıktığı zamana kadar (m. 909) bölgede daha önce yapılmamış işlere imza atmışlardır.

Emirliğin kurulması ile bölgeye gelen istikrar ve güven ortamı halka uzun zamandır bekledikleri huzuru vermiştir. Bunun ekonomiye yansması bölgede tarımsal üretimin artması ve ticari faaliyetlerin hiç olmadığı kadar büyümesi olmuştur. Bölge tarım için uygun hava ve verimli topraklara sahiptir. Tek sorun olan su sıkıntısını da kurdukları su depoları, havuzlar, sarnıç ve sulama sistemleri ile halletmişlerdir. Üretimin artması halkın refâhını da arttırmıştır. Bölgenin ticari merkezi olan Kayrevan çarşısı ve pazarlarıyla o dönemdeki en önemli üç şehirden biri olmuştur.

Ağlebîler döneminde küçük birer köy olan İfrîkiye şehirleri Ağlebîler’in eğitim ve mimari faaliyetleriyle birer İslâm şehrine dönüşüp bölgenin ‘Medîne’si olmuştur. Yeni kurulan Abbâsîye ve Rakkâde şehirleri Ağlebîler’e başkentlik yapmıştır. Gerek buralarda gerekse Kayrevan, Sûse, Safâkus, Tunus ve fethinden sonra Sicilya’da birçok dinî, askerî, sivil ve kamusal eserlerin inşasıyla mamur edilmiştir. Kayrevan mecsidi, Zeytûne Camii,

ribâtlar, Sûse Mescidi, kasırlar, şehir surları bugün bile hala ayakta olup bütün ihtişamıyla zamana meydana okumaktadır.

Ağlebîler'in yaptığı en önemli işlerden biri Abbâsî Devleti'ndeki bütün gelişmeleri yakından takip edip onları İfrîkiye'ye getirmeleridir. Her sene bazen senede iki defa Bağdat'ta gönderilen kabile o yıl Bağdat'ta yaşanan gelişmeleri, yazılan kitapları, bilimsel çalışmaları hatta modayı yakından takip etmiş bunların yanında döneminin bilim adamlarını yüksek meblağlar ödeyerek İfrîkiye'ye getirmişlerdir. Rakkâde'de kurdular Beytülhikme sayesinde bölgede ilk defa fen ve sosyal bilimlerin çalışılmasına başlamışlardır.

Bağdat'taki Beytülhikme'nin küçük bir modeli olan bu kurum başta tıp olmak üzere, matematik, astronomi, kimya gibi birçok fen bilimlerinin çalışıldığı yer olmuştur. Ayrıca Bağdat'tan çoğaltılıp getirilen kitaplarla ve Latince'den Arapçaya çevrilen eserlerle kütüphane kurulmuştur. Burası döneminin meşhur tıpçılarından İmrân b. İshak gibi yine meşhur filozof ve matematik âlimi Ebu'l-Yûsr İbrahim b. Ahmed eş-Şeybânî (ö. 910) gibi bilgilerin akademik çalışmalar yapıp ders verdikleri yer olmuştur. Kayrevan bölgenin dinî ilim merkezi olmuş, Endülüs'ten, Sicilya'dan, doğudan ve Mağrib beldelerinden Kayrevan'a fıkıh ilmi öğrenmek için pekçok talebe gelmiştir. Ancak orada sadece bireysel olarak ve mescidlerde sadece dinî çalışmalar yapılmıştır. Bölgede Mâlikîlik daha yaygındır. Bölgedeki âlimler doğuya gidip İmam Malik başta olmak üzere Ebû Hanîfe'nin öğrencilerinden ve dönemin meşhur fakihlerinden ders almışlardır. Bölgeye Mâlikî mezhebinin yerleşmesi bu fakihler eliyle sağlanmıştır. İmam Sahnûn ve Esed b. Furât gibi Mâlikî âlimleri yaptıkları çalışmalarla yüzlerce öğrenci yetiştirmişler ve Mâlikî mezhebinin baş eserleri olan Esediye ve Müdevvne'yi yazmışlardır.

Yapılan fen ve sosyal bilim çalışmaları bölge için ilktir. İstikrâr ve refâh bölgenin kültür ve medeniyetini arttırdığı gibi ilmi çalışmalara da uygun ortam hazırlamıştır. Burada yapılan çalışmalar sonrasında Endülüs'e ve Sicilya'nın fethiyle de önce adaya oradan İtalya'ya ve son olarak da Avrupa'ya kadar etkileri devam edecek bir süreci başlatmıştır. Sicilya'nın fethiyle Ağlebî hâkimiyetine giren adada ilmi çalışmalar da başlamıştır. Adaya İfrîkiye'deki her türlü gelişim, kültürel ve bilimsel çalışmalar aktarılmıştır. Fâtımîler'in Ağlebîler'i ortadan kaldırmasıyla adada Fâtımî hâkimiyeti başlamıştır. Özellikle Kelbîler döneminde ada İslâm medeniyetinin en gelişmiş dönemi yaşamıştır.

1061’de adanın işgaline başlayan Normanlar 1091’de adadaki İslâm hâkimiyetine son vermiştir. Norman kralları İslâmiyet’in siyasi varlığına son vermekle birlikte İslâm kültür ve medeniyetini sahiplenmişlerdir. Müslümanların yönetim sistemlerini, divanlarını, ordu sistemi ve para basma usûllerine kadar hemen her alanda onları taklit etmişlerdir. İslâm dünyasındaki bilgi birikimini Arapça’dan Latince’ye çeviriler yaparak taşımışlardır. Bu birikim Güney İtalya üzerinden Avrupa’ya aktarılmış ve Rönesans’ın başlamasına katkı sunmuşlardır.

Ağlebîler her ne kadar bağımsız bir devlet olsalar da Abbâsî hâkimiyetini reddetmemişler aksine Bağdat’ın takipçisi olmuşlardır. İbrahim’in yolundan giden diğer emirler de Abbâsîler’deki her türlü gelişme, yenilik, kültürel ve bilimsel çalışmalar ve hatta sanat-mimari gibi her alandaki gelişmeler yakından takip edilmiştir.

Emirlerin maddi ve manevi çabalarıyla Beytülhikme’de çok önemli çalışmalar yapılmıştır. Bu birikim bölgeye yayılmış hatta Endülüs’e ve Sicilya’ya geçerek Avrupa’ya ulaşmıştır. Sicilya’daki ilmi çalışmalar adayı istila eden Normanlarca daha da ilerletilmiş Özellikle II. Frederick zamanında Arapçadan Latinceye yapılan çevirilerle zirveye taşınmıştır.

Ağlebîler 150 yıldır kaos içinde olan, isyan ve karışıklıklarla savaş alanına dönen bölgede kalıcı bir istikrar sağlamışlardır. Ukbe zamanından beri var olan İslâm varlığı Ağlebîlerce İslâm medeniyetine dönüştürülmüş bölge dinî, kültürel ve siyasi anlamda Araplaştırılmıştır. Coğrafi olarak kuruldukları yer doğu ile batının ortasında yer aldığından iki taraf arasında bir köprü görevi görmüştür. Kayrevan’a taşınan doğunun birikimi Ağlebîlerce Batı İfrîkiye’ye (Mağribi Aksâ) ve Endülüs’e aktarılmıştır. Ağlebîler’in fethettikleri Sicilya’da 75 yıl süren hâkimiyetleri, sonra da Fâtımîlerce devam eden İslâm varlığı, fiilen 250 yıl etkisi bakımından 500 yıl devam etmiştir.

Fâtımîler, Ağlebîler’in sahip olduğu tecrübeyi, iktisadî ve kültürel zenginliği tevarüs etmişlerdir. Fâtımîler’in varlıklarını devam ettirmesi, kurulduklarında zorlanmadan devleti tesis edebilmeleri bu tecrübenin ürünüdür. Ağlebîler’in kurduğu siyasi ve iktisadî müesseseler olmasaydı Fâtımîler İfrîkiye’yi muhtemelki yönetmekte zorlanırdı. Bölgede bir asırdır var olan siyasi istikrar tecrübesi, doğudan taşınan yüksek İslâm kültürü ve entelektüel birikim Fâtımîler’in işini devleti idare etme noktasından kolaylaştırmıştır.

Bir insan ömrü kadar kısa yaşamış olsa da Ağlebîler İslâm tarihi içinde ve özellikle İfrîkiye İslâm tarihi, kültür ve medeniyeti içinde çok önemli bir yere sahiptir. Siyasi olarak Abbâsî hilâfetinin gölgesinde kalsalar da kültürel olarak doğu İslâmını bölgeye taşıyıp mahalli kültürle birleştirebilmişlerdir. Bölgeye has İslâm sanat ve mimarisini, kültür ve medeniyetini tesis etmişlerdir. Ayrıca bölge ve hatta Avrupa için model oluşturmuşlardır. Etkileri tüm İfrîkiye'ye, Endülüs ve Sicilya'ya kadar uzanmıştır. Bölge için her alanda güzel bir tecrübe olmuştur.

KAYNAKÇA

Kitaplar

- ABDÜLAZİZ Abdülcelîl (1983), *Medhali ilâ Târîhi'l-Mûsikâ'l-Mağribiye*, 'Âlemu'l-Marife, Kuveyt.
- ABDÜLVEHHÂB, Hasan Hüseyinî, (1914), *Hulâsatu Târîhi Tunus*, Dâru'l-Kütübi'l-Arabiyyeti's-Şarkiyye, Tunus.
- ALÎLÎ, Muhammed (2008), *İş'â'u'l-Fikrî Fî Ahdi'l-Ağâlîbe ve'r-Rüstemiyyîn*, Câmi'atü Ebî Bekr Belkâid, Cezair
- AFÂ, Omar ve el-MAĞRÂVÎ Muhammed (2007), *El-Hattu'l-Mağribî ve Târîhu ve Vâkiu ve Afâk*, Dâru'l-Beyzâ, Fas.
- ABDURREZZÂK, Mahmûd İsmâil (1895), *el-Havâric fî Bilâdi'l-Mağrib*, Dâru's-Sekâfe, Fas.
- el-AKKÂK, Osman (Tarihsiz), *el-Hadâratü'l-Arabiyye fî Havzi'l-Bahri'l-Ebyadi'l-Mütevassıt*, Câmiaü't-Düveli'l-Arabiye, Kahire.
- el-AKKÂK, Osman (Tarihsiz), *el-Kayrevan Abra'l-Usûr*, Künyesiz.
- AKKÂVÎ, Rehâb Hazar (2000), *el-Mücezû fî Târîhi't-Tıbbi inde'l-Arab*, Dâru'l-Menâhel, Beyrut.
- AZÎZ, Doktor Ahmed (1980), Arapça'ya terc., Emîn Tevfik et-Tayyibî, *Târîhu Sıkıliyeti'l-İslâmiyye*, Dâru'l-Arabiyyeti lil-Kitâb, Tunus.
- el-AZZÂVÎ, Abdurrahman Hüseyin (2011), *el-Mağribu'l-Arabî fî'l-Asri'l-İslâmî*, Dâru'l-Halîc, Ummân.
- BELÂZÜRÎ, Ebü'l-Abbas Ahmed b. Yahya b. Cabîr (1987), (279/892), *Fütûhu'l-Buldân*, Thk. Abdullah Enis et-Tabbâ', Müessesetu'l-Maarif, Beyrut.
- BÛ ŞÂRİB, Cemîle (2014), *Sıkıliyye alâ Ahdi'l-Ağâlîbe fî Asri'l-İslâmî*, Câmi'a İbni Haldûn, Tiaret Fas.

- BÛNÂR, Râbih (2000), *el-Mağribü'l-Arabî: Târîhuhû ve Sekâfetuhû*, Dâru'l-hedy, Cezâir.
- CAMPS, Gabriel (2007), *el-Berber*, Ar. Terc. Abdurrahim Hazal, İfrîkiye eş-Şark, Paris.
- el-CEBBÛRÎ, Yahya Vehb (1994), *el-Hattu ve'l-Kitâbe fi'l-Hadâret'l-Arabiyye*, Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, Beyrut.
- CROW, Ebu'l-Kâsım Muhammed (1989), *Asru'l-Kayrevan*, Tlasdâr, Dımaşk.
- CHİDİAC, Ahmed Fares (2014), *Vâsıtatı fi Ma'rifeti Ahvâli Malta*, Hindavi, Kahire.
- DAYF, Şevkî (Tarihsiz), *Târîhu'l-Edebi'l-Arabî*, Dâru'l-Ma'ârif, Kâhire.
- DÎVECÎ, Sa'îd (1972), *Beytülhikme*, Müessesetü Dâr'l-Kütüb, Mısır.
- EBÛ CEYB, Sa'dî (1986), *Sahnûn Mişkâti Nûr ve İlm ve Hakk*, Dâru'l-Fikr, Tunus.
- EBU'L-ARAB (2012), *Tabakâtu İfrîkiye ve Tunus*, Dâru'l-Küttâbi'l-Lübânî, Lübnan.
- EBU'L-ARAB (2006), *Kitâbu'l-Mihen*, Dâru'l-Garbi'l-İslâm, Beyrut.
- ESKÂN, Doktor Hüseyin (2004), *Târîhu't-Ta'lîmi bi'l-Mağribi Hilâl-i Asri'l-Vasît, Menşûrâtu'l-Mu'ahhadi'l-Mülki li's-Sekâfetil-Emâziğiyye*, Rabat.
- el-FAKÎ, Doktor Assâmuddîn Abdarraûf (1984), *Târîhu'l-Mağrib ve'l-Endülüs*, Mektebe Nühzetü'ş-Şark, Câmiatu'l-Kâhire, Kâhire.
- FENÎNÎ, Abdülhamîd, *Havle Te'sisi Medîneti'l-Abbâsiyyeti bi İfrîkiye*, Merkezü'l-Dirâsât ve'l-Buhûsi'l-İktisâdiyyeti ve'l-İctimâiyye, Tunus, 2007.
- FEYZİYE, Muhammed Abdulhamîd Nûh (1985), *el-Bahriyetü'l-İslâmiyye fi bilâdi'l-Mağribi fi Ahdi'l-Ağâlibe*, Câmiatu Ümmü'l-Kurâ, Mekke.
- FENWICK, Corisande; ANDERSON, Glaire ve ROSSER-OWEN Mariam, (2017), *The Aghlabid and their Neighbors*, Brill, Leiden.
- FİKRÎ, Ahmed (1936), *Mesâcidü'l-İslâm el-Mescidü'l-Câmiu bi'l-Kayrevan*, Matbaatu'l-Maârif ve Mektebetühâ, Mısır.

- FİKRÎ, Ahmed (2009), *Mescidü'l-Kayrevan*, Dâru'l-Âlâmi'l-Arabî, Kâhire.
- GULLÂB, Abdulkerîm (2005), *Kırâatün Cedîde fî Târîhi'l-Mağribi'l-Arabî*, Dâru'l-Garbi'l-İslâm, Beyrut.
- el-HAMMÂDÎ Ammâr (2010), *Melâmihi'l-Hayâti'l-Fikriyeti'l-İslâmiye fî Ahdi'l-Ağâlîbe*, Dâru Kütübi'l-Vataniye, Tunus.
- el-HAMEVÎ (1977), Yâkût, Şahabuddîn Ebi Abdîllah, *Mu'cemu'l-Buldan*, Dâru Sâdır, Beyrut.
- HAMMÛDE, Doktor Abdulhamîd Hüseyin (2007), *Târîhu'l-Mağribi fî'l-Asri'l-İslâmî Münzü Fethi'l-İslâmî ve Hattâ Kıyâmi Devleti'l-Fâtımîye*, Dâru's-Sekâfeti'n-Neşr, Kâhire.
- HAVALE, Yusuf b. Ahmed (2000), *el-Hayâtü'l-İlmiyye fî İfrikiyye elMağribu'l-Ednâ Münzü İtmâmi'l-Feth ve Hatta'l-Karni'l-Hânadimisi'l-Hicri*, c. I, Câmia Ummu'l-Kurâ, Mekke.
- el-HİCÂZÎ, Tâhâ Ali Halife (2012), *Edebü'l-Kayrevan fî Ahdi'l-Ağâlîbe ve'l-Fâtımîyyîn*, Câmiatu Cenûbi'l-Vâdî, Mısır.
- el-HİMYERÎ, Muhammed B. Abdulmun'im (1984), Tahkîk: Hassân Abbâs, *er-Ravdu'l-Ma'târ fî Haberi'l-Aktâr*, Mektebe Lübnân.
- HÛRİYE Abdehû Abdulmecîd Selâm (1971), *el-Hayâtü'l-İktisâdiye ve'l-İctimâiye fî Medîneti Fustat Hattâ'l-Asri'l-Fâtımî*, Câmiatü'l-Kâhira, Kâhire.
- el-HUZÂ'ILA, Yâsir Tâlib Râcî (2008), *Mevkıfu'l-Hilâfeti'l-Abbâsîyyeti mine'd-Düveli'l-Müstekilleti fî'l-Mağrib*, Câmiatu'l-Ürdüniye, Ürdün.
- İBN VERDÂN (1977), *Târîhi Memleketi'l-Ağâlîbe*, Mektebe Medbûlî, Thk. AZAB, Muhammed Zaynham Muhammed, Kahire.
- İDRÎSÎ eş-ŞERÎFÎ (1863), Ebû Abdullah, *Nüzhetü'l Müştâk fî İhtirâki'l-Âfâk*, Brill Yayınevi, Leiden.

İBN RÜSTE (1892), *Kitâbu'l-'Alâku'n-Nefise*, Brill Yayınevi, Leiden.

İBN DEBBAĞ, Ebû Zeyd Abdurrahman b. Muhammed el-Ensârî (Tarihsiz), *Me'âlimu'l-İmân fî Ma'rifeti Ehli Kayrevan* c.2, Mektebetü'l-Atîka, Tunus.

İBNU'L-EBBÂR (1985), *el-Hilyetu's-Siyerâ*, tahkik. Hüseyin Mu'nis, Dâru'l-Ma'ârif, Kâhire.

İBN EBÎ USAYBÎA (Tarihsiz), *Uyûnu'l-Enbâ fî Tabakâti'l-Etubbâ*, thk. Doktor Sezar Rıza, Dâr Metebeti'l-Hayat, Beyrut.

İHSÂN, Abbâs (1975), *el-Arabu fî Sıkiliye*, Dâru's-Sekâfa, Beyrût.

İBN İZÂRÎ (1948), Muhammed el-Merâkeşî, 695/1295), *Kitâbu'l-Beyâni'l-Muğrib fî Ahbârî*

Endülüs ve'l-Mağrib, I-II, (thk. G.S. Colin-I. Lewi Propençal), Leiden.

İBN HURDAZBÎH (1967), Ebu'l Kasım Ubeydullah b. Abdillâh (280/893), *Kitabu'l-Mesâlik ve'l-Memâlik* (Ed. M.J. de Goeje), Leiden.

JULIAN, Charles Andre (2011), *Târîhi Şimâli İfrîkiye*, Ar. Trc. Muhammed Mezali ve el-Beşir b. Sellâme, Tawalt, Libya.

KUR'ÂN-I KERİM

KÂDÎ İYÂZ, *Terâcimü'l-Ağâlîbe*, Thk, et-TALBÎ, Muhammed (1968), el-Câmiatu't-Tunusiyye, Tunus.

KAPANŞAHİN, Muhittin (2013), *Ağlebîler (800-909)*, Yalın Yayıncılık, İstanbul.

KUHL, Fâris Nâyif (Tarihsiz), *es-Sıkiliyye el-Minâretu'l-Arabiyyeti's-Selâse*, Câmi'atu Ummu'l-Kurâ, Mekke.

LAMİA Ahmed Şâfii (1990), *el-Mağribü'l-Ednâ fî ahdi Velâti Beni'l-Abbâs hattâ Kıyâmi'l-Ağâlîbe*, Câmia Ummu'l-Kurâ, Mekke.

LEKBÂL, Musa (1951), *el-Mağribu'l-İslâmî*, eş-Şirketü'l-Vataniyye, Cezair.

- MU'NİS, Doktor Hüseyin (2000), *Me'âlim Târîhü'l-Mağrib ve'l-Endülüs*, Dâru'r-Reşâd, Kâhire.
- MAHFÛZ, Muhammed (1994), *Terâcimi Müellefin et-Tunusiyyin*, Darul Garbi'l-İslâmi, Beyrut.
- MAHMÛD, İsmâil, (2000), *el-Eğâlibe Siyasetühümü'l-Hâriciyye*, 'Ayn, Mısır.
- MARÛF, Nâcî (1969), *Asâletu'l-Hadâreti'l-Arabiyye*, Matbaatu't-Tazâmun, Bağdat.
- el-MÂLİKÎ, Ebî Bekr B. Abdullah B. Muhammed (1994), *Riyâdu'n-Nufûs*, thk. Beşîr el-Bekkûş, Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, Beyrut.
- el-MEDİNÎ, Ahmed Tevfik (1365), *el-Müslimûne fî Cezîreti Sıkaliye ve Cenûbi İtalya*, Nşr: Mektebeti'l-İstikâme, Tunus Tab': el-Matba'atü'l-Arabiyye, Cezayir.
- MUHAMMED B. SAHNÛN (1972), *Kitâbu Âdâbu'l-Muallimîn*, el-Mektebe Fıhku'l-Mâlikî, thk. Hasen Hüsni Abdulvahhâb, Tunus.
- MAKDÎSÎ, Şemsüddîn Ebû Abdîllah Muhammed b. Ahmed Ebî Bekr (1967), (380/1000 civarı), *Kitâbu Ahsenî't-Tekasîm fî Ma'rifeti'l-Ekâlim* Ed. M.J. de Goeje, Leiden.
- MUHAMMEDU'L-EMÎN, Muhammed ve ALİYYÛ'R-RAHMÂNÎ Muhammed (Tarihsiz), *el-Müfîd fî Târîhi'l-Mağrib*, Dâru'l-Kitâb-Dâru'l-Beyzâ, Rabat.
- NECVÂ, Osman (2000), *Mesâcidü'l-Kayrevan*, Dârr İkrîma, Dimaşk..
- NÜVEYRÎ (2004), *Nihâyetü'l-Ereb fî Fünûni'l-Edeb*, Thk. Abdülmecîd Terhînî, c.24. Daru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut.
- ÖZKUYUMCU, Nadir (1993), Mısır ve *Kuzey Afrika'nın Müslümanlar Tarafından Fethi*, Marmara Üniversitesi Yayınları, İstanbul.
- RAKÎK EL-KAYREVANÎ (1994), *Târîhu İfrîkiyye ve'l-Mağrib*, Thk. AZAB, Muhammed Zaynham Muhammed, Dâru'l-Fercânî, Trablus.
- RASLÂN, Abdulmun'im (1980), *el-Hadâretu'l-İslâmiyye fî Sıkaliyye ve Cenûbi İtalya*, Dâru'l-Kitâbi'l-Câmi'î, Tihâme.

- er-RÛMÎ, Fahd b. Abdurrahman b. Süleyman (1997), *et-Tefsiru'l-Fukahâ fi'l-Kayrevan*, Mektebe et-Tevbe, Riyâd.
- RIDVÂN, Fâtima Abdulkâdir (1984), *el-Mağrib fi Asri'l-Velâti'l-Emeviyyîn*, Câmia Ummu'l-Kurâ, Mekke.
- SÂLİM, Doktor Es-Seyyid Abdulazîz (1999), *el-Mağribu fi Asri'l-İslâmî*, Müessesetü Şebâbi'l-Câmia, İskenderiye.
- SA'D ZAĞLÛL, Abdulhamîd (1979), *Târihu'l-Mağribi'l-Arab 2*, Münşe'âtu'l-Ma'ârif, İskenderiye.
- SEVÂDÎ, Abdu Muhammed ve SÂLÎH, Ammâr el-Hâc (2004), *Dirâsât Târihu'l-Mağribi'l-İslâmî*, el-Mektebetü'l-Mısırî, Mısır.
- eş-ŞÂBÎ, Muhammed Mesûd (1970), *El-Ağâlîbe Nizâmuhumu'l-İdârî ve '-Siyâsî*, ed-Dâru't-Tunûsiye li'n-Neşr, Tunus.
- TALBÎ, Muhammed (2017), *es-Sirâ'u'l-Lâhûtî fi'l-Kayrevan Eyyâme'l-Ağâlîbe*, Sotumedia, Tunus.
- et-TAYYİBÎ Doktor Emîn Tevfik (Tarihsiz), *Dirâsetün fi Târîhi Sıkiliyeti'l-İslâmiyyeti*, Dâr-ı İkra' Mektebe Şâmile, Trablus.
- et-TAVÎLÎ, Ahmed (2011), *Mülûkü'l-Kayrevani'ş-Şuarâ*, Mip, Tunus.
- et-TEMÎMÎ, Haydar Kâsım (2011), *Beytülhikmeti'l-'Abbâsî*, Dâru Zahrân, Umman.
- el-UBEYDÎ, Muhammed Muhtar (1994), *El-Hayâtü'l-Edebiyye bi'l-Kayrevan*, Merkezi Dirâseti'l-İslâmiye, Kayrevan.
- el-YA'KÛBÎ (1860), *el-Buldân*, Brill, Leiden.
- ZABÎS, Süleyman Mustafa (1976), *el-Fünûnu'l-İslâmiye fi Bilâdi't-Tûnusiye min Kıyâmi'd-Devleti'l-Ağlebîye ilâ Kıyâmi'd-Devleti'l-Muvahhidiye*, el-Ma'hadi'l-Kavmî lil-âsâri ve'l-Fünûn, 2. Cild, Tunus.

ZEYTÛN, Muhammed Muhammed (1988), *el-Kayrevan ve Devruhâ fi'l-Hadâreti'l-İslâmiyye*, Dâru'l-Menâr, Kâhire.

ez-ZEHRÂNÎ, Ali B. Muhammed B. Sa'îd (1993), *el-Hayâtü'l-İlmiyye fi Sıkiliyyeti'l-İslâmiyye*, Câmi'a Ümmü'l-Kurâ, Mekke.

ZİRİKLÎ, Hayrettin (1998), *E'l-Alâm Kamusu Terâcimi li-Eşheri Ricali ve'n-Nisâi mine'l-Arap ve'l-Müsta'rabîn*, c. 5, Dâru'l-İlmi li'l-Melâyîn, Beyrut.

ez-ZU'BÎ, Mahmûd Abdülazîz, (2009), *el-Muhkemu fi Târihi't-Tıbbi ve's-Saydaliyyeti inde'l-Arabi*, Emvâc, Umman.

Makaleler

TAN, Enis Timuçin, *Latin Yazı Kompozisyonlarında Kufi Form Etkisi*, International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic Volume 8/12 Fall, p. 1269-1282, ANKARA- 2013.

DEMİRALAY, Mehmet, *XI. ve XIII. Yüzyılları Arası Sicilya Adasında İslâm Kültür ve Medeniyetinin İzleri*, Türök Uluslararası Dil, Edebiyat ve Halkbilimi Araştırmaları Dergisi 2018, Yıl:6, Sayı:12 SAYFA, 227-249.

Sürelî Yayınlar

KOVEYDAR, Doktor Ben Ahmed (2013), *Min Tirâsi Tıbbi'l-İslâmî*, İsdârâtu Şebeketü'l-Ulûmi'n-Nefsıyyeti'l-Arabiyye.

Dirâsâtu İfrîkiye (1999), Merkezi'l-Buhûsi ve'd-Dirâsâti'l-İfrîkiye, *Benû Ağleb*, Sayı:20, Tunus.

ÖZGEÇMİŞ

Mehmet DEMİRALAY, 1983 yılında Balıkesir Burhaniye’de dünyaya geldi. 2002 yılında Açıköğretim Lisesi’nden mezun olan DEMİRALAY, 2006 yılında Sakarya Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesinde Tarih eğitime başladı. Mezun olduğu 2010 yılından sonra Formasyon alıp özel eğitim kurumlarında öğretmenliğe başlamış ve halen de devam etmektedir. 2012 yılında aynı üniversitenin Sosyal Bilimler Enstitüsü Ortaçağ Tarihi Ana Bilim Dalı’nda yüksek lisans eğitime başladı. 2013 yılında Tunus’ta alan çalışması için araştırmalar yaptı. Halen İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi son sınıf öğrencisi olan DEMİRALAY, tarih ve ilahiyat çalışmalarına devam etmektedir.